

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3698

1914

ՆՈՒՄԱՐԵՐ

Դ. ՏԱՐԻ

Կալմեցի

ՈՏ. ԼԻՍԵՆԱՆ. ՅՈՂԷ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ԵՒ Լ. ՍԵՂԹՈՍԵԱՆ

491.99-8

561

2010

2002

491.99-8

L-61

պ.

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

Դ. ՏԱՐԻ

Կազմեցին

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԵԱՆ, ՅՈՎՋ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ~~ԱՄԵՆԱՄԵՆԱՆ~~

5540

Մեր ինքնուրոյն եւ փոխադրած յօդուածներու, ինչպէս եւ մեր
նկարներու արտասոյտքեան իրաւունքը վերադառնում է

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՌՈՅԻ

ՏՊԱՐԱՆ ԱՐԱՐՍ
Կ. ՊՈԼԻՍ 1914

26711-22

I. ԳԻՒԼԻՆ ԺԱՄԵ

Տանւո, տանւո... Նազիկ, ելիր,
արեն արդէն մայր կը մտնէ.
տես, խաթունն ալ գործն աւարտած՝
ելաւ փողոց, ժամ կ'ըշտապէ:
Ժամը տըւին՝ տանւո, տան տո...
Տէր, փառքդ շատ, տան տո, տանւո...

Շուտով նախիրն հանդէն կու գայ,
երթանք, որ շուտ նորէն ետ գանք,
կովը կթենք, թը՛ռ-թըռ կաթ տայ,
կովը կթենք, մեր ցաւն հոգանք:

Ախ, Նազիկս, դուն չես գիտեր՝
փաղը նորէն աղան կու գայ.
անոր սիրտը միշտ անկշտում,
ամպի նման պիտի գոռայ:

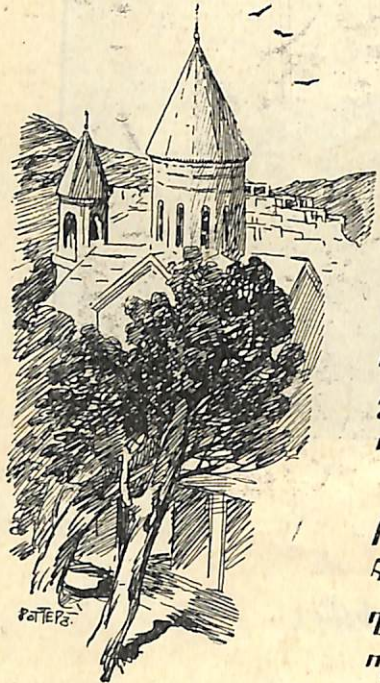

5842-57

«Շուտով, Գիրգոր, դրամը բեր .

նորէն չը կայ . կովդ հանէ . . .»

Ախ, Նազիկս, ան ի՞նչ բան էր,
միտքդ է հերու . . . Տէր, դուն փրկէ :

Հայրիկդ արդէն, այ, գացեր է,
որ պարտք ճարէ . երբ պիտի գայ,
տեսնենք մէկը մեղքեցոր է . . .
Ախ, սե օրը Տէրը չը տայ :

Շուտով, Նազիկ, երթանք ժամը
աղօթք ընենք . ձայնդ Աստուած
շուտ կը լսէ, այս անգամը
մեզ չի թողնէր անկով, անհաց . . .

Բարի մարդիկ կը գտնուին,
հայրդ դրամ տուն կը բերէ,
դրամը տանք չար աղային,
որ մեր հորթուկն ալ չը խլէ :

Տան-տօ, տան-տօ . . . Նազիկ երթանք,
արևն արդէն մայր կը միտի .

տեսնենք՝ վաղը որ արթնանք՝
ի՞նչ նոր արե ծագի պիտի :

Ժամը տըւին՝ տան-տօ, տան-տօ . . .

Տէր, փառքդ շատ, տան-տօ, տան-տօ . . .

Ատ ի՞նչ դրամ է, որ աղան կը պահանջէ :

Ուրիշ ո՞վ գիւղացիէն դրամ կը պահանջէ . ինչո՞ւ :

«Բարի մարդիկ» դրամը նրե՞ր են տալու հայրիկին :

2. ՇԱԲԱԹ ՄԸ ԾԱՌԻՆ ՎՐԱՅ

ա.

Երեակայեցէք, ամբողջ շաբաթ մը բնակեր եմ ես թթե-
նի մը վրայ : Այն ատենը, որքան կը յիշեմ, տասերեքէն
տասնընորս տարեկան պէտք է ըլլայի : Ահագին տղայ և ամ-
բողջ շաբաթ մը ծառին վրայ . . .

Ձեմ յիշեր ինչ ծանր յանցանք մըն էի գործեր և գու-
շակելով որ երբ հայրս գայ՝ անշուշտ խիստ պատժելու է ին-
ծի, մտածեցի խուսափիմ : Մեր բակը, ճիշտ փողոցի դռան
դէմը, կար կիսաշոր բարձր թթենի մը, որ իր բարձրութեան
վրան բազկաթոռի պէս բան մըն էր կազմեր :

Բարձրացայ հոտ, հետս առի ներքնակ մը, բարձ մը,
փռեցի ճիւղերուն վրայ, յարմարցուցի, ետքը ծածուկ մը իջ-
նելով մէկիկ-մէկիկ վեր հանեցի աման մը ջուր, հաց, պանիր
ու տեղաւորուեցայ :

Հայրս կէսօրին տուն եկաւ, կը փնտռէր ինծի որ պատ-
ժէ . բայց երբ իրեն ցոյց տըւին ծառը ու վրան թառած այ-
լանդակ թռչունը, ծիծաղը բռնել չը կրցաւ :

— Լաւ, ըսաւ, մնացիր հոտ, տեսնենք վերջը ո՞վ կը զղջայ :

Ու մնացի : Անշարժ գամուներ էի տեղ մը ժամերով . ալ
երեակայեցէք՝ ի՞նչ տանջանք պիտի ըլլար, ան ալ այն տե-
սակ պատանիի մը համար, որ սովոր էր շարժուն կեանքի, կը
սիրէր վազվզէ, թռչկոտի, մտնէ ամեն տեղ, ելնէ փողոց,
մագլցի տանիքներուն վրայ . . .

Այո, իրաւունք ունէր հայրս . չէր անցեր երկու ժամ, որ
արդէն կը զղջայի խենթութեանս վրայ : Սակայն յամառեմ
էի, չէի ուզեր որ կոտորւիմ, իջնեմ, պատիժս կրեմ, կամ
ներողութիւն խնդրեմ ու ազատուիմ :

Ուրեմն պէտք էր բանով մը զբաղէի : Քիչ մը ճիւղեր
կտրտեցի, թափեցի վար . տերևները կը թքոտէի, կը փակցնէի
բուռիս ու կը պայթեցնէի . ետքը դիտեցի շրջակայքը, ծառին
վրայ իջնող թռչունները, դարձայ ասղին, անդին, մտածեցի

քնանամ... բայց անտանելի էր. կողերս կը ցաւէին, տեղս կ'ըսկսէր անհանգիստ դառնալ:

Ջանացի իջնեմ ծածուկ, քիչ մը վազվզեմ, ոտքերս շարժեմ, բայց հայրս բաց պատուհանին առջևը նստած, դէմքը շիտակ իմ կողմս՝ կը կարդար: Օհ, տանջանք էր, որ երևակայել չէք կրնար:

— Կարգամ.— ծագեցաւ յանկարծ մտքիս մէջ.— չէ՞ որ անհայր իկը կրնայ նստիլ տեղ մը այդքան երկար ու կարդալ անշարժ: Գուցէ ես ալ կարողանայի: Ախ, եթէ ձեռքս հետաքրքիր գիրք մը ըլլար:

բ.

Իրիկունը հայրս գործով տունէն դուրս ելաւ թէ չէ՝ իսկոյն վար սահեցայ:

Ամենէն առաջ քիչ մը վազվզեցի, եղբայրներս ու քոյրերս չարչրեցի, բարկացուցի, ետքը ճաշէն ինչ որ մնացեր էր կերայ, մտայ անկողինս ու քնացայ:

Միւս առտուն հայրս թէև շուտ արթնցեր ու անշուշտ տեսեր էր ինծի անկողնիս մէջ, սակայն անխօս գացեր էր դուրս:

Արթննալուս պէս շտապեցի ելնեմ ծառս, քանի դեռ չէր վերադարձեր: Սակայն նախ քան բարձրանալս մտայ հօրս գրադարանը և ընտրեցի գիրք մը, մեծ գիրք մը: Առաջին երեսէն քանի մը տող կարդալով՝ տեսայ որ աշխարհաբար պատմութիւն մըն էր: Առի ու դուրս...

Մանր տառերով այդ գիրքը պարզ լեզուով գրուած շատ հետաքրքիր բան մըն էր: «Սօս ու Վարդիթեր» կարդացի կողին վրայ: Մեր յայտնի գրագէտ Պերճ Պռօշեանի գրած մէկ վէպն էր: Գիւղական կեանքի մանրամասն նկարագրութիւն, պարզ մեր խօսած լեզուով, հետաքրքրական...

Յափշտակութեամբ սկսայ կարդալ. կարդացի երկար, շատ երեսներ. չը գիտէի քանի ժամ էր անցեր, երբ հայրս տուն եկաւ. ներս մտաւ թէ չէ՝ կեցաւ ու աչքերը նետեց վրաս: Ծռեցայ. մեր ակնարկները իրարու հանդիպեցան:

— Ի՞նչ կ'ընես հոտ,— հարցուց զարմացած:

— Կը կարդամ, հայրիկ:

— Կը կարդաս. դասե՞րդ կը սորվիս:

— Ո՛չ. ուրիշ գիրք է:

— Ո՞ւրտեղէն է:

— Քու գրադարանէդ:

— Ի՞նչ բան է:

— «Սօս ու Վարդիթեր»:

— Այ. ի՞նքդ ընտրեցիր:

— Այո:

— Եւ կը հասկնաս:

— Բոլորը:

Քիչ մը լռեց, ժպտեցաւ ու գնաց ըսելով.

— Այդպէս գիրք կարդալ վարն ալ կրնայիր... բայց, ոչինչ, կարգա՛:

գ.

Շաբթուան մը ծառին վրայ ապրիլս այնքան օգուտ տուաւ ինծի, որքան չէր տըւեր ամառուան ամբողջ արձակուրդը, երբ ես չարութենէ չարութիւն, խաղէ խաղ կ'ըսպաննէի ժամանակս, կը մնայի տգէտ և կը կարծէի թէ առանց ատոր ալ դպրոցը արդէն շատ կը ծանրաբեռնէ գլուխս: Եւ եթէ պէտք է ուսում ստանայի, զարգանայի՝ դպրոցն ալ հերիք էր:

Սխալ էի: Այն օրէն, երբ առաջին անգամ ինքնաբերաբար կարդալ սկսայ, երբ եօթը օր ծառին վրայ թառած՝ իրարու ետեւ երեք-չորս գիրք կարդացի, այն օրէն բոլորովին այլ կերպ սկսայ նայիլ կարդալու վրայ:

Սկսայ մտածել, մտածել սորվեցայ և ինծի կը թըւէր, թէ անցուցած տարիներս շատ յիմար կեանք մըն էի վարեր: Ծառին վրայ շատ բան պարզուեցաւ ինծի համար, և երբ իջայ այլևս այն տղան չէի, որ կը խաղար, կը վազէր աննպատակ, կը մտածէր միայն ուտելու, խմելու ու զըլարձանալու մասին և որ իր մէկը միւսէն անհամ անառակութիւններով զգուցուցեր էր շրջապատողները և նոյնիսկ ինքզինքը:

Օր մըն ալ կէսօրին իջեր էի, խոհանոց մտեր. անօթի էի, մինչև հօրս վերադարձը կը կարծէի թէ բան մը կ'ուտեմ ու կը հասնիմ տեղս բարձրանալու, երբ յանկարծ փողոցին դուռը բացուեցաւ և ես խոհանոցէն, հայրս դռնէն դէմ-դէմի եկանք: Ես կանգ առի:

- Է՛, ալ չե՞ս փախչիր.— հարցուց հայրս ժպտելով:
- Ո՛չ.— պատասխանեցի ես կտրուկ:
- Իսկ պատժուելէ չե՞ս վախնար:
- Ո՛չ. դուն ինծի այլ ևս չես պատժեր:
- Չեմ պատժեր. ինչո՞ւ:
- Որովհետև ես զղջացեր եմ ըրած յիմարութեանս վրայ և ներում կը խնդրեմ:

- Այդպէս...
- Ներէ, հայրիկ. ասկէ ետքը ալ ինծի չես տեսներ ո՛չ յիմար, ո՛չ փոքրոգի:

- Այդպէս... — կրկնեց ան ժպտուն.— իրա՞ւ է:
- Իրա՞ւ է:
- Կը հաւատամ: Գիրքը աւարտեցի՞ր:
- Ո՛չ դեռ:

— Քեզի համար նոր գիրք մըն եմ բերեր. երբ ձեռքինդ վերջացնես՝ ան կարդա... Իսկ առայժմ գնա լըւացուէ՛ ու ճաշէ: Հայրս քայեց դէպի պարտէզ:

— Լսէ,— ձայն տըւաւ ինծի բակին մէջտեղէն.— երբ կարդալ ուզես՝ մտի՛ր գրադարանս և դուռը ետեւէդ գոցէ, որ քեզի չը խանգարեն...

Ահա՛ այսպէս էր, որ ծառ ելայ երեխայ և ծառէն իջայ պատանի:

Ուսում ստանալու ի՞նչ միջոցներ կան:

Ազատ բնութեամբ ինչո՞վ կը տարբերի դաս սորվելէն:

Ճոխ այգիներու պատերուն մօտէն մեղմ կը խոխոջեն անհոգ առուներ, անոնց մէջ իրենց դէմքը կը դիտեն շարքով ծառերը՝ պտղով ծանրաբեռ:

Հոս թաւիշ դեղձն է, հիմա կը փրթի իր դալար ոստէն, փարթամ ու շիկնած. ճաքճաքած նուռէն արիւն կը կաթի՝ մինչ հարուստ ճիւղքը կը ճօճուի կամաց:

Հոս թուղ ու փշատ, հոն՝ տանձ մեղրահոտ, հոս սերկեկին է խոնարհած երկիր, անդին կը ժպտի խնձորն ամբշկոտ մէկ թուշը ոսկի, միւսը կարմիր:

Այդ միջոցին ուրիշ ի՞նչ պտուղներ կ'ըլլան այգիին մէջ, որ հոս չեն յիշուած:

4. Դ Ա Յ Ո Ւ Ա Ն Ո Ւ Պ Ե Տ Ր Ի Կ Ե Լ Ա Ն

ա.

Ինչպէ՞ս, դուք չէ՞ք լսած վրացի Դաթուայի մասին, ան, որ բերանը բանայ թէ չէ տասր սուտը մէկէն կը թափի: Անոր սուտերուն պոչը կը հասնի, էհէ՛յ, մինչև Պաղտատ: Անոր հատը աշխարհիս երեսին միայն իմերէթցի Պետրիկելան գուցէ թէ ըլլայ...

Ի՞նչ, ասոր մասի՞ն ալ բան չէք լսած. կը զարմանամ: Աղէկ. քանի որ այդպէս է, տէ, լսեցէք՝ պատմեմ ձեզի, թէ ինչու Դաթուան չի անցնիր Սուրամի սարէն անդին, իսկ Պետրիկելան Սուրամի սարէն ասդին, ան, որ իմերէթը կը բաժնէ բուն Վրաստանէն:

Օր մը Դաթուան մեծ պարկ մը կ'առնէ, մէջը մամուռ կը լեցընէ, կը թիւմէ, երեսն ալ քիչ մը բուրդ կ'աւելցնէ, կը շալկէ, կ'երթայ իմերէթ ծախելու: Սուրամի սարը կը բարձրանայ թէ չէ՝ պարկը գետին կը նետէ, ինքն ալ կը նստի քարի

մը վրայ, որ քիչ մը հանգստանայ ու հայեացք մը նետէ սիրուն իմերէթի վրայ: Մէյ մըն ալ ի՞նչ տեսնէ. այն կողմէն վեր կը բարձրանայ Պետրիկեւան, նոյնպէս մեծ պարկ մը շալակը:

— Բարև, աղբար. — ձայն կու տայ Դաթուան:

— Աստծու բարին. — կը պատասխանէ Պետրիկեւան:

— Աս ուրկէ՞ ուր:

— Իմերէթէն կու գամ. ընկոյզ կը տանիմ Վրաստան ծախելու: Իսկ դուն ուրկէ կու գաս, բարեկամ:

— Ես, աղբօրս ըսեմ, Վրաստանէն կու գամ, բուրդ կը տանիմ իմերէթ ծախելու: Եկուր քեզի բան մը ըսեմ, գուցէ հաւնիս: Զուր տեղը աւելի հեռուն երթալէն ի՞նչ օգուտ, սիրելիս. մեր տրեխները պիտի մաշենք ի գուր, ուրիշ ի՞նչ: Եկուր հոս մեր ապրանքը փոխենք քեզի հետ. իմ բուրդս քեզի, քու ընկոյզդ ինձի. գուն իմ բուրդս տար իմերէթ ու ծախէ, ես ալ քու ընկոյզդ կը տանիմ Վրաստան կը ծախեմ: Վերջացաւ գնաց:

— Շատ աղուոր կը գուրցես, աղբարութիւնը վկայ: Ի հարկէ աւելի աղէկ է, որ շուտով մեր տունները վերադառնանք. գիւղէ պիւղ թափառելէն ի՞նչ շահ ունինք: Ահա քեզի իմ ընկոյզս, գուն ալ քու բուրդդ տո՛ւր ինձի:

Այդպէս ալ ըրին: Դաթուան շալկած ընկոյզին պարկը, արագ-արագ ետ կը դառնայ Սուրամի սարն ի վար ու կը մտածէ. «Այ, թէ խաբեցի հա՛: Պահ, ի՞նչ ալ ծանր պարկ է, ծօ»:

Պետրիկեւան ալ շալկած բուրդին պարկը՝ Դաթուայէն աւելի արագ վար կ'ըջտապէ Սուրամի սարէն ու կը մամտայ. «Թող երթայ ու ընկոյզով կշտանայ. ա՛յ թէ միամիտ մարդ է եղբր, ծօ»:

Իրարու աչքէ հեռացան թէ չէ՝ Դաթուան վար դրաւ

պարկը, բացաւ բերանը, ձեռքը լաւ մը մէջը խրեց, տակէն բուռ մը ընկոյզ ուղեց հանել, ու ի՞նչ հանէ աղէկ, բուռ մը փուճ կեղև:

— Փիէ...

Դուն մի ըսեր, միայն երեսն է եղբր չը կոտրած ընկոյզ, տակը բոլոր միայն կեղև:

Իսկ Պետրիկեւան ծառի մը ետեւ մտաւ, քակեց պարկին բերնի թելը, լաւ մը բացաւ, մէյ մըն ալ բուրդին տակէն կանաչ մամուռը չը տեսնէ...

— Վա՛, ա՛յ քեզի բան:

Այ ի՞նչ պիտի ընէին: Դաթուան կեղևները պարպեց, գրպանը լեցուց երեսի չը կոտրած ընկոյզը, պարկը դարկաւ ուսը ու գնաց: Պետրիկեւան ալ մամուռը թափեց, բուրդը փաթթեց պարկին մէջը, դրաւ թևին տակը ու գլուխը քերելով գնաց տուն: Նորէն լաւ էր, որ Դաթուան ճամբան գրադմունք մը ունէր, գրպանէն մէկիկ-մէկիկ ընկոյզները կը հանէր, կը նետէր բերանը, չըր՝ խկ, հա՛ չըր՝ խկ, կը կոտրէր, բայց ի՞նչ օգուտ, որ բոլորն ալ որդնոտած էին ու փուճ:

բ.

Անցաւ բաւական ժամանակ: Սրբատեղիի մը ուխտին անոնք իրարու պատահեցան: Դաթուան բարևեց Պետրիկեւան ու ըսաւ.

— Հը՛, բուրդս լաւ էր:

— Հապա ընկոյզս ինչո՞վ էր պակաս. — պատասխանեց Պետրիկեյան:

— Ես անանկ կը կարծէի, թէ միայն ես եմ աչքաբաց. բանէն երևցաւ, որ դուն ալ ինծմէ պակաս շնորհքով չես եղեր:

— Այ տնաշէն, այդ շնորհքը որ բաժնեցին կը կարծէիր՝ միայն դուն էիր հոն:

— Թէ որ այդպէս է, եկո՛ւր աղբարանանք:

— Աչքիս վրայ:

— Գիտե՞ս ինչ, եկո՛ւր միասին տեղ մը ծառայ մտնենք, տեսնենք Աստուած ի՞նչ կու տայ:

Շատ թափառեցան թէ քիչ, Տէրը գիտէ. վերջը եկան պառակկայ մը մօտը. լսե՛ր էին, որ հոն երկու ծառայ է հարկաւոր:

Պառաւը սքանչելի կով մը ունէր, որ պէտք է խնամէին, արածեցնէին ու պահէին: Երկուքը մէկ վարձրեցան: Առաջին իսկ գիշերը վճռեցին փախչիլ, անշուշտ կովն ալ հետեւնին. բայց բանն ան է, որ պառաւը ինքն իր ձեռքովը դուրսէն կղպեր էր գոմին դուռը անոնց վրայէն. տէ՛, եկու՛ր ու փախի՛ր:

— Գիտե՞ս ինչ, Դաթուա՛. — ըսաւ Պետրիկեյան. — եկո՛ւր կովը մորթենք, միսը լեցնենք պարկը, ետքը մեզմէ մէկը թող ելնէ միւսին ուսը, երդիքէն բարձրանայ գոմին կտուրը ու պարանը վար կախէ: Դեռ պարկը կը կապենք, կը հանենք կտուրը, ետքը պարանը կ'իջեցնենք ու վարը մնացողը կը բարձրանայ վեր:

— Ատ շատ լաւ ըսիր. — հաւնեցաւ Դաթուան: — Ես աւելի ուժով եմ. միան ալ կը քաշեմ, քեզի ալ դիւրութեամբ կը բարձրացնեմ:

Կովը մորթեցին, լեցուցին պարկը: Պետրիկեյան ծռեցաւ, Դաթուան կեցաւ անոր ուսերուն վրայ, երդիքէն ելաւ կտուրը ու հոնկէ պարանը կախեց վար: Պետրիկեյան արագ հանեց պարկին մէջէն քանի մը խոշոր կտոր միս, ինքը մտաւ պարկին մէջը ու փափսաց.

— Միսը վեր քաշէ, միսը, ու պարկը նորէն իջեցնու՛ր:

Դաթուան քաշեց, հա՛ քաշեց, պարկը վեր քաշեց, իսկոյն ոլորեց պարկին վիզը, շալկեց ու ճամբայ ինկաւ:

Բաւական տեղ այսպէս տարաւ, սաստիկ յոգնեցաւ, ուզեց

քիչ մը հանգստանայ. պարկը մէջ քէն ետ ըրաւ ու գետին գլորեց.

— Կամաց, ծօ, տնաքանդ, կողս ջարդեցիր. — պոռաց Պետրիկեյան ու գլուխը դուրս հանեց պարկին մէջէն:

— Ինքդ ես տնաքանդը, մէջքս կտորեցիր. մարդ այդքան ալ ծանր կ'ըլլայ:

Պետրիկեյան պարկէն դուրս ելաւ արիւնոտած երեսով ու հագուստներով: Լուսնայու վրայ էր:

Դաթուան նայեցաւ անոր ու ծիծաղէն թուլցաւ: Պետրիկեյան ալ չը դիմացաւ, նոյնպէս սկսաւ խնդալ:

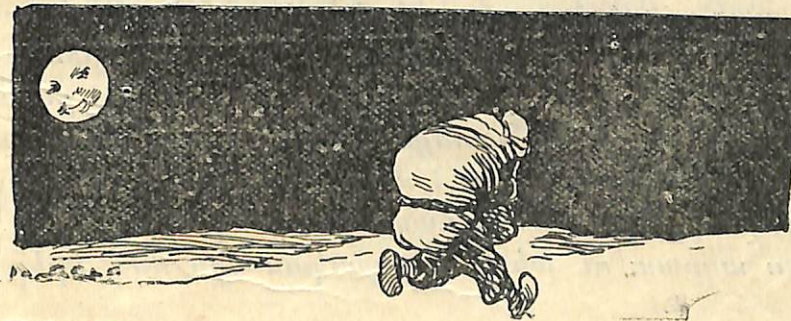
Չը գիտեմ քանի ժամ այդպէս կը խնդային անոնք: Գիտեմ միայն, որ ան է ու ան, Դաթուան ու Պետրիկեյան բաժնուեցան իրարմէ:

Հիմա հասկցա՞ք՝ թէ ինչու Դաթուան չի անցնիր Սուրամի սարէն անդին, իսկ Պետրիկեյան Սուրամի սարէն ասդին: Բայց ըսեմ՝ թէ անոնք բաժնուելէն առաջ ինչ ըրին:

Կաղնիի մեծ ճիւղ մը կտրեցին, հաստ շամփուր մը շինեցին ու պարկին մէջ մնացած կովի միսը խորովեցին:

Բայց Դաթուան, երկինք-գետին, երդում կ'ընէ ու կը հաւտայնէ՝ թէ շամփուրի վրայ միսը սկսե՛ր է վեր-վեր ցատկել ու պարել, թէ ո՛չ ինքն է կերեր, ո՛չ Պետրիկեյան:

— Գացէ՛ք, հարցուցէ՛ք Պետրիկեյային, եթէ ինծի չէ՛ք հաւտար: Եկո՛ւր մի հաւտար Դաթուային, եթէ վկան Պետրիկեյան է:

5. ԱՅԳԵՔԱՂ

Եւ այգետէրը ժպիտը դէմքին
ընտանիքին հետ մտաւ իր այգին,
ու մութնուլուսուն ծառ ու թուփի տակ
եռալ սկսաւ ուրախ աշխատանք:

Որը գոգնոցը լեցուն տանձ-խնձոր,
կը տանի պարպէ ջուալն ու խուրճին,
որն ալ խաղողը քաղած մեղրածոր
կը դարսէ զգուշ մէջը կթոցին:

Տղայ մը ծառը ելած համարձակ
ընկոյզ կը թօթուէ իր երկար ձողով,
մինչ միւսները վարը՝ ծառին տակ
կը ժողվեն արագ՝ ծափ ու ծիծաղով:

Մէկ կողմէն կ'երթայ սայլը դէպի տուն,
բռներ է աշխարհ ակի ճոխնչը.

այլ և էշն ու ձին մինչև իրիկուն
բեռցած կը կրեն այդ ամեն ինչը:

6. ՆԱԲԷԿԻ ՆԺՈՅԳԸ

ա.

Արաբ Նաբէկը այնպիսի հազազիւտ ու գեղեցիկ նժոյգ մը
ունէր, որ ամենքը կը նախանձէին: Ուրիշ ցեղէ արաբ մը, անունը
Դագէր, կը ցանկար ինչ որ ալ ըլլայ ձեռք բերէ այդ նժոյգը:
Իզուր կ'առաջարկէր Նաբէկին նժոյգի փոխարէն ան համար ուղ-
տեր և ուրիշ շատ բան: Նաբէկը ոչ-մէկ կերպ չէր համաձայնէր:

Այն ատեն Դագէրը մտածեց խորամանկութիւն բանե-
ցնէ: Օր մը երեսը ներկեց խոտի հիւթով, ցնցոտիներ հա-
գաւ, վիզն ու ոտքերը փաթթեց լաթերով, իբրև ցաւագար
մուրացկան մը ու գնաց նստեցաւ մեծ ճամբուն վրայ, ուրկէ
անցնէր պիտի Նաբէկը: Երբ Նաբէկը մօտեցաւ, Դագէրը ըս-
կսաւ աղաչանքը՝ թոյլ ու նըւաղած ձայնով:

— Ես աղքատ ու խեղճ օտարական մըն եմ: Երեք օր է

ինկած եմ հոս ու չեմ կրնար տեղէս շարժիլ, որ երթամ պա-
տառ մը հաց ճարեմ: Յաւէն հոգիս ելաւ: Օգնէ ինձի...
Աստուած վարձքդ չի մոռնար:

Նաբէկը նայեցաւ, մեղքեցաւ ու առաջարկեց ծպտած աղ-
քատին, որ ոտքի ելնէ, նստի իր ձիուն զաւակը ու միասին
երթան տուն: Հոն կը խնամէին անիկա:

Բայց խաբերան պատասխանեց.

— Ես չեմ կրնար ոտքի ելնել. ուժ չունիմ:

Գլխասիրտ Նաբէկը ձիէն վար թռաւ, մօտեցուց ձին Դա-
գէրին ու մեծ դժուարութեամբ նստեցուց վրան: Երբ Դա-
գէրը ինքըզինքը թամբի վրան զգաց, յանկարծ խթեց նժոյգը
ասպանդակներով և առաջ սլացաւ:

— Գիտցիր, ես Դագէրն եմ. տարի նժոյգդ:

բ.

Նաբէկը ետեւէն կանչեց, խնդրեց վայրկեան մը կենայ ու
իր ըսելիք երկու խօսքը լսէ:

Դագէրը համոզուած, որ ոչ-ոք իրեն հասնիլ չի կրնար,
դարձուց ձիուն զուլիսը ու կանգ առաւ բաւական հեռուն:
Եւ Նաբէկը ըսաւ.

— Դուն խլեցիր իմ նժոյգս. եթէ այդպէս էր Ալլահին
կամքը՝ բարով վայրէս: Միայն բան մը կը խնդրեմ քեզմէ. խօսք
տուր, որ ոչ-մէկուն չըսես, թէ ինչ հնարքով տիրացար ձիուն:

— Ինչո՞ւ. — հարցուց Դագէրը:

— Անոր համար, որ ուրիշ մըն ալ երբ կարիքի ժամանակ
օգնութիւն խնդրէ՝ մարդիկ պիտի կասկածին ու չը հաւտան.
Իսկ ես չէի ուզեր պատճառ ըլլամ, որ մարդիկ այլևս իրարու
բարիք չընեն վախնալով խաբուելէ, ինչպէս որ ես խաբուեցայ:

Այս խօսքերէն ապշած՝ Դագէրը մտմտութի մէջ ինկաւ.
ետքը իջաւ ձիէն ու ըսաւ.

— Ես մոլորեցայ. նախանձը կուրցուց ինձի. ներէ:

Ըսաւ, գրկեց Նաբէկը ու վերադարձուց նժոյգը: Եւ գը-
նաց հետը մինչև անոր վրանները, մնաց մօտը երեք օր, երեք
գիշեր, ու դարձան մտերիմ ընկերներ:

Աստուած խնայեց խեղճ ու անճարին,
հացով, գինիով առատ է տարին:
Կը ճմլեն ոսկի խաղողը հասուն,
հնձանէն շիթ-շիթ կը հոսի քաղցուն,
կ'իջնէ կարասը ուրախ քրքիջով
և փրփրալով դեռահաս գինին
կը հանգստանայ միայն թակիչով.
բայց կրկին խաղով կը հասնի բերնին,
հողի գրկին մէջ յուզումէն կ'եռայ,
կ'երգէ խուլ երգը իր ստորերկրեայ:
Վերջացաւ թէ չէ անկրակ եփր,
կ'ըսկսի իսկոյն գեղջուկին քէֆը.
կը զլէ ձայնը զուռնա-թմբուկի
ու հարսնիքներու ծայրը կը քակուի:

Ձեր կողմը խաղողը ինչպէ՞ս կը նմեն:
Խաղողէն ուրիշ ի՞նչ կը պատրաստեն եւ ինչպէ՞ս:

8. Փ Ո Ք Ր Ի Կ Ն Ա Ի Ա Ս Տ Ի Ն

ա.

Միմօնը, կարճահասակ ու նիհար տղայ մը, նաւաստի էր
մտեր Ամերիկա մեկնող նաւ մը:

Մինակ էր եկեր, ոչ-մէկը չը կար ճամբու դնող. որը էր:
Հագցուցին նաւաստիի կապոյտ շապիկը, կաշի անդրա-
վարտիքը, կարմիր ժապաւէնով գլխարկը և բրդէ գուլպաները:
Շատ սիրուն էր ան այդ հագուստներուն մէջ իր մեծ-մեծ,
քիչ մը տրտում կապոյտ աչքերովը և գունատ դէմքովը:

Նաւը հեռացաւ ափէն, ցամաքը ալ չէր երևար. առջևը,
ետևը, աջէն ու ձախէն միայն ջուր էր ու ջուր: Անսահման,
անծայր, ուժեղ, զայրացկոտ ու շարունակ օրօրուն:

Տասներկու տարեկան տղան առաջին անգամն էր, որ
այդպիսի ծով կը տեսնէր. չփոթած էր ու անհանգիստ:

Գիշեր մը, երբ փոքրիկ նաւաստին անուշ քնած էր, սաս-
տիկ ձայն մը արթնցուց բոլոր ծառայողները:

— Է՛հէյ, է՛հէյ, տախտակամած: Դէպի առագաստները,
առագաստները:

Նաւաստիները իսկոյն վեր ցատկեցին իրենց տեղերէն,
կարծես, կ'ուզէին կուի մտնեն փոթորիկին հետ, որ աւելի
ու աւելի կը սաստկանար: Մինչև անգամ ամենէն մատաղա-
հասները պէտք է պատրաստ ըլլային: Ամենուն կ'ըսպասէր
ծանր, լարուած աշխատանք: Ուժերը լարել պէտք էր:

— Օղի տըւէք.— հրամայեց նաւապետին օգնականը:

Եւ բոլոր ծառայողները կարգով կը մօտենային, նախ հա-
սակաւորները, ետքը աւելի երիտասարդները, իսկ վերջը նոյն
իսկ փոքրերը, կը պարպէին մէյ-մէկ գաւաթ, որ իսկոյն կը
լեցուէր ետևէն եկողին համար:

Միայն Միմօնն էր, որ չէր մօտենար: Ան ալ կանչեցին
ու բաժնողը գաւաթը առաջարկեց:

— Ներեցէք պարոն, ես չեմ խմեր.— արտասանեց ան
զրեթէ մանկական ձայնով:

— Ա՛տ ինչ բան է, անխելք.— բացական-
չեց աւագ նաւաստին ու ինքը պարպեց
անոր բաժինը:

Տախտակամածէն իջնելու ատեն նաւա-
պետին օգնականը բռնեց անոր օձիքէն և ե-
տևէն հրելով՝ բերաւ նաւապետին առջևը:

— Պարոն նաւապետ, ահա այն յիմար
տղան, որ օղի խմել չուզեց:

— Անունդ ի՞նչ է.— հարցուց նաւապետը:

— Միմօն:

— Պէտք է սորվիս օղի խմել, եթէ կ'ու-
զես իսկական նաւաստի դառնալ:

— Ներեցէք, պարոն նաւապետ, թոյլ տը-
ւէք որ չը խմեմ:

Նաւապետը բարկացաւ. այդ պատառ մը տղան կը հա-
մարձակէր իր հրամանին հակառակի:

— Պատիժ տալ ասոր. — ըսաւ խիստ:

Պահակի պաշտօնը կատարող նաւաստին չարախնդու-
թեամբ ոլորեց պարանը, ուժեղ ձեռքով մէկ-երկու անգամ
դարձուց օդին մէջ և իջեցուց Սիմօնի մէջքին:

Ամեն մէկ զարկին արցունքներ կը թափէին Սիմօնի
մեծ-մեծ, կապոյտ աչքերէն:

— Հիմա կը խմե՞ս. — հեզնեց նաւապետը:

— Շնորհ ըրէ՛ք, պարոն. թոյլ տըւէ՛ք որ չը խմեմ:

— Այ իշու գո՛ւխ, ես քեզի յամառութիւն ցոյց կուտամ.
եղի՛ր շուտով մեծ կայմին վրայ և ամբողջ գիշերը հոն կը մնաս:
Խեղճ տղան աչքերը դարձուց դէպի բարձր կայմին ծայրը,
բայց հնազանդեցաւ ու մազլցեցաւ պարանէ ելարանէն վեր:

Բ.

Սարսափելի գիշեր էր. նաւը որ կ'օրուէր՝ կայմին ծայրը
ամենէն սաստիկ կը ճռճուար ու կը խոնարհէր մինչև ջուրը.
ալիքներն ու հովը միացուցեր էին իրենց վայրագ ճիգերը, որ
փրցնեն սիւնին փակած այդ փոքրիկ էակը:

Առտուն կանուխ նաւապետը տախտակամածին վրայ ըզ-
բօսնելու ատեն՝ յիշեց փոքրիկ ըմբոստը:

— Հէյ, դուն փոքրիկ. — կանչեց վարէն:

Լուսթիւն:

— Ի՞նչի վնաս. չե՞ս լսեր:

Ո՛չ-մէկ պատասխան:

Նաւաստի մը արագ վեր մազլցեցաւ ելարանէն և գտաւ
տղան կիսամեռ: Տղան վախնալով որ նաւը ծռելու ատեն
ինքը ծովը կ'իյնայ, ամբողջ ուժովը ու երկու ձեռքով գրկեր
էր կայմը այնպէս ամուր, որ հազիւ հազ փայտէն փրցուցին
անոր սառած ձեռքերը: Նաւաստին գրկած իջեցուց տղան
տախտակամածը և ծառայողներէն քանի մը հոգի սկսան շփել
անոր մարմինը, մինչև որ ուշքը վրան եկաւ:

Երբ նստիլ կարողացաւ, նաւապետը մեծ բաժակ մը օղի
խեցուց:

— Դէ, հիմա խմէ՛ նայիմ:

— Ներեցէ՛ք, պարոն. թոյլ տըւէ՛ք՝ չը խմեմ:

— Ես հակառակութիւն չեմ սիրեր: Մինչև չը խմես՝ ու-
տելու բան չես ստանար:

— Մի բարկանաք, պարոն նաւապետ, բայց ես չեմ կըր-
նար. եթէ կ'ուզէ՛ք՝ ըսեմ ձեզի, թէ ինչու չեմ կրնար:

— Ըսէ՛, նայիմ՝ ի՞նչ պիտի ըսես:

— Ժամանակով մենք շատ բաղդաւոր էինք, աղէկ կ'ապ-
րէինք, բայց հայրս սկսաւ խմել և այլևս այնքան չէր շահեր,
որ տունը պահել կարողանար: Ինկանք պարտքի տակ: Ծա-
խեցին մեր տունը, մեր բոլոր ունեցած-չունեցածը: Այդ բո-
լորը այնպէս ազդեց իմ խեղճ մայրիկիս վրայ, որ հիւանդա-
ցաւ: Մեռնելէն առաջ էր, որ կանչեց ինծի ու ըսաւ. «Սի-
մօն, դուն գիտես՝ թէ արբեցողութիւն ինչ դարձուց քու
հայրդ: Երգում ըրէ ինծի, որդիս, որ երբէք, երբէք, օղի չպիտի
դնես բերանդ»: Ո՛հ, պարոն նաւապետ, մի՞թէ կ'ուզէիք, որ
մեռնող մօրս տըւած երգումս գրժէի: Ձեմ կրնար, պարոն
նաւապետ, չեմ ուզեր:

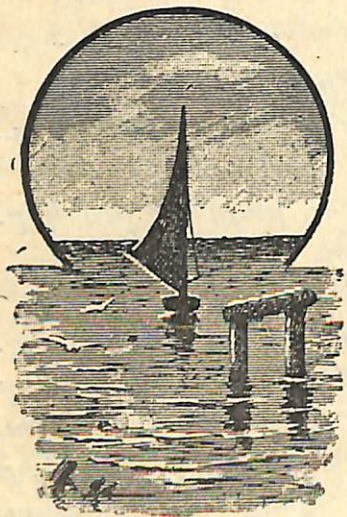
Նաւապետին աչքերը արցունք երևցաւ: Զգածուած՝ գրկեց
փոքրիկը ու ըսաւ.

— Ո՛չ, ո՛չ, հրաշալի տղայ, պահէ երգումդ. և եթէ մէկը
ստիպէ քեզի խմելու՝ եկուր ինծի: Իսկ քու զուր տեղը կը-
րած պատիժիդ փոխարէն, ահա, առ այս հարիւր Փրանկնոցը
և ինչ կ'ուզես ըրէ:

Ետքը դառնալով շուրջը կեցած հին նաւաստիներուն,
ակռաներուն մէջէն արտասանեց.

— Ձեր աչքի լոյսին պէս պահպանեցէ՛ք այս տղան, էյ,
դուք, ծովի հրէշներ. ասիկա մարդ կը դառնայ:

Նաւապետը ինչո՞ւ կը կարծէ՝ թէ այդ տղան մարդ պիտի դառնայ:
Արբեցողութիւնը ի՞նչ վնասներ կու տայ եւ որո՞ւն:

9. ՆԱԻԱՎԱՐ

— Ե՛յ նաւավար, առ ի՞նչ կ'ընես,
նստիլ կ'ուզես դուն նաւակ.
սև ամպերը վեր կ'երեն, տես,
դէպի երկինք կապուտակ:

Հորիզոնն ալ մութ է պատած
ու հեռուն խուլ կ'որոտայ.
նայէ, ծովն ալ կամաց-կամաց
երեսին կնճիռ կու տայ:

«Է, ինծի հոգ մ'ըներ, աղա,
ծովուն ավին եմ ես ծներ
ու մեծցեր եմ ծովուն վրայ,
ծովուն բերքովն եմ սներ:

Մանուկ օրէս շատ եմ տեսեր
և՛ փոթորիկ և՛ աղէտ.
ծովն է ինծի օրօր ըսեր,
նոր չեմ ծանօթ ծովուն հետ:

Հայրս ծովուն գիրկը կորաւ
որսի ելած մութ գիշեր.
եղբայրներս ալ ծովը տարաւ՝
ձկնորս էին անվեհեր:

Կեանքը լաւ է, բայց ի՞նչ ըրած...
և, է՛, մահէն ի՞նչ փախչիմ,
ծովը կու տայ մեզ կեանք ու հայ,
ծովուն տակն ալ կը հանգչիմ:»

Արի՜ ի՞նչ արհեստաւորներ գիտես, որոնց կեանքը միշտ վտանգի մէջ է:
Այդ արհեստաւորները ի՞նչ պիտի պատասխանեն քեզի, երբ նոյն եղա-
նակով անոնք զգուշացնել ուզեիր:

10. ԽԵՆԴ ՄԱՐԷ

ա.

Կը վազէին երեխաները խենդ պառաւին ետեւէն, ծովուն
ափն ի վար, քարեր կը նետէին վրան ու կը կանչէին. «Հո՛ւ,
հո՛ւ, խենդ Մարէ, խենդ Մարէ»: Իսկ ան կը հայհոյէր շա-
րունակ, մէջէմէջ ալ ետ կը դառնար ու բռունցքով կ'ըս-
պառնար:

Խեղճ ցնորած պառաւ:

Երկու երիտասարդ ձկնորսներ ուռկան են փոքր աւազին
վրայ: Կը նայի անոնց խեղճ պառաւը երկչոտ, աղերսող հայ-
եացքով, կարծես պաշտպանութիւն կը խնդրէ անոնցմէ այդ
անսիրտ երեխաներուն ձեռքէն:

Երիտասարդներէն մէկը ծաղրանքով նայեցաւ ու ըսաւ.

— Ի՛նչ է, խենդ Մարէ, գործդ գէշ է, ինչպէ՞ս որ կը տես-
նեմ: Այլ ի՞նչ կը նայիս ասդին ու անդին: Հեծիր աւելին կոթը
ու անցիր ծովուն դիմացի կողմը... Հո՛ւ, հո՛ւ, խենդ Մարէ:

Եւ պառաւը քրտինքի մէջ թաթխւած, հեհնէ նորէն վա-
ղեց առաջ:

Թշուառ միայնակ պառաւ: Ժամանակ մը բաղդաւոր էր
ան, առաջին հարսնացուն էր ամբողջ գիւղին մէջ. և մարդու
էր գացեր շատ յաջող. Ունեցեր էր որդի մը, մէկ-հատիկ
որդի մը: Կը գուրգուրար վրան, կ'օրէր ու կ'երգէր, կը կե-
րակրէր, կը սիրէր ու երես կու տար իր աչքի լոյսին, իր Պօ-
ղոսիկին: Տղան հազիւ էր քիչ մը մեծցեր, որ ծովուն ալիք-
ները կուլ տըւին, տարին հօրը: Երաշտ տարին երաշտի ետե-
ւէն, սովը սովին ետեւէն, տունը եղած-չեղածը բոլորը գնաց,
ձիւնի պէս հալեցաւ: Չար բաղդին աչքը ատով ալ չը կշտա-
ցաւ. ծովուն անդունդը խլեց անոր մէկ-հատիկ գաւակն ալ:

Խենդեցաւ պառաւը վշտէն: Կու գար ամեն օր ծովուն
ափը, կը նստէր հեռուն ու կը կանչէր. «Պօղոս, Պօղոս...»:

բ.

Ահա՛, դարձեալ կը հալածեն անիկա երեխաները աւազուտ
ափին վրայ: Բայց հո՛ն՝ ծովուն մօտիկ թոռ կը հիւսէ յաղթ-
անդամ Անտօնը:

— Կորէք հոստեղէն. — բարկացաւ յանկարծ պատիկներուն:
— Ամօթ ըսած բանը չը գիտէք դուք: Կորէք, կ'ըսեմ ձեզի,
թէ չէ բոլորդ ալ մէկիկ-մէկիկ կը բռնեմ, ծովը կը նետեմ:
Երեխաները վախցած ցրուեցան ամեն մէկը մէկ կողմ:
Զարմացած կը նայի պառաւը իր խելագար աչքերով:
Անտօնը ելաւ նստարանին վրայէն և քաղցրութեամբ եր-
կընցուց պառաւին կտոր մը սև հաց:

— Նստէ, մայրիկ. գիտեմ՝ անօթի ես: Ա՛ռ, կեր, ուժերդ
ժողովէ:

Պառաւը նստեցաւ, մէկ անգամէն հանգստացաւ և եր-
ջանիկ աչքերով կը նայէր երիտասարդին. կարծես խելքն ու
գիտակցութիւնը ետէին դարձեր:

Ան լսեր էր նորէն «մայրիկ» խօսքը: Աչքերուն առջեւ
պատկերացաւ իր սիրելի գաւաղը, իր գեղեցիկ, իր աչքի-լոյս
Պօղոսը: Ահա՛ Պօղոսն է, որ կը գրկէ, մնաս-բարով կ'ըսէ իր
մայրիկին, պիտի երթայ լայնատարած ծովը և այնպէս քընք-
շանքով կ'ըսէ. «Մնաս-բարով, մայրիկ...»:

Եւ յափշտակուած իր յուշերէն, ժպտուն ու երջանիկ,
ոտքի ելաւ պառաւը, մօտեցաւ Անտօնին, իր չորցած շըր-
թունքներովը համբուրեց անոր ճակատը և շփոթած թօթովեց.
«Երթաս-բարով, Պօղոս. Աստուած օրհնէ քեզ, գաւաղս...»:

11. ՍԱՍՈՒՆԻ ԴԱՒԵՆ ՈՒ ԿՈՋԲԱԴԻՆ ա.

Համբաւը հասաւ Մսրայ-Մելիքին.

— Հապա չե՞ս ըսեր՝ Դաւիթը կրկին
հօր վանքը շինեւ, իշխան է դարձեր,
դուն եօթը տարուան հարկը չես գանձեր:

Մելիք գայրացաւ.

— Շուտ գացէք, ըսաւ,
Բաղին, Կոզբաղին,
Սիւղին, Զարխաղին,

Սասմայ քար ու հող տակն ու վեր ըրէք
իմ եօթը տարուան հարկն առէք բերէք:
Քառսուն կոյս աղջիկ բերէք արմաղան,
քառսուն կարճ կնիկ, որ երկանք աղան,
քառսուն ալ երկար, որ ուղտեր բառնան,
իմ տան ու դռան աղախին դառնան:

Ու Կոզբաղին առաւ զօրքեր,

— Գլխուս վրայ, ըսաւ, իմ տէր,
հիմա երթամ, քանդեմ Սասուն,
բերեմ կանայք քառսուն-քառսուն,
քառսուն բեռով դեղին ոսկի,
ջնջեմ տեղը Հայոց ազգի:

Ըսաւ. Մսրայ աղջիկ ու կին
պար բռնեցին ու երգեցին.

«Մեր Կոզբաղին կ'երթայ Սասուն,
կանայք բերէ քառսուն-քառսուն,
քառսուն բեռով ոսկի բերէ
ու մեր ճակտին շարան շարէ,
կարմիր կովեր բերէ կթան՝
գարնան շինենք եղ ու չորթան:
հէյ Կոզբաղին, քաջ Կոզբաղին,
Սասմայ Դաւիթ գարկաւ գետին:»

ու Կոզբաղին փքած-ուռած,
— Լաւ է, քոյրեր, լաւ է, զոռաց.
մինչև գալս համբերեցէ՛ք,
այն ժամանակ պիտի պարէ՛ք...

Բ.

Այսպէս երգով

զօրով-զօրքով

որ Կոզբաղին մտաւ Սասուն,
Օհան լսեց, չորցաւ լեզուն:

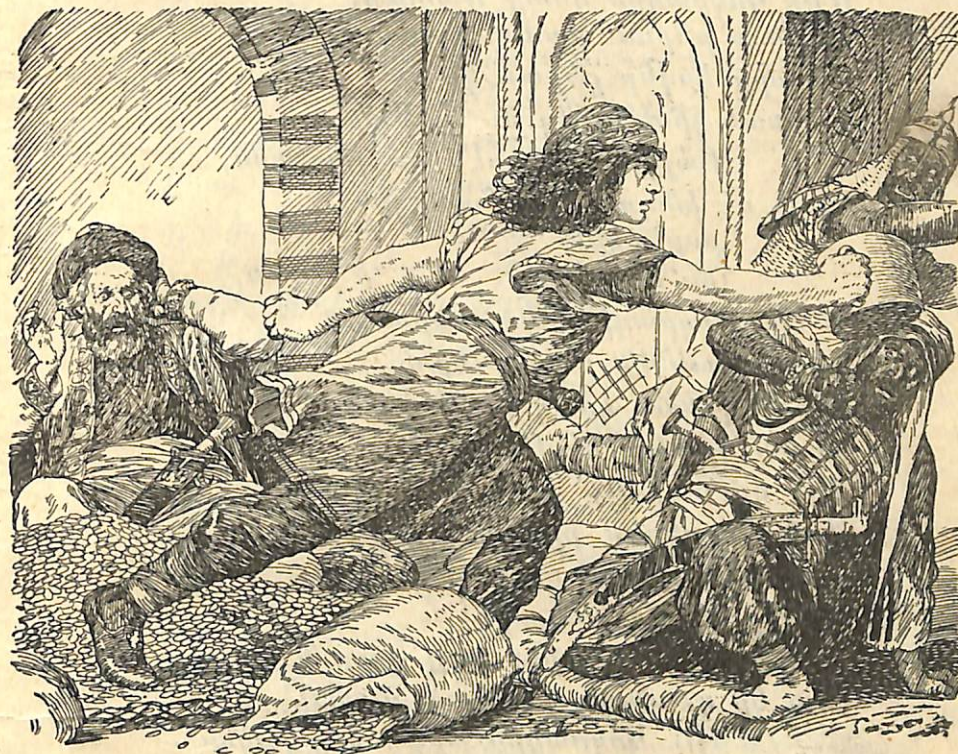
Այ ու հացով
լաց ու թացով
առջեւն ելաւ,
խնդիրք ըրաւ.

— Ինչ որ կ'ուզես՝ առ, տա՛ր, ամա՛ն,
վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
դառնն ժողված դեղին ոսկին,
միայն գլխի մեր խեղճ ազգին,
մի՛ կոտորեց, մի՛ տար մահուն...
վերը՝ Աստուած, իսկ վարը՝ դուն...
Ըսաւ, բերաւ շարան-շարան
վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման:
Ու Կողբաղին կեցաւ, գատեց,
Մարագն ըրաւ, դուռը գոցեց,
քառսուն կոյս աղջիկ, սիրուն, արմաղան,
քառսուն կարճ կնիկ, որ երկանք աղան,
քառսուն ալ երկար, որ ուղտեր բառնան,
Մարայ-Մելիքին աղախին դառնան:
Դէզ-գէզ կիտեց դեղին ոսկին,
սև սուգ իջաւ Հայոց ազգին:

Կ.

Հօր աւեր վանքը, երբ շինեց նորէն՝
վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարէն,
տեսաւ՝ Կողբաղին մտեր իրենց տուն
կը չափէ ոսկին՝ առջևը լեցուն.
Սիւղին, Չարխաղին պարկերն են բռներ,
Ձէնով-Օհանն ալ շինքը ծուր,
ձեռքերը ծոցը կեցեր է հեռուն:
Տեսաւ, աչքերը լեցուեցաւ արիւն.
— Ե՛ս եմ չափելու, ելի՛ր, Կողբաղին,
հօրս ոսկին է, դուն քաշուէ անդին:
Կողբաղին ըսաւ. — Է՛յ, Ձէնով-Օհան,
կու տաս՝ տո՛ւր հարկը այս եօթը տարուան,

եթէ ո՛չ՝ կ'երթամ, արեւս վկայ,
Մարայ-Մելիքին կը պատմեմ, կու գայ
ձեր Սասմայ երկիր քար ու քանդ կ'ընէ,
տեղը կը վարէ, բոստան կը ցանէ:
— Կորէք, անդգամ դուք Մարայ շներ.
Է՛յ, դեռ չէք ճանչնար դուք Սասմայ ծուր...
դուք մեզի մեռած, թէ շուք կը կարծէք,
կ'ուզէք մեր երկիր հարկի տակ դնէք...

Բարկացաւ Դաւիթ, չափը որ նետեց,
զարկաւ Կողբաղնի գլուխը ջարդեց,
չափի փշրանքը պատն անցաւ, գնաց
ու մինչև օրս ալ դեռ կ'երթայ թուած.
Իսկ անոնք ոսկին թափած հոն մոռցան,
Հայոց աշխարհէն դուրս կորսուեցան:

Ու ջարդըւած, արիւնլըւայ
փախան, ինկան հողը Մսրայ
Բաղին, Կողբաղին
Սիւղին, Չարխաղին :

Մսրայ կանայք դեռ հեռուէն
տեսան թէ չէ կտուրներէն,
ինչ ծափ տըւին, ուրախացան .

— Բերին, բերին, եկան, եկան...

Մեր Կողբաղին գնաց Սասուն,
կանայք բերաւ քառսուն-քառսուն,
կարմիր կովեր բերաւ կթան՝
զարնան շինենք եղ ու չորթան...

Բայց երբ մօտէն որ դիտեցին,
ծափ ու խնդում ընդհատեցին,
բըքջացին
ու կանչեցին .

— Էյ Կողբաղին մեծաբերան,
ատ ռւրաեղէն լերան-լերան,
լերան-լերան կու գաս փախած
հաստ գլուխդ կէսէն ճղած :

Ատ դուն չըսիր՝ երթամ Սասուն,
կանայք բերեմ քառսուն քառսուն,
քառսուն բեռով ոսկի հանեմ,
Հայոց երկիր աւեր ընեմ :

Գացիր Սասուն, ինչ գայլ-գաղան,
ետ կը գառնաս, ինչ շուն վազան...

Ու Կողբաղին խիստ բարկացաւ .

— Սո՛ւս եղէք, դո՛ւք, լիբրեր, ըսաւ .
ձեր մարդիկն էք տեսեր դուք դեռ
դուք չէք տեսեր Սասմայ ծուեր :
Սասմայ ծուեր լերան-լերան,
նետեր ունին մէյ-մէկ գերան .
Սասմայ երկիր քար ու կապան,

դժուար սարեր, ձոր ու ծապան .
անոնց խոտեր ինչպէս կեռ թուր,
զօրք ջարդեցին երեք հարիւր...

Ըսաւ ու այ չառաւ դադար,
շտապ-շտապ, գլխապատառ

վազեց մօտը թագաւորին :

— Ապրիս, ապրիս քաջ Կողբաղին, —
խնդաց թագաւորն իր աթոռէն, —
արժէ՛ որ ես ճիտէդ կախեմ
մեր արծիւի մեծ նշանը՝

պարզև քու մեծ յաղթութեանը :

Ո՛ւր են հապա առջեւս բեր

Սասմայ ոսկին ու աղջիկներ :

Ըսաւ Մելիք ու Կողբաղին

գլուխ տըւաւ մինչև գետին .

— Ապրած կենաս, մե՛ծ թագաւոր,
հազիւ փախայ ես ձիաւոր,
նւր բերէի Սասմայ ոսկին :

Խենդ մ'է ծներ Հայոց ազգին,

նչ ահ գիտէ, ոչ տէր ու մեծ,

այսպէս գլխուս տըւաւ ջարդեց .

«Չեմ տար, ըսաւ, հօրս ոսկին,

չեմ տար կանայքն իմ հայ ազգին,

Սասմայ երկիր ձեզ տեղ չը կայ .

քու թագաւորդ, ըսաւ, թող գայ,

թող գայ հետս կռիւ ընէ,

թէ որ քաջ է, ուժով առնէ» :

Լսեց. կատղեցաւ Մսրայ թագաւոր,

— Կանչեցէք, ըսաւ, իմ զօրքը բոլոր,
հազար հազար մարդ նորելուկ մանուկ,
հազար հազար մարդ անպեխ, անմօրուք,
հազար հազար մարդ պեխը նոր ծլած,
հազար հազար մարդ նոր թախտէն ելած
հազար հազար մարդ թուխ մօրուքաւոր,

հազար հազար մարդ ճերմակ, ալեւոր,
հազար հազար մարդ, որ փողեր փչեն,
հազար հազար մարդ, որ թմբուկ զարնեն...
Կանչեցէք, թող գան, հագնին զէնք, զրահ,
ես կուի կ'երթամ Դաւիթի վրայ,
Սասունն աւերեմ
հեղեղեմ, բերեմ:

12. ՃՆՃՂՈՒԿ

Որսէն շառնայու առեն կ'անցնէի պարտէզի մը մէջէն: Շունս
կը վագէր առջեւէս: Յանկարծ ան իր քայրերը պզտիկցուց ու
սկսաւ կամաց և զգուշ առաջ երթալ. կարծես որսի հոտ էր առեր:
Նայեցայ ու քիչ մը հեռուն ճամբուն վրայ տեսայ փոք-
րիկ ճնճղուկ մը, որուն կտուցին շուրջը դեղին էր տակաւին,
իսկ գլուխը աղուամազով ծածկուած: Ան ինկեր էր իր բոյ-
նէն ու անշարժ պառկած էր, միայնակ ու անօգնական, հա-
զիւ բուսած թեւերը գետին փռած:

Երբ շունս ծանրաքայլ կը մօտենար անոր, յանկարծ մօտա-
կայ ծառին վրայէն մեծ, սև կրծքով ճնճղուկ մը, քարի պէս
վար խոյացաւ, ինկաւ ուղղակի շան առջեւը և յուսահատ ու
սաստիկ ճճւոցով մէկ-երկու անգամ թռաւ դէպի շան դունչը:

Ան կը յարձակէր, որ փրկէ, պահպանէ իր ձագը... թէն իր
փոքրիկ մարմինը կը դողար սարսափէն: Իր ծղրղոցը կատաղի
էր. ինքը ուժասպառ ըլլալու վրայ. ան կը գոհէր ինքզինքը:

Ինչ ահագին հրէշ պիտի երեւար անոր աչքին շունս,
բայց և այնպէս նստած մնալ չը կրցաւ բարձր ու անփտանգ
ճիւղին վրայ... իր կամբը աւելի ուժեղ էր, քան իր ուժերը:

Շունս կանգ առաւ. ետ քաշուեցաւ... Երեւի ան ալ ճանչցաւ
այդ ուժը: Ես շտապեցի շրջաւորած շունս ետ կանչեմ և հեռա-
ցայ՝ զգալով մէջս պատկառանք մը դէպի այդ փոքրիկ թռչունը:

Այո, մի՛ խնդաք: Ես պատկառանք կ'ըզգայի այդ փոքրիկ
հերոս թռչնակին առջեւը, անոր սիրու ուժին առջեւը:

Սէրը, կը մտածէի ես, մահէն ու մահուան երկիւղէն աւելի
զօրեղ է: Միայն սէրն է, որ կը պահէ ու կը շարժէ կեանքը:

13. ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՐՔԱՆ

Հսկայ թեւերը լայն-լայն տարածած՝
հզօր արծիւը ուղղեց իր թռիչք

դէպի բարձրաբերձ լեռներ սեպացած,
դէպի անսահման, ամպամած երկինք:
Շատ սաւառնեցաւ խիտ ամպերէն վեր
զօրեղ թևին մէջ քանի ուժ ունէր,
մինչև վերջապէս եկաւ, յոգնեցաւ,
հսկայ լեռան մը գլխուն նստեցաւ,
որը սուր ու սեպ հասած երկրնքին՝
ան ու դող կ'ազդէր վերև նայողին:
Հանգիստ նայեցաւ արծիւն անվրդով
ու շուրջը գոռոց հայեացք նետելով,
իր արքայական ձայնովը անեղ
կանչեց ամպերէն. «Մինակ եմ հոստեղ,
մինակ ու ապառ այս լեռան վրայ,
իրև քաջայաղթ լիազօր արքայ.
Իմ զահս է անհուն այս երկնականար,

որոտ ու ամպեր ոտքիս պատուանդան.

ո՞վ կայ աշխարհքը փառքիս հաւասար,

ո՞վ կրնայ հասնիր զահիս բարձրութեան...»

Ինչո՞ւ արծիւին քաղաւոր կ'ըսեն: Ուրիշ ի՞նչ կենդանի նոյն պատիւն
ունի. ինչո՞ւ:

14. ԳԵՐԻ ԱՐՄԻԷ

ա

Մեր բանտն էին բերեր վիրաւորուած արծիւ մը: Բոլոր
բանտարկեալներս շրջապատեցինք: Չէր կրնար թռչիլ. աջ
թևը կախուեր էր գետին, փլասուած էր նաև մէկ ոտքը:
Թռչունը կատաղի հայեացքը կը պտտցնէր շուրջը, հետաքրք-
րիւր կը դիտէր ամբոխը ու կը բանար իր կեռ քիթը՝ միշտ
պատրաստ իր կեանքը սուղ ծախելու:

Երբ բոլորը նայելէն կշտացան ու սկսան ցրուիլ, ան կա-
ղալով, մէկ ոտքի վրայ ոստոստելով և առողջ թևը թափահա-

քելով՝ քաշուեցաւ բանտի բակին ամենահեռաւոր ծայրը
և հոն անկիւնը կձկուեցաւ:

Հոտտեղ ան ապրեցաւ մօտ երեք ամիս և այդ ամբողջ
ժամանակը զուրս չեղաւ իր անկիւնէն:

Սկիզբը յաճախ կուգային նայելու բանտարկեալները
և կը գրգռէին շունը անոր դէմ: Շունը կատաղած վրան կը
յարձակէր, բայց կը վախնար շատ մօտենալու: Արծիւը հը-
պարտ ու վայրագ, վիրաւոր արքայի մը պէս իր անկիւնէն
կը դիտէր այդ այցելուները:

Առաջին օրերը ուտել անգամ չէր ուզեր. քանի մը օր
բան չստաւ բերանը. վերջը կ'ուտէր, բայց ոչ մեր ձեռքէն,
ոչ ալ մեր ներկայութեանը: Երբ կը տեսնէր, որ մօտը մարդ
չը կայ և կը համոզուէր, որ մինակ է, քանի մը քայլ կը հե-
ռանար իր անկիւնէն և կալալով կ'անցնէր պարսպին տակէն
քսան քայլի մը շափ, ետքը կը դառնար ետ, նորէն կ'երթար,
նորէն ետ կուգար, կարծես գրօսանքի ելած ըլլար: Բայց
հեռուէն մեզի նկատելուն պէս, իսկոյն կազնիկաղ ու ոստոս-
տելով կըշտապէր իր տեղը և գլուխը ետ նետած, կտուցը լայն
բացած՝ կը պատրաստուէր կուլի:

Ո՛չ մեր քաղցր խօսքերը, ոչ մեր փաղաքշանքները չը մեղ-
մեցին անոր սիրտը: Միայնակ ու չարացած կ'ըստաւէր մահուան,
ոչ-մէկուն չը հաւատալով և ոչ-մէկուն հետ չը հաշտուելով:

Բ.

Չը գիտեմ ինչպէս, օր մըն ալ յանկարծ բանտարկեալնե-
րու մէջ միտք ծագեցաւ, թէ պէտք էր ազատ արձակել արծիւը:

— Թէ որ սատկելու է, թող բանտին մէջ չը սատկի. —
ըսաւ մէկը:

— Ի հարկէ, ազատ, անկախ թռչուն է, բանտի չի ըն-
տելանար. — պնդեց ուրիշ մը:

— Մեզի նման չէ. — աւելցուց մէկը:

— Բան ըսիր. անիկա թռչուն է, իսկ մենք մարդ. — ու-
զեց արդարանայ քովէն ընկերը:

Ճաշէն ետքը, երբ աշխատանքի երթալու զանգը տըւին՝
բանտարկեալներս արծիւը առինք միասին: Թռչունը գրկողը
պինդ սեղմեր էր անոր կտուցը, որովհետև սաստիկ կը դի-

մագրէր և կ'ուզէր գլուխը ազատէ: Հասանք բարձր տեղ մը,
ամենքս ալ հետաքրքրութեամբ տեսնել կ'ուզէինք, թէ ուր պիտի
երթար արծիւը: Զարմանալի բան. բոլորս ալ գոհունակութիւն
կ'ըզգայինք, կարծես մենք էինք որ պիտի ազատուինք...

— Սլւոր նայէ, է. անպիտանին բարութիւն կ'ընենք,
դեռ կը խածնէ ալ. — կ'ըսէր տանող բանտարկեալը:

— Դէ, թող տուր, — կանչեց մէկը:

— Ազատութիւն տուր, իսկական ազատութիւն. — վրայ
բերաւ մէկ ուրիշը:

Արծիւը բռնողը յանկարծ նետեց անիկա մեր բարձուն-
քէն վար, դէպի մեր ոտքերուն տակ տարածուած դաշտավայրը:

Աշնան վերջերն էր, օդը ցուրտ էր և մառախլապատ:
Հովը կը սուլէր մերկ դաշտերուն վրայ և կը խշխշար դեղնած
ու չորցած, փոշոտ ու վայրի խոտերուն մէջ: Արծիւը սլացաւ
շիտակ, թափ տալով հիւանդ թիւը և կարծես կ'ըշտապէր, որ
մեզմէ հեռանայ՝ ուր կ'ուզէ ըլլայ: Բանտարկեալները հետա-
քրքրութեամբ կը հետեւէին, թէ ինչպէս սկին կուտար անոր
գլուխը չորցած խոտերուն յատակին վրայ:

— Տեսէք, ըսաւ մէկը մտածկոտ, ինչպէս կը փախչի:

— Բնաւ ետ ալ չը նայիր. — աւելցուց միւսը:

— Զրկայ թէ կը կարծէիր, որ ետ պիտի գայ ու շնոր-
հակալութիւն յայտնէ. — ծաղրեց ուրիշ մը:

— Հապա, ասոր կ'ըսեն ազատութիւն...

— Ազատութիւնը լաւ բան է... Ալ չերևար:

— Ի՞նչ էք կեցեր. մարդ. — կանչեցին մեզի ուղեկցող
պահապան զինուորները և բոլորս ալ լուռ ճամբայ ինկանք
նորէն դէպի մեր տաժանակիր աշխատանքը:

Արծիւը ինչո՞վ բանտարկեալները այդպէս հետաքրքրեց եր ու անոնց
յարգանք ազդեր:
Ի՞նչ բան է տաժանակիր աշխատանքը:

15. ԱՐՄԻ

«Աշխարհքի մարդկանց ծառայ չըլլաս դուն».
ըսաւ ինքն Աստուած կեանք տալով ինծի:
Ամբողջ աշխարհքը ես թողի մարդուն,
ազատութիւնը ինծի պահեցի:

ա

Չանգը տըւին: Աշակերտները անասելի աղմուկով փազեցին դէպի դասարանները՝ ճշարտի, հրելու՝, իրար քաշքշելով: Մեծ խումբ մըն ալ խոնրեցաւ ջրի տակաւին շուրջը՝ ձեռքէ ձեռք խելով բաժակները:

Յանկարծ նկատեցի մեր դասարանցի Օհանեանի կտոր տափակ դէմքը, լեցուցի ամբողջ բաժակ մը պաղ ջուր ու, շրճի, շիտակ անոր երեսին. մինչև անոր ուշքի գալը՝ փախայ դասարան:

Իր վրէժխնդրութենէն չէր, որ կը փախչէի. ի՞նչ պիտի ընէր ողորմելին, շնորհք ունէ՞ր որ...: Գլուխը կորսնցուցած, մոլորած մէկն էր. միշտ վախժելով, ամենքէն քաշուելով՝ կը պտտկէր շարունակ բակի պատերուն տակը, աշխատելով ոչ-մէկուն աչքին չերևայ:

Ես կ'ըշտապէի, որովհետեւ այդ դասին մեզի հետ զբաղէր պիտի պատմութեան նոր ուսուցիչը: Յունուարի սկիզբն էր. նախկին ուսուցիչը ծանր հիւանդացէր էր և անոր տեղը հրաւիրէր էին նորը:

Երբ տեսուչը ներկայացուց ու հեռացաւ, նոր ուսուցիչը սկսաւ մէկիկ-մէկիկ կարգալ բոլորիս անունը և մեզի հետ ծանօթանալ: Այսպէս հասաւ մինչև ցուցակի վերջին անունը.

— Օհանեան Վաչէ:

Օհանեանը ելաւ ոտքի ու խղճալի կերպով այս ու այն կողմը կը նայէր:

— Ո՞ր տեղացի ես. — հարցուց ուսուցիչը:

Տղան լուռ էր:

— Ապարանի գոմէշ է. — շնչեց սեղանին ծայրէն մէկը:

— Դժու՞մ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի. — աւելցուց ուրիշ մը կամաց:

— Ապարանցի է, պարոն. ոչ-մէկ ուսուցչի դասը չի պատրաստեր, բան մըն ալ չը գիտէ. — պատասխանեցի ես իմ տեղէս և կ'ուզէի աւելին ալ ըսեմ, թէ մինչև անգամ զրքեր ալ

չունի, բայց իսկոյն գլուխս խոնարհեցի և աշխատեցայ պահ-ւրտիմ, որովհետեւ յանկարծ ուսուցիչը տեղէն բարձրացաւ, ու այնպիսի խիստ նայուածք մը նետեց իմ ու ամբողջ դասարանին վրայ, որ իսկոյն ամենքս կծկւեցանք:

— Դուն երկրորդ տարին է, որ աս դասարանն ես, տղաս. — դարձաւ քիչ մը վերջը Օհանեանին՝ այնպիսի քաղցրութեամբ, որ ան դեռ ոչ-մէկ ուսուցչի բերնէն չէր լսած:

Օհանեանը առաջուան նման քար կտրած կեցեր էր մէջտեղը. աչքերը յառեր էր ուսուցչի դէմքին. կարծես կ'աղերսէր, որ խնայէ ու թող տայ, նստի տեղը:

— Բան չը կայ. — շարունակեց ուսուցիչը նոյն մեղմութեամբ. — երևի քեզի բան մը խանգարեր է անցած տարի: Այս տարի լաւ կը սորվինք ու կ'անցնինք յաջորդ դասարանը. այնպէս չէ՞, Վաչէ:

Ետքը գոցեց ցուցակը, ակնոցը շտկեց ու սկսաւ նոր դասը պատմելու: Տաքութիւն մը անցաւ դասարանէն և ակամայ ամբողջ հոգիով փարեցանք իր ձայնին: Այնպէս սրտանց կը պատմէր. բառերը այնպէս պարզ էին ու հասկընալի, պատկերները այնպէս վառ ու զբաւիչ:

Կարծես մեր աչքին առջև կը կատարուէր ամեն ինչ: Եւ Արտաշէսի ստնտուին ձեռքով ազատուիլը, և՛ հովիւներուն վրանները պահւրտիլը, և՛ Մարերու պալատին մէջ ընդունուիլը, արքայական մանուկներուն հետ մեծնալը: Ահա՛ դայեակ Սմբատ Բագրատունին կեցած է Մարերու թագաւորին առջև. ան ուրիշ ոչ-մէկ պարզ և չուզեր իր յաղթանակներուն փոխարէն, միայն թէ թագաւորը զօրք տայ իրեն իր սիրելի սանը՝ Արտաշէսը՝ հայրենի գահին վրայ նստեցնելու: Ահա՛ խնամախօս կը դրկէ Արտաշէսը Ալաններու թագաւորին գեղեցիկ Սաթենիկը կնութեան ուզելու: «Ո՛ւրկէ պիտի տայ Արտաշէսը հազար հազարներ և բիւր բիւրեր Ալաններու աղջիկը առնելու համար»:

Յանկարծ հնչեց գանգը: — Վայ, այսպէս շուտ. — լսուցաւ ետէն մէկուն բարձր բացականչութիւնը:

Ետ նայեցայ. Օհանեանն էր:

բ.

Յաջորդ դասէն առաջ մենք խումբ-խումբ բաժնուած պատշգամին վրայ՝ եռանդով կը պատմէինք իրարու նոր ուսուցչին տըւած դասը: Ամեն մէկը կ'ուզէր անպատճառ ամենէն լաւ պատասխանէ: Օհանեանն էր միայն, որ ինչպէս միշտ մինակ կը պտըտէր տխուր ու զլուխը կախ: Ոչ-մէկը չը կանչեց, ոչ-մէկը չը հարցուց անոր՝ դասը գիտէ՞, թէ ոչ... Ինչ, անոր դգու՞մ գլխու բաճնն էր դաս սորվիր:

Երկրորդ տարին էր, որ եկեր մտեր էր մեր դպրոցը և առաջին օրէն ամենուս ծաղրի առարկան էր դարձեր: Իր տրեխները, իր կարճ գիւղական հագուստը, փորէն վեր կապած բարակ կաշի գօտին, բոլորին անվերջ կատակներու առիթ կ'ընծայէր: Բայց և ետքը, երբ գիւղական հագուստը փոխեց, նորէն բերանը բանար թէ չէ իր գոեհիկ լեզուովը բան մը պատմելու կամ դասը ըսելու, ամէն կողմ սրախօսութիւններու տարափ մը կը տեղար գլխուն, և իսկոյն կը լուէր ու վախճած կը նայէր աջ ու ձախ: Անոր խոշոր, անշնորհք մարմինն ալ պակաս չէր խնդացներ մեզ և շուտով «Ապարանի գոմէշ» մակդիրը ամուր փակաւ իր ճակտին: Ալ ոչ-մէկ դասի չէր պատասխաներ և բոլոր ուսուցիչները անիկա ծոյլ, բթամիտ, նոյն իսկ ապուշ կը համարէին և ամիսներով դաս չէին հարցըներ:

Հայոց պատմութեան դասը սկսաւ: Այս անգամ դասարանը այնպիսի լուսթիւն կը տիրէր, կարծես սրբազան արարողութիւն կը կատարուէր: Արդեօք որո՞ւն պիտի հարցընէր. ամեն մէկս կը ցանկար, որ, երնէ՛կ, ինքը ըլլար այդ երջանիկը:

— Օհանեան.— լսուեցաւ յանկարծ ուսուցչին ձայնը:

Քիչ մնաց բարկութենէս վեր ցատկէի: Հիմա այդ անշնորհքը պիտի ելլէ, կէս ժամ մը լուռ պիտի կենայ՝ ոտքէ ոտք անցնելով, պիտի կմկմայ ու դասը անհամցնէ:

Օհանեանը ոտքի ելաւ. բոլոր աշակերտները անոր կողմը դարձան. կարծես ըսել կ'ուզէին. «ըսէ՛ չգիտեմ, ու տեղդ նստէ»: Երբէք Օհանեանը այդպէս գունատ չէի տեսեր. կարծես կախելու պիտի հանէին:

— Դէ, Օհանեան, մօտս եկուր, տղաս ու պատմէ:

Գինովի պէս մօտեցաւ Օհանեանը ամբիոնին: Ամբողջ

մարմնով կը դողար, ձեռքերով ջղաձգօրէն կը ճմուէր հագուստին փէշերը, շրթունքները անձայն կը շարժէին:

— Չը գիտէ, պարոն, բացականչեց մէկը:

— Ո՛չ. Վաչէն այսօր դասը գիտէ.— ըսաւ ուսուցիչը այնպիսի հաստատ համոզումով, որ մենք զարմացած նայեցանք իրարու:

Օհանեանը գլխով նշան ըրաւ, թէ՛ այո՛, գիտէ:

— Դէ, Սանատրուկի զաւակները Երուանդը կոտորեց, ազատուեցաւ միայն Արտաշէսը...— ծայր տըւաւ ինքը ուսուցիչը:

— Ա... ազատուեցաւ մի... այն Արտաշէսը...

— Այո՛, միայն Արտաշէսը.— սիրտ կու տար ուսուցիչը:

Ես անհամբեր կ'ըսպասէի՝ թէ ետքը ինչ պիտի ըլլայ:

— Որ փախցուց ծծմարը.— շարունակեց Օհանեանը:

— Ծծմայրը, ճիշտ է:

— Փախցուց ու մտաւ չոպաններուն չատրնները:

— Ճիշտ է, ճիշտ է:

— Հոն պահւտեցաւ չոպաններուն, հո... հովիւներուն քովը.— ինքըզինքը սրբազրեց Օհանեանը:— Եւ կը մտածէր. «Ես... ինտո՞ր մեծցնեմ... առ... երեխան, Եկո՛ւր, մարդ... զրկեմ Սմբատ Բա... բա... Բագրատունիին, թող գայ, պըզտիկին... տիրութիւն ընէ:»

— Այո՛, այո՛, այդպէս կը մտածէր ծծմայրը.— խրախուսեց ուսուցիչը:

Օհանեանը անհուն շնորհակալութեամբ լեցուն հայեաքը ուղղեց անոր, խոր շունչ մը առաւ, կարծես ծանր բեռ մը ինկաւ ուսերէն և աւելի համարձակ շարունակեց իր պատմութիւնը:

Կը լսէի ու ինքս իմ աղանջներուս չէի հաւտար: Միթէ իրաւ «Դգում ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսին» էր պատմողը: Ան կը պատմէր մեր վրայ ոչ-մէկ ուշադրութիւն չը դարձնելով, զիմելով միշտ ուսուցչին, զանազան մանրամասնութիւններ աւելցնելով իրմէն, զարդարելով, ծաղկեցնելով ուսուցչին պատմածը: Նոյն իսկ իր գիւղական ոճերն ու բառերը համով դուրս կ'երնէին իր շրթունքներէն և ոչ-մէկուն մտքէն չէր անցներ, որ խնդանք իր գործածած թուրքերէն բառերուն վրայ: Եւ այնպէս հետաքրքիր ձևով մը կը պատմէր, որ բո-

լորս սիրով ականջ էինք դրեր, կարծես նոր բան մը կը լսէինք։ Ուսուցիչն այ ամենայն ուշադրութեամբ կը հետևէր, գլխով իր գոհունակութիւնը յայտնելով, երբեմն օգնելով ու յիշեցնելով։

— Ապրիս, շատ աղէկ է. — բացականչեց վերջապէս ան՝ ձեռքը տղու ուսին դնելով, և շտկեց անոր քրտնած ճակտին թափած մազերը։ — Հիմա դուն գնա, թող ուրիշ մը շարունակէ։

Երբ դասը վերջացաւ, Վաչէն դիմեց դէպի դուռը զգուշութեամբ և շտապով, առանց մեզի նայելու, կարծես ներդուլով խնդրելով, որ այսօր այսպէս պատահեցաւ։ Յանկարծ փոքրիկ Սահակեանը, որ յայտնի էր իր ճարպիկութեամբ, ցատկեց անոր ուսը ու բարձր պոռաց. — «Կեցցէ Օհանեանը»։

Վաչէն դուրս վազեց դասարանէն Սահակեանը շալակը, ժպտուն ու բազմաւոր։

Մեծ դադարն էր. այդ օրը առաջին անգամ Վաչէն գերի խաղաց մեզի հետ։

Գ.

Յաջորդ դասին ուսուցիչը պատմելու ատեն կարծես միայն անոր հետն էր, որ կը խօսէր. ես ատիկա շատ պարզ կը գգայի։ Վաչէն կը լսէր հիացումով ու հրճուանքով։ Եւ վերջը երբ միւս աշակերտները չէին կրնար պատասխաներ, ան կը բարձրացնէր մատը, նոյն իսկ երբեմն դասարանի առաջին աշակերտներուն փոխարէն։ Օր մըն ալ ես ստիպուած անկէ բան մը հարցուցի և խընդրեցի, որ պատմէ...

Եւ ահա ամիս մը չանցած՝ արդէն սովորութիւն դարձաւ, Հայոց պատմութեան դասէն առաջ խումբ մը աշակերտներ կը շրջապատէինք Օհանեանը, որ կրկնէ մեզի անգամ մը մեր դասը։

Օր մըն ալ, դադարի ատեն երբ դասարան մտայ, տեսնեմ Վաչէն առեր է իմ թրւաբանութեանս գիրքը ու կ'աշխատի ուսուցչի նշանակած խնդիրը լուծելու։ Գիրքս չառի ձեռքէն։ Խոստովանեցաւ որ հայրը ստակ չէր դրկեր, որ գիրք գնելու միջոց չունի և որ ինքն ալ կ'ապրի հացթուխի մը խանութը։

Այդ օրէն բարեկամացանք իրարու։ Միշտ գրքերս կու տայի իրեն, որ դասերը պատրաստէ։ Եւ երբ որեւէ առարկայի ուսուցիչը ներս կը մտնէր ու ցուցակը կը բանար, իսկոյն ոտքի կ'ենէի ու կ'ըսէի տեղէս։

— Պարոն, Օհանեանին հարցուցէք. ան դասը գիտէ։

Եւ ճշմարիտ որ գիտէր. հրաշք էր։

Գարունը եկեր էր, անձրևը կը մաղուէր ու կը մաղուէր։ Ժողովուրդ էինք դասարանը, դուռը գոցեր, շրջան էինք կազմեր ու կը պարէինք։ Մէկը ամբիոնի տախտակին զարնելով կը թմբկահարէր, միւսները ծափ կուտային ու փոխ ի փոխը մէկը կը քաշէին մէջ, որ պարէ. միայն Վաչէն էր, որ անկիւն մը առանձնացած՝ աշխարհագրութեան դասը կը սերտէր։

— Վաչէն, տղաք, մէջ բերէք Վաչէն, կանչեց թմբկահարը։ Բոլորս վրան թափեցանք, սկսանք քաջքել, գիրքս ձեռքէն ինկաւ ու պատռեցաւ։

— Էյ, գոմէշ, Ապարանի գոմէշ, նազդ ինչ է, ելիր պարէ, գոմշախաղդ ցոյց տուր, տեսնենք. — պոռաց յանկարծ «Կոտրած գդալ» Գրիգորը։

Օհանեանը կատրեցաւ ու այնպիսի կից մը զարկաւ Գրիգորին որ, ան ետեւ գնաց, ուժով մը զպաւ դռանը, դուռը թափով բացուեցաւ, ապակիներէն մէկը փշրուեցաւ, Գրիգորն ալ ամբողջ հասակովը փռուեցաւ պատշգամին վրայ։

Ճիշտ է, այդ օրը Օհանեանը պատժուեցաւ, բայց այնուհետեւ այլ ևս մէջտեղէն վերցաւ «Ապարանի գոմէշ» մակդիրը. ալ ո՞վ կը համարձակէր...

Պատճառն ինչ էր, որ Օհանեանը սկիզբը այնպէս խեղճ էր ու քաշուած։ Վերջը ինչու փոխուեցաւ։ Ուսուցչի վարմունքը պատահական էր։

17. ԱՆՈՒՆԸ ՍԱՐԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Աշունը եկաւ ու մեր աշխարհին ուրիշ կեանք բերաւ դաշտին ու սարին։

Զրւարթ լեռներէն տաւարը գիրցած ձմեռուան համար արդէն կ'իջնէ ցած։

Խուզեր են գառան, ոչխարին բուրդը, քոչեր է հօտը՝ թողնելով բուրդը։

Պարապ եուրդերը լուռ սևին կու տան, աղբիւր ու ծաղիկ կարծես կը սգան։

Արծիւն ալ տխուր նստեր է ժայռին, որս կը փնտռէ անօթի փորին։

Եղնիկն է ուրախ, կը խաղայ նորէն, սարեր ու ձորեր մնացին իրեն։

Բոբը այն շներու ազնիւ ցեղէն էր, որոնց հայրենիքը Նիւֆաունտլենտ կղզին է։ Այդ շներու գլուխը լայն է, պոչը թաւ, մագերը երկար. մատներուն մէջը պատած է թաղանթով, այդ պատճառով ալ հրաշալի լող կու տան։ Բոբը շատ կ'ուրախանար, երբ իր տէրը, որ երիտասարդ նաւաստի մըն էր, կ'առաջարկէր՝ երթան միասին լողալու։ Ան կը թաւալէր ջրին մէջ, կը հեռանար ափէն, նորէն կը վերադառնար, կը սուզուէր, կ'անցնէր տիրոջ տակէն ու հազար ու մէկ կատակներ կ'ընէր։ Բոբը շատ կը սիրէր իր տէրը, որ շիտակ բնաւորութեան տէր ու բարի մարդ մըն էր։

Քանի քանի նաւահանգիստներ այցելեր էին անոնք միասին ովկիանոսի այս ու այն կողմերը, քանի քանի անգամ Բոբը պահապան էր կեցեր իր տիրոջ քովը, երբ ան նաւակահանգստի գինետուններէն մէկուն մէջ հարբելէն ետքը, կու գար կ'իյնար փողոցին մէկ անկիւնը ու կը քնանար։ Ոչ-ոք համարձակել չէր կրնար քնացած նաւաստիին մօտենալու ու կողոպտելու, քանի որ գլուխը թաթերուն վրայ դրած՝ պառկած անոր քովը՝ կը հսկէր հաւատարիմ շունը։ Իսկ երբ բանէ մը վշտացած՝ նաւաստին կը մօտէր իր խուցը ու կը նետուէր չոր նստարանին վրայ, Բոբը կու գար, կը նստէր քովը և այնպէս քնքուշ հայեացքով մը կը նայէր տիրոջ աչքերուն, որ նաւաստին ակամայ կ'երկնցնէր ձեռքը ու կը շոյէր անոր գլուխը։ Եւ շունը կը լիզէր այդ ձեռքը, մեղմ կը քսուէր, մինչև որ տէրը մոռնար իր վիշտը, իր բարկութիւնը և խուցէն դուրս գար առաջուան պէս բարի ու ժպտուն դէմքով։

բ.

Գիշեր մը, երբ նաւը կը մօտենար Անգլիայի ափերուն, սարսափելի փոթորիկ բարձրացաւ ու նաւը խորտակեց։ Բոբը ճամբորդները ու ծառաները խեղդուեցան։ Բոբը իսկոյն ջուրն ինկաւ՝ հրաւիրելով տէրը, որ իր օրինակին հետևի։ Անոնք կը լողային դէպի ափը, որ հագիւ կը նշմարուէր։ Այդպէս մօտ երեք քիլոմէտր լող տալով մարդն ու շունը հասան

քանի մը ժայռերու որոնք դուրս էին ցցուած ջուրին մէջէն, և ուժասպառ ինկան։ Բայց այդ քարերը չէին կրնար իբրև հաստատուն ապաստան ծառայել, որովհետև մօտ էր մակընթացութեան ժամանակը, ժայռերը ծածկուէին պիտի ու ալիքները նորէն ծովը պիտի քաշէին խեղճերը։

Նաւաստին փորձեց պոռայ, օգնութեան կանչէ ափէն, սակայն բացի ալեկոծ ծովէն, անոր կանչերուն պատասխան տրուող չեղաւ։ Բոբը պառկեր էր ու փաղաքշանքով կը նայէր տիրոջը։ Տէրը գրպանէն հանեց բանալի մը, դրաւ շան բերանը և ցոյց տալով ափը՝ ըսաւ. «Լող տուր»։ Բոբը նետուեցաւ ջուրը, հասաւ ափը և հաշելով սկսաւ օգնութեան կանչել։ Բայց ալիքները կը խեղդէին անոր ձայնը. այն ատեն աւելի առաջ վազեց ու իր ոռնալովը արթնցուց մօտակայ ագարակը ապրող մարդիկը։ Քանի մը հոգի վազեցին դուրս. Բոբը մօտեցաւ, լիզեց անոնց ձեռքերը, ողբալի ձայնով ոռնաց և իսկոյն վեր ցատկեց ու արագ վազեց դէպի ծովափը։

Մարդիկ հետևեցան անոր։ Ծովափը կեցաւ Բոբը և բարձր ոռնաց, կարծես կ'ուզէր իմացընէ տիրոջը, թէ եկած էին օգնութեան։ Տիրոջ յուսահատ աղաղակը պատասխանեց հաւատարիմ ընկերոջ անհանգիստ ոռնոցին։ Մարդիկ իսկոյն երկար պարան մը բերին և մինչդեռ կը դատէին թէ ինչպէս օգնեն խեղդողին, Բոբը խածաւ պարանին ծայրը ու նետուեցաւ ծովը։ Մարդիկ ապշեցան շան հնարագիտութեանը վրայ, հետզհետէ քակեցին ու երկնցուցին պարանը, մինչև որ շունը հասաւ ժայռերուն։ Ուրախացած նաւաստին բռնեց պարանը, կապեց իսկոյն իր մէջքը և նշան ըրաւ, որ քաշեն։ Ան հագիւ հագ ինքզինքը ջրին երեսը կը պահէր իր ուժասպառ թևերովը։ Բայց անոր քովէն չէր հեռանար Բոբը և իր հաշոցով սիրտ կու տար թուլցած ընկերոջը, որ շարունակէ լողալը։ Վերջապէս քառորդ ժամ մը ալիքներուն դէմ կուելէ ետքը՝ շունն ու տէրը հասան ափը։ Շունը ուժաթափ ու անզգայ փռուեցաւ գետին։ Մարդիկ վերցուցին երկուքն ալ ու տեղափոխեցին ագարակը, հոնկէ ալ Լոնտոն հիւանդանոցը։ Բայց հոն տէրը երկար չապրեցաւ ու մեռաւ։

Երբ Բորը հասկացաւ, որ որբացեր է, որ իր տէր ալ չը կայ, աղիողորմ՝ ոռնաց ու դուրս ելաւ հիւանդանոցի բակէն, ինքն ալ չը գիտէր, դէպի ուր...: Տխուր սրտով կը շրջէր ամբողջ օրը մեծ քաղաքին փողոցները՝ աշխատելով խոյս տայ բազմութենէն: Վշտէն քաղց ալ չէր զգար: Ան այդ գիշերը անցուց փողոցը սալայատակին վրայ:

Երկու օր ու երկու գիշեր Բորը կ'ապրէր այդպէս առանց ոչինչ ուտելու. անօթի կը պառկէր, անօթի կ'ելնէր: Երրորդ օրը ալ չը դիմացաւ. այնքան թուլցեր էր, որ հագիւ կը քալէր: Կը քալէր ու կը փնտռէր մէկը որ իրեն ուտելու բան մը տար:

Կամացուկ մը մօտեցաւ տան մը դռանը, կեցաւ, կը նայէր ներս ու դուրս ընդհերընդ ու համբերութեամբ կ'ըստաւ. բայց ոչ մէկ ողորմած ձեռք չը գտնուեցաւ, որ չոր հացի կտոր մը նետէր անոր կամ անպէտ ոսկոր մը: Բորը հեռացաւ, կեցաւ խանութի մը դէմը նոյն լուռ խնդիրքը աչքերուն մէջ: Հոն հանգիպեցաւ աւելի մեծ անյաջողութեան. ուղղակի փոնտեցին:

Բորին օգնողը քաղաքապահ մը եղաւ, որ իր հերթին գիշերը կը հսկէր փողոցը. երբ տեսաւ անտէր ու անօթի շուներ, տարաւ, կերակրեց ու պահեց մօտը, քանի որ տէրը մէջտեղ չէր ելնէր: Եւ անկէ ետքը գիշերները իր պաշտօնավարութեան ատեն սովորաբար հետը կ'առնէր և շուներ:

Այսպէս գիշեր մըն էր, որ յանկարծ խաւարին մէջէն լսուեցան ճիչեր ու օգնութեան կանչ: Բորը ակրնթարթի մը մէջ վեր ցատկեց տեղէն ու առաջ սլացաւ: Քաղաքապահը հագիւ կը նշմարէր իր շուներ մօտ թին մէջ: Բայց ահա լսուեցաւ ուրիշ ճիչ մը. այս անգամ պոռացողը ուրիշն էր: Քաղաքապահը երբ հասաւ, տեսաւ, որ Բորը իր սուր ակռաներով խածներ էր մարդու մը ոտքը, իսկ միւսը սարսափահար դեռ կը շարունակէր օգնութիւն կանչելը: Բանէն երկցաւ որ չարագործ մը յարձակեր էր անցորդի մը վրայ կողոպտելու, երբ վրայ էր հասեր շուներ:

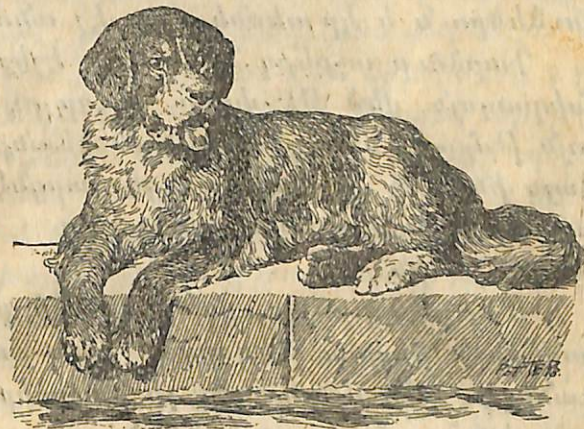
Քաղաքապահը ազատեց չարագործը Բորի ժանիքներէն

ու տարաւ թաղի պահականոցը, ուր իսկոյն արձանագրութիւն կազմեցին, իսկ յաջորդ օրը լրագիրներուն մէջ տպուեցաւ խելացի շան քաջ վարմունքը:

Ոստիկանապետի կարգադրութեամբ Բորը ընդունեցին ոստիկան շներու կարգը. Բորը սրտով փարեցաւ իր պաշտօնին: Քանի մը օր ետքը ան ջուրէն հանեց երեխայ մը, որ խեղդուելու վրայ էր: Ետքը ազատեց կին մը, որ կարիքի ձեռքէն փախած ինքզինքը նետեր էր գետը: Բորը սկսաւ երևալ հրդեհներու ատեն, ուր նոյնպէս ցոյց տուաւ քաջութիւն ու անձնագոհութիւն՝ փրկելով բոցերուն մէջէն փոքրիկ երեխաներ, դուրս քաշելով ախոռներէն ձիեր...

Եթէ ուզէինք թրւել Բորի բոլոր անձնուէր գործերը, դեռ շատ բան պիտի պատմէինք: Անոր անունը հռչակուեցաւ: Յայտնի նկարիչ մը նկարեց անոր պատկերը, որը և տպուեցաւ թերթերու մէջ: Բորը ներկայացուցին Անգլիայի թագուհիին: Առաջնակարգ ընտանիքներ պատիւ կը համարէին Բորը իրենց տունը ընդունիլը: Բորը ընտրեցին «Մարգասիրական Ընկերութեան» անդամ: Անիկա պարգև ստացաւ արծաթ մետալ մը՝ մարդիկ փրկած ըլլալուն համար, ետքն ալ ոսկի մետալ մը:

Շուներ սակայն շատ բան չէր հասկնար այդ պատւանշաններէն. բայց ատոր փոխարէն ամեն օր նոր ու նոր անձնագոհութիւններ կ'ընէր: Բորը առաջինն էր հոն, ուր վտանգ կար: Ոստիկանական բոլոր ծառայողները կը ճանչնային, կը սիրէին ու կը յարգէին այդ վեհանձն կենդանին: Ամեն տեղ հովհարներ կը ծախէին Բորի պատկերը վրան. նոյնիսկ քաղցրաւենիներու տուփերուն վրայ կը տպէին ագնիւ շան գլուխը:

Շուտ կը մտնեն ծովածոցը
նաւ ու նաւակ, նաւաստի.
շփոթ, աղմուկ, իրարանցում,
փոթորիկը կը մօտի:

Ամպերն ահա գոռ կ'որոտան,
շանթ կը նետեն վերերէն,
կը կուտակին ծովուն վրայ
լեռներ՝ պղտոր ջրերէն:

Ծովն՝ ալեկոծ, երկինք՝ մթին,
կը սուլէ հովն ամեն դի.
երկու տարերք իրար գրկած
սկսեր են մենամարտի:

ա.

Մեր մէջ մեծ ու փոքր համոզուած են, որ իշուն պէս յի-
մար արարած չը կայ աշխարհիս երեսը: Իրաւ, անցիր ան-
գամ մը իշուն դիմացը, լաւ մը նայէ անոր քիթ ու պոռն-
կին, չգումի պէս կախուած գլխուն, լայն ահագին աւանջնե-
րուն, խոշոր ու թմրած աչքերուն, տգեղ կերպարանքին ու շար-
ժուձեւերուն և կը տեսնես, որ էշ անունը շատ կը վայել իրեն:

Դարձուր աչքերդ նաև միւս էշերուն վրայ, սև ըլլան թէ
մոխրագոյն, մեծ թէ փոքր, գիւղը ըլլան թէ քաղաքը, միշտ
նոյն թմրած, նոյն յիմար, նոյն կեանքէ ձանձրացած էշերն են:
Բայց ինչո՞ւ է այսպէս, գուցէ հարցնէք ինծի, երևի Աստուած
այդպէս է ստեղծեր աշունք:

Ամենակին:

Մեր մէջ իշուկը, քանի որ մէջքը փալան չէ դրուած ու
կողերուն ճիպոտ չէ դպած, շատ ուրախ ու կայտառ կեն-
դանի է: Ան մարդոցմէ չի քաշուիր, որուն ըսես կը մօտե-
նայ, կը հոտմըտայ, աւանջները կը սրէ, վեր-վեր կը ցատկէ,

աջ ու ձախ կը ցատկուտէ, կապկութիւններ կ'ընէ, մէկ խօս-
քով շատ գրաւիչ է:

Բայց իր տարին լմնցաւ թէ չէ, տեսար՝ խեղճի մէջքը
ծանր փալան մը դրին, փորքաշով պինդ կապկպեցին ու քա-
նի-քանի քաշ ծանրութիւն բեռցուցին վրան գիւղ կամ քա-
ղաք տանելու: Խեղճ իշուկի ուժը չի պատեր այդ բեռը կը-
րելու, մէջքը կը կըքի, ոտքերը կը դողդղան, կարծես ճմլուի
պիտի բեռն տակը, մէյ մըն ալ յանկարծ տիրոջ ճիպոտը
այնպէս կը շրմփայ գաւակին, որ զարմանքէն ու սարսափէն
առաջ կը նետուի: Այլ կը համարձակի՞ մեր իշուկը կանգ առ-
նելու, ճիպոտը կը հասնի ետեւէն. ինչքան որ կ'ուզէ թող
կոտորուի մէջքը, ո՞վ է հարցնողը...

բ.

Կ'երթայ տքալով մեր իշուկը, քրտինքը ջուրի պէս կը վազէ
վրայէն, բերանը փրփուր է կոխեր. կը տեսնէ քիթն տակը
գլուխին վեր բարձրացուցած փափուկ ու ծիլ-ծիլ խոտեր,
բանջարներ, ախորժակը կը բացուի, գլուխը կը ծռէ դէպի
բոյսը, բերանը լայն կը բանայ ու կը պատրաստուի, հափ, որ
կըծէ, մէյ մըն ալ, թրժիկ, տիրոջ դազանակը կ'իջնէ չոր
գլխուն, աչքերէն կրակ կը ցատկէ ու պարապ ծնօտները կը
զարնուին իրարու:

Կը հանդիպի առու մը. կը գլգլայ, կը քչքչայ ջուրը, մեր
իշուկը տաքէն կը խաշի, լեզուն կը պապակի, կ'ուզէ վրայ
իյնայ ջուրին, լաւ մը խմէ, յագենայ, բայց դեռ մտքէն չէ հե-
ռացեր տիրոջ դազանակին զօրութիւնը, դեռ կը մրմուռայ զար-
կած տեղը. այս անգամ կը ձգէ, կ'անցնի: Կուզայ երկրորդ
առուն, երրորդը, մէկը միւսէն աւելի յստակ, աւելի վճիտ.
Ծարաւը ալ աւելի կը տանջէ, ճար չը կայ, որ մեռնի՝ պիտի
խմէ այս անգամ. և ահա վիզը կ'երկնրեցնէ ու կամաց մը կը
կախէ գլուխը ու դեռ խեղճը հաստ շրթունքները ջրի երեսին
չը դպցուցած, շրժի, դազանակը կը հասնի դունջին...

Վերջապէս կը հասնի մեր իշուկը տուն, բոլորովին թուլ-
ցած, բոլորովին յուսահատ. բեռը կ'իջեցնեն մէջքէն, քիչ մը
դարման կամ չոր խոտ կը թափեն առջևը, որ ուտէ: Ագա-

հուլիսեամբ մէկ-երկու բերան կը հախուէ կերէն ու կը քաշուի ետ սրդողած երեսայի նման . դարմանը կամ խոնաւ է կամ փոշոտ, խոտը ժանգաւներով, կածուկներով լեցուն, այնպէս որ ուտելու ատեն կը տաշէ բերանը : Մէկ-երկու ժամէն շուր կուտան անոր . նոյն ագահուլեամբ վրայ կը նետուի, կը լեցնէ դատարկ փորը . հիմա ախորժակը աւելի կը բաց-ւի, բայց միշտ նոյն կերն առջնը, ուզէ չուզէ՝ ուտէ պիտի...

Փորի հոգը վերջացաւ թէ չէ՝ հիմա ալ անհանգիստ կ'ը-նեն անիկա մէկ կողմէն իշաճանճերը, միւս կողմէն ականջ-ներուն մէջ հաւաքուած լուերը, փորին ու ոտքերուն փակած տիղերը ու ցեխի փշրտուքը, փայանին հարած տեղերը . մէկ խօսքով անոր ամբողջ մարմինը կը քերուի . ի՞նչ ընէ . լեզու չունի, որ իր վիճակը մարդոց հասկցընէ, ձեռքեր չունի, որ ինքը քերէ . շատ-շատ կը յաջողի միայն ակուններովը առ-ջիկ ոտքերն ու գաւակը գրգռելու, այլ և պոչը շարժելով ճանճերը փախցնելու . բայց փոքր, մէջքը՝ Քանի մը անգամ կը զռայ, բայց չէ, տէրը չի գար, չի մաքրեր . ճարահատած կը չոքի, թրմբ, կ'իյնայ կողին վրայ, կը բարձրացնէ ոտքե-րը օդին մէջ ու թաւալ կուտայ : Վայ իրեն, եթէ տէրը այդ-պիսի դուլթեան մէջ վրայ հասնելու ըլլայ, դարձեալ անի-ծած դազանակը կ'իջնէ գլխուն... Բայց շատ հեղ ալ կը պատահի, որ մեր մոխրաթաւալը թաւալ տալէն ետքը բարձ-րանալու ատեն, այ քեզի բան, փայանը կը շրջի, կ'իյնայ փորին տակը . ամբողջ ժամերով խեղճը ստիպուած է այդ-պէս անշարժ մնալու ու անիծելու իր թաւալ տալուն ժամը :

Գ .

Կը բոլորի իշուկի չարչարանքի երեք տարին . հիմա այլ ևս հետը կատակ ընել չըլլար : Ան թողեր է իր առաջուան ցատկուտելը, ուրախ-ուրախ զոգուալը, լաւ տրամադրութեան ժամանակ՝ շան, կատուին ու չար երեխաներուն մէջ-մէկ կից զարնելը . հիմա ճիպոտէն ալ չի վախնար, ինչքան կ'ուզես իջեցուր, անոր համար բոլորը մէկ է . կեր ու խումի մէջն ալ նազ ու նազանք չը կայ . ինչ որ տան, ինչքան բեռցնեն,

ուր որ տանին, ան անտրտունջ կը հպատակի . մէկ խօսքով՝ դարձեր է կատարեալ էշ :

Եւ անա մենք այդ էշն է, որ կը տեսնենք՝ գլուխը կա-խած, տքալով, ահագին ծանրութիւնը մէջքին, ոտքերը քրս-քրսելով գիւղ կամ քաղաք կը մտնէ : Ան է, որ մենք կը տեսնենք մեր հրապարակներուն վրայ անձրևի, ցեխի կամ ձիւնի մէջ, փայտի, փուշի, քարի, հողի, ածուխի կամ մրգե-ղէնի բեռան տակ, անօթի, ծարաւ, ուր վեց-եօթը ժամ շա-րունակ կը մնայ կեցած, ականջները կախ . մեծ ու պզտիկ արհամարանքով կը նային անոր, թօշ-թօշ կ'ըսեն ու կ'անցնին :

Միակ բանը, որ իշու կեանքին մէջ տարիներու ընթաց-քին կը փոխուի՝ ատիկա միայն ծեծի եղանակն է : Անոր կա-շին դազանակի հարուածներուն տակ հետգհետէ այնպէս կը թմրի ու անզգայ կը դառնայ, որ ալ ծեծը վրան չի ներգոր-ծեր . հնարագէտ տէրը հիմա ծայրը սրած փայտ կը բանեցնէ, որ ամեն անգամ կը ծակէ խեղճի մօրթը ու աչքերէն շուր թափել կուտայ : Վայ անոր, եթէ քիչ մը դանդաղ քալեց ու հազար վայ, եթէ պառաւ էշը ցեխին մէջ մնաց կամ սառոյցի վրայէն երթալու ատեն սահեցաւ, ինչաւ ու ալ տեղէն չը կրցաւ շարժիլ . այլ ևս աչք, քիթ, բերան, գլուխ, ողջ տեղ չը մնար, բոլորը շարդուփշուր կը դառնան : Ան կատարեալ ու-րախութեամբ իր շունչը կը փչէր ինչպէս տեղը, եթէ մար-դիկ պոչէն, ոտքէն, գլխէն բռնած՝ ծեծելով չը բարձրացնէին ու խթելով նորէն առաջ չը քշէին :

Մեր մէջ անա այսպէս դառն կերպով կ'անցընէ էշը իր կեանքը և տասը-տասնըինգ տարին դեռ չը հասած՝ օր մըն ալ բեռանը տակ կ'իյնայ, ոտքերը քանի մը անգամ կը զարնէ գետին ու յաւիտեան կը գոցէ աչքերը :

Թշուառ անասունը սատկելէն ետքն ալ չազատիր տիրոջը ձեռքէն . արցանով կը հանեն սմբակներէն գամերն ու պայտը, կաշին կը մաշկեն տրեխի համար, իսկ դիակը՝ պարան մը կա-պելով՝ կը քաջքշեն դէպի ձորը... Ահա հոտ է միայն, որ մեր էշը կ'ազատի իր փալանէն ու տիրոջը դազանակէն...

Ուրեմն ի՞նչն է էշը այդպէս բռնած ու տխմար դարձնողը : Միայն է՞նչն է այդպէս :

Գետակին վրայ, կռուակներու շարքին մէջ,
երբ վայրկեան մը կանգ առին,
ծեր կռուակը իր գլուխը խոնարհեց,
զրաւ կտուցը թեին տակ ու սպասեց
իւր վերջին սև վայրկեանին:

Երբ ընկերները ալ մեկնիլ ուզեցին՝
ան չը կրցաւ անոնց երթին միանալ,
հազիւ բացաւ աչքը ու դիտեց օդին մէջ
իւր հարազատ երամբ, որ կ'երթար
սարերն ի վար կռկուալով:

Փուճ է այլևս երազելը
գարունները հեռաւոր, գաղջ հոսանքները օդին,
անցքը պաղուկ առուակներէն, երկար վզին
միւրճումները շամբերուն մէջ կանաչ,
փուճ է այլևս երազելը:

Արդ՝ դալկահար գրկին մէջ
աշնանային ցուրտ իրիկուան,
ամայութեանը վրայ կը բանայ թևերը յոգնած
ու կը կանչէ չըւողներուն ետևէն
վերջին կռինչը մահու ու կռինչը կարօտի...

Ու կ'իյնայ, լուռ: Խիճերուն վրայ գետափին
իւր գերեզմանը կը շինէ
մխերով կտուցը հին քարի մը տակ,
ու քաշ ձգած վիզն իր ճապուկ,
ալիքներու երգին մէջ կը դողդղայ, կը մեռնի:

ա

Կոյր. կը հասկնամ այդ բառին ամբողջ իմաստը: Հապա
մտածէ քիչ մը: Ո՛չ երկինք տեսնես, ո՛չ արև, ո՛չ հայր, ո՛չ
մայր և ո՛չ ուրիշ բան մը աշխարհիս երեսը. յաւիտեան խա-
ւար, ինչպէս գերեզմանի մէջ: Փորձէ, գոցէ աչքերդ և երե-
ւակայէ, որ այդպէս պիտի մնաս ընդմիշտ: Զարհուրելի բան.
քեզի պիտի թըւի, թէ այդ դժբաղդութեանը դիմանալ չես
կրնար. կամ խելքդ կը թռցնես, կամ կը մեռնիս:

Եւ սակայն երբ առաջին անգամ ոտք կը դնես կոյրերուն
վարժարանը դասամիջոցին, երբ կը լսես անոնց ջութակ ու
սրինգ նուագելը, անոնց բարձր-բարձր խօսքն ու ծիծաղը
սանդուղներուն վրայ, միջանցներուն ու սենեակներուն մէջ
ազատ-համարձակ պտտիլը, մտքէդ ալ չի կրնար անցնիլ, որ
ատոնք թշուառ էակներ են:

Մէջերնին կան տասնըվեց-տասնըութը տարեկան պա-
տանիներ, ուրախ ու զօրեղ, կարծես բոլորովին հաշտուած
իրենց վիճակին հետ. միայն դէմքերնուն արտայայտութիւնը
լուրջ է ու հպարտ. իսկոյն կը տեսնես, որ շատ չարչարանք,
շատ վիշտ կրած պիտի ըլլան մինչև իրենց դառն անբաղդու-
թեան հետ հաշտուելը: Կը պատահին և ուրիշ դէմքեր. գունատ,
խոնարհ, հեզ, տխրամած, ջերմ արտասուքի հետքերը երեսին...

Ո՛հ, լաւ մտածէ. կան, որ զրկուեր են աչքի լոյսէն քա-
նի մը օրուան մէջ, ուրիշներ տանջուեր են ամբողջ տարիներ,
շատերը կուրցեր են սարսափելի վիրահատութեան պատճա-
ռով. վերջապէս կան և այնպիսիները, որ կոյր են ծներ...
Ծներ են կոյր, անլոյս գիշերուան մէջ, մտեր են աշխարհ,
ինչպէս գերեզման և չը գիտեն՝ ինչ ըսել է մարդու պատկեր:

Երբ մարդ կը յիշէ այդ յաւիտեան գոց աչքերը, այդ հայ-
եացքը անշարժ բիւրերը և ինքը կը նայի իւր շրջապատողնե-
րուն, ուղղակի անհնարին կը թըւի, որ մենք բոլորս, որ աչք
ունինք, բաղդաւոր ու երջանիկ չըլլանք: Եւ չը մոռնանք, որ
այդ բաղդէն զրկուածներուն թիւը շատ մեծ է. օրինակ,

միայն իտալիա քսանըվեց հազար կոյր կայ. քսանըվեց հազար մարդ արևի լոյս չի տեսներ... միայն իտալիայի մէջ:

բ.

Բայց բարի բնութիւնը կու գայ օգնութեան: Կոյրերու միւս զգայարանքները անհամեմատ աւելի կը զարգանան, քան մերինները. և կը զարգանան ճիշդ այն պատճառով, որ կը փոխարինեն տեսողութիւնը և աւելի ստէպ կը գործածուին: Այսպէս՝ առտուն երբ կոյրը հասկնալ ուզէ՝ արև կայ թէ չէ, ձեռքը կը պարզէ պատուհանէն դուրս արևի շերմութիւնը փորձելու: Կոյրը մարդու ձայնին ահանջ դնելով՝ գաղափար կը կազմէ անոր հասակի բարձրութեան մասին: Մենք մարդու մը հոգիի մասին գաղափար կազմելու համար, կը նայինք անոր աչքերուն. կոյրերը կը նային անոր ձայնին ու երկար ժամանակ կը յիշեն այդ ձայնը:

Կոյրերը շօշափելով կրնան դանազանել ներկուած կերպարը չընդհատուածէն: Փողոցէն անցնելու ատեն հոտառութեամբ կը ճանչնան խանութները, մինչև անգամ այնպիսի խանութներ, ուր մենք ոչ-մէկ մասնաւոր հոտ չենք առներ: Հոյր նետելու ատեն, անոր բզզոցին ահանջ դնելով՝ կ'իմանան թէ ուր ինկաւ և կը վերցնեն առանց սխալելու: Կոն (քեկէլ) կը խաղան, պարան կը ցատկեն, քարերէ տուներ կը շինեն, մանուշակ կը քաղեն, կարծես կը տեսնեն, գոյնզգոյն յարդերէ կողով ու խտիր կը հիւսեն, այն աստիճան զարգացած է անոնց շօշափելիքը:

Շօշափելիքը անոնց տեսանելիքն է. անոնց ամենէն մեծ զրւարճութիւնն է շօշափելով իրի մը ձեւ իմանալը: Տեսնելու բան է, թէ ինչ ուրախութեամբ կը յարձակին երկրաչափական ձևերու վրայ, զանազան գործիքներու վրայ և ինչ մեծ հաճոյքով կը դարձնեն ձեռքերնուն մէջ ու կը շօշափեն տեսնելու համար, թէ ինչպէս է շինուած: Իրենք կ'ըսեն «տեսնելու»:

գ.

Կոյրերը կը սորվին նաև գրել-կարդալ: Անոնց համար յատուկ տպուած գրքեր կան ուսուցիկ տառերով. անոնք այդ

տառերուն վրայ մատերնին քսելով կ'որոշեն ու կ'արտասանեն բառերը: Կը կարդան սահուն. և շատ կը կարմրին, եթէ բան մը սխալ կարդան: Կը գրեն առանց մելանի բարակ երկաթով, որ հաստ ու կոպիտ թղթին վրայ հետքեր կը թողու և հակառակ կողմը դուրս կու գան ուսուցիկ տառեր, որոնց վրայ մատերնին քսելով կը կարդան:

Այսպէս կը գրեն շարադրութիւններ, նամակներ, և թրւաբանական խնդիրներ կը լուծեն: Հաշիւները մտքով կը կատարեն վերին աստիճանի արագ ու թեթեւ, որովհետև անոնց միտքը չի ցրուիր: Չափազանց կը սիրեն լսել ուրիշներու ընթերցումը: Եւ կ'արժէ ահանջ դնել անոնց դատողութիւններուն կարգացած կտորի մը վրայ, մանաւանդ եթէ նիւթը պատմական է:

Շատ կը սիրեն իրենց ուսուցիչները, կը ճանչնան անոնց քաղելու եղանակէն, կը նկատեն անոնց հոգեկան տրամադրութիւնը, առօրջ են, թէ հիւանդ: Կը սիրեն, որ ուսուցիչը գովէ ու քաջալերէ, շոյէ, շօշափէ իրենց ձեռքը. և իրենք ալ շնորհակալութիւն յայտնելու համար կը բռնեն ուսուցչին ձեռքը, կը սեղմեն ու կը կամտեն:

Դասամիջոցներուն միշտ միասին կը հաւաքուին. սաստիկ կապուած են իրարու: Օրինակ չը կայ, որ կոյրը սիրէ մէկը ու ետքը ատէ. բարեկամութիւնը անոնց սփոփանքն է: Անոնք վերին աստիճանի արդարամիտ են, պարզ ու ճիշտ կ'որոշեն չարն ու բարին: Եւ վսեմ գործի մը պատմութիւնը ոչ-մէկը այնպէս չ'ոգևորեր, որչափ այդ կոյր տղաքը:

դ.

Ջերմ սիրահար են երաժշտութեան: Երաժշտութիւնը անոնց բերկրանքն է, կեանքն է: Մինչև անգամ փոքրիկ երեխաները պատրաստ են քանի մը ժամ անշարժ ոտքի վրայ մնալու, նրազածութիւն լսելու համար: Նրազելը դիւրին կը սորվին և կը նրազեն եռանդով: Եթէ ուսուցիչը մէկուն ըսէ, թէ նրազելու շնորհ չունի՝ սաստիկ կը տխրի, բայց և այնպէս կը շարունակէ սորվիլ մեծ ջանքով:

Մարդ պէտք է տեսնէ կոյրի նրազելը, դաշնակ զարնելը: Գլուխը բարձր բռնած, ժպիտը շրթունքին, երեսը վառ. խեղճը

յուզղումէն կը դողայ ու հիացած ականջ կը դնէ իր հանած ձայներուն, որոնք կը փռուին շրջապատող խաւարին մէջ։ Մարդ պէտք է տեսնէ՝ հասկնալու թէ երաժշտութիւնը ինչ սքանչելի աստուածային սփոփանք է։

Կոյրը երջանիկ է, կը ցնծայ, կը բերկրի հրճուանքէն, երբ վարժապետը ըսէ անոր. «Դուն արուեստագէտ ես»։ Երաժշտութեան մէջ առաջինը, առաջին շութակահարը, առաջին դաշնակահարը անոնց մէջ թագաւոր է, որուն առջև կը խոնարհին, կը պատկառին, կը պաշտեն։ Թիւրիմացութիւն մը պատահի թէ չէ՝ անոր խորհուրդին կը դիմեն. ընկերները սրղողին թէ չէ՝ ան է հաշտարար հանդիսացողը. անիկա հայր մը կը դառնայ այն փոքրիկներուն, որոնց երաժշտութեան դաս կու տայ. պառկելէն առաջ կ'երթան քովը գիշեր-բարի ըսելու։

Կոյրերու խօսակցութեան սիրելի նիւթը երաժշտութիւնն է։ Գիշերները անկողնին մէջ պառկած՝ դասերէն ու օրուան աշխատանքէն բոլորովին յոգնած՝ անոնք դարձեալ մեղմ կը զրուցեն իրարու հետ երաժշտագէտներու, օփերաներու, նրազարաններու ու նըրազախումբերու՝ օրկեստրներու մասին։ Անոնց համար ամենէն մեծ պատիժը երաժշտութեան դասէն զրկուիլն է։ Այդ զրկանքը այն աստիճան ծանր է, որ այդ պատիժը բնաւ չեն ալ տար։

Կոյրին համար երաժշտութիւնը նոյն է, ինչ որ լոյսը մեզի համար։

Ե .

Լոյս...

Ծանր տեսարան է, երբ անոնք անշարժ նստած բաց պատուհանին առջևը, իբրև թէ կը զըլարճանան, իբրև թէ կը նային ընդարձակ դաշտավայրին, կապուտակ լեռներուն, որոնց վրայ մենք կ'ըզմայլինք։ Մարդու սիրտը կը ճմլի, կարծես ինքզ ալ կը կուրնաս՝ մտաբերելով, որ այդ մանուկները ոչինչ չեն տեսներ և երբէք ալ ոչինչ տեսնելու չեն այն բոլոր անհուն գեղեցկութիւններէն։

Իժնէ կոյրը այնքան ալ թշուառ չէ. ան չի ճանչնար տիեզերքը, բնութիւնը, լոյսը. այդ բոլորի մասին բնաւ գաղափար չունի, իր երևակայութեան մէջ պատկերներ չկան, չունի ող-

բալու բան։ Բայց անոնք, որ նոր են կուրցեր, անոնք կը յիշեն դեռ ամեն բան և կը հասկնան իրենց կորուստը։ Ո՞վ գիտէ, ինչ կ'ըզգաս, երբ հետզհետէ թանկագին պատկերները կը նսեմանան իրենց հոգիին մէջ և երբ սիրելի դէմքերը, ըսես, կը մեռնին անոնց համար։

Տղաներէն մէկը օր մը բացականչեց .

— Ա՛խ, եթէ ակընթարթ մը աչքս բացուէր, գո՛նէ ակընթարթ մը մօրս երեսը տեսնէի... Ա՛լ չեմ յիշեր իր դէմքը։

Երբ ծնողները այցելութեան կու գան՝ կոյր մանուկները ձեռքով կը շօշափեն անոնց դէմքը, որ դիմագծերը լաւ պահեն իրենց միտքը։

Այցելուներէն շատերը արտասուքով կը հեռանան վարժարանէն. մինչև անգամ բիրտ մարդիկ այդ միջոցին կ'ըզգան որ արժանի չեն ամեն օր երկինքը, արևը և ուրիշ մարդոց դէմքերը տեսնելու երջանկութեան... Այդ անբաղդները տեսնելով՝ կ'ըզգաս, որ սիրով կու տայիր քու տեսողութեանդ մէկ մասը, միայն թէ կարող ըլլայիր գոնէ ճառագայթ մը պարգևել այդ պատանիներուն, որոնց համար ոչ արև կայ, ոչ ալ անձկալի մօր պատկերը...

23. ԱՆԱԽՈՐԺ ԼՈՒՐԸ

Աշնան սկիզբը հովիկ մը բարակ
եկաւ սարերէն, դաշտերը իջաւ,
բան մը փսփսաց խոտին ու ծաղկին
ու արագ վազեց անտառը մտաւ:

Խոտ ու ծիւ չորցան այդ փսփսութէն,
ցամքեցաւ հողը ու ճաքճքեցաւ,
դողաց անտառը անախորժ լուրէն
ու թաւ սաղարթին գոյնը թափեցաւ:

24. ԶՄԵՌՈՒԱՆ ԴԵՄ

ա.

Աշունը կը մօտենար իր վախճանին:

Այդ առաջին աշունն էր, որուն հանդիպէինք պիտի մենք
հօրս մահէն ետքը, երբ պարտատէրերը ծախեր-ծախծխեր էին
մեր բոլոր տուն ու տեղը և մենք տեղափոխուեր էինք մօրեղ-
բօրս տունը:

Դաշտերը կ'ըստանային տխուր ու գունաթափ կերպա-
րանք. կանաչ մարգագետինները օր օրի կը դեղնէին: Անխիղճ
կը փչէր պաղ քամին ու կը թափէր մեր ծառերէն մնացած
դեղին տերեւները:

Երկնքի խոժոռ ու մօխրագոյն դէմքին վրայ կը գլորուէին
մթին ամպերու ահագին բեկորներ և կ'արգիլէին արևի աղօտ
ճառագայթները: Խիստ տխուր եղանակով կը լսուէր կռունկ-
ներուն խուլ կոխնչը, որոնք բարձր եթերին մէջէն եռանկիւնի
շարքերով կը դիմէին դէպի օտար աշխարհ: Ծիծեռնակներ
բնաւ չէին երևար. անոնք արդէն շատոնց է գաղթեր էին:

Միայն մրջիւնները մեծ եռանդով կը կրէին դէպի իրենց
ամբարները ընդեղէններու զանազան տեսակներ: Ամէն ա-
րարած կը պատրաստուէր ընդունելու ձմեռը՝ այդ անախորժ
հիւրը:

Այդ օրերը սակաւ հոգ չը պատճառեցին մօրս: Զմեռը,
աղբաւորներու թշնամին, մեզի պատժելու կու գար:

բ.

Մայրս իր հօրը տունը փոխադրուելէն քանի մը օր ետքը
հրաժարեցաւ կերակուր ընդունիլ անոնց սեղանէն և կ'ապրէր
անկախ աշխատանքով: Ան շուտով հաշտուեցաւ իր նոր վի-
ճակին հետ՝ չուզելով ծանրութիւն պատճառել եղբայրներուն,
որոնց համար շատ ալ հաճելի չէր իրենց գերդաստանին վրայ
ընդունած նոր բեռը: Մայրս աղքատութիւն շատ էր կրած,
բայց երբէք իր տան չբաւորութիւնը օտարին յայտնած չէր,
թէ ինչպէս կ'ապրի կամ ինչ միջոցներով կը պահէ իր երե-
խաները: Ան շատ հպարտ կ'իյնէր և բոլոր յոյսը դրած էր իր
աշխատող ձեռքերուն ու Աստծու վրայ:

Մեր գիւղին մէջ գովուած էր մօրս կարելու ու ձկնելու
վարպետութիւնը. բայց շատ քիչ կը վարձատրէին անոր աշ-
խատանքը: Գիշեր-ցերեկ հանգիստ չունէր. ասեղն ու ճախա-
րակը անդադար կը գործէին. բայց լի՛նչ...

Աստուած շատ անգամ թոյլ կու տայ, որ զժբաղդութիւնը
տանջէ մարդս մինչև վերջին ծայր, կարծես արարածներու
համբերութիւնը փորձելու համար: Մօրս համբերութիւնը
երկաթի ամրութիւն ունէր. բայց երկաթն ալ կը փշրուի...

Ես երբէք չեմ կրնար մոռնար մօրս արտասուալի աչքերը,
երբ առաջին անգամ ինծի ու երկու քոյրերս հետը առնելով
տարաւ մեզի դաշտը, հնձուած արտերէն թափած հասկերը
հաւաքելու: Աս մուրացկանութեան առաջին քայլն է, որուն
կ'ենթարկուի պատուաւոր աղքատը:

Մենք ժամանակ մը արտեր ունէինք, հունձ ունէինք, և
մեր հունձը հաւաքելէն ետքը խուրձերէն ինկած հասկերը կը
ձգէինք Աստծու աղքատներուն ու երկնքի թռչուններուն:
Բոլորը կորսնցուցինք և հիմա ստիպուած էինք ուրիշի ար-
տերէն հասկաքաղ ընելու...

գ.

Արտերու կարճ խուզուած տափարակին վրայ մախաթնե-
րու նման վեր ցցուած ցօղուններուն սուր ծայրերը կը ծակ-
ծկէին իմ ու քոյրերուս բոլորովին մերկ ոտքերը: Բայց մենք
ցաւ չէինք զգար: Շատ ուրախ էինք և մեծ եռանդով կ'ափսոսե-
րքորէին: Փոքրիկ քոյրերս իրենց մանրիկ ձեռքերով կը ժողվէին

ինկած հասկերը և իմ վրաս կը խնդային, որովհետև ես ծոյր էի: Անոնք փունջեր կը կապէին հասկերէն ու կը մրցէին, թէ ով շատ կը ժողվէ: Խեղճ երեխաներ, կարծես կ'ըզգային թէ ձմեռը անօթի պիտի մնան, եթէ հիմա պաշար չը պատրաստեն: Մայրս կը նայէր անոնց վրայ ու կու լար...

Իրիկունը մեզմէ ամեն մէկը իր հաւաքածը կապեց շալակը ու դարձանք տուն: Քոյրերս իրենց բեռներով մասնաւոր հպարտութեամբ մը հանդիպեցան մօրեղբօրս երեխաներուն, իբրև անխոնջ մշակներ, որ ետ կը դառնային դաշտէն:

Այսպէս ամեն օր առտուն կանուխ կ'երթայինք դաշտը հասկաքաղ ընելու և իրիկունը կը վերադառնայինք: Մեր խրճիթին դռան առջև կազմուեցաւ փոքրիկ դէզ մը մեր ժողված հասկերէն: Այնուհետև սկսանք մեր կալը կամելու: Մայրս ինքը կը ծեծէր հասկերը հաստ փայտով մը, որը այնքան ծանր էր, և ես դժուարութեամբ կը բարձրացնէի:

Երբ յարդը հովին տըւինք ու մաքուր ցորենը հաւաքեցինք թաղարներու մէջ, մեր ձմեռուան հացի պաշարը արդէն պատրաստ էր:

Դ.

Դեռ կը մնար վառելիքը: Մեր խարխուլ ընտելարանին համար պէտք էր բաւական տաքութիւն, մանաւանդ որ ձմեռը մեր կողմերը սաստիկ կ'ըլլայ: Մայրս այնքան զբաղած էր, որ ամենևին ժամանակ չունէր վառելիքի մասին հոգայու. այդ պատճառով այս հոգը մնաց իմ ու քոյրերուս վրայ:

Մայրս իր ձեռքով երեք փոքրիկ կթոց հիւսեց, մէկը ինձի համար, երկուքը քոյրերուս: Տեսնելու բան էր, թէ ինչ ուրախութեամբ այդ կթոցները կ'առնէինք մեր ուսը և ամեն օր կ'երթայինք դաշտը: Կը ժողուէինք քակորներ, ծառերու ծառերէն թափած տերևներ, փուշ ու մացառ և կը բերէինք տուն՝ ձմեռը մեր խրճիթը տաքցնելու համար:

Ես այնուհետև միշտ յարգանքով կը նայէի այդ քակորի կոյտին, որ ինքս էի ժողվեր. և կը բարկանայի՝ թէ ինչու խնայողութեամբ չէին գործածեր, թէև մօրս խնայողութիւնը կը հասնէր ժլատութեան:

Ինչո՞ւ համար աշխատութիւնը լաւ բան է:

Օր մը տեսաւ օտար թռչուն՝ սոխակ կու լար կուց-կուց արիւն:

— Ինչո՞ւ, ըսաւ, սոխակ սիրուն, ինչո՞ւ կու լաս կուց-կուց արիւն: Ինչո՞ւ այսպէս դուն երերուն, այդպէս տխուր չոր թփերուն: Աշխարհ ամեն վառ քու սիրուն, այդ ճրվիլուն քու երգերուն. հապա ինչո՞ւ դուն օրն ի բուն, այս լուս ու մութ անտառներուն, այս շատ անուշ գով հովերուն նստեր կու լաս կուց-կուց արիւն:

— Ի՞նչ կը խօսիս, օտար թռչուն, խենդ ու խելառ դուն ցնորուն. ձմեռ նստաւ մեր սարերուն, կտրեց ջրիկ աղբիւրներուն, կտրեց հոտիկ ծաղկերներուն, կտրեց ձայնիկն իմ ձագերուն, ինչպէ՞ս չի լամ կուց-կուց արիւն:

Նորէն ըսաւ օտար թռչուն.

— Հերիք դուն լաս, սոխակ սիրուն, հերիք դուն լաս կուց-կուց արիւն, կու գայ նորէն քեզ նոր գարուն, կ'երնէ արև այս վայրերուն, կը հալի ձիւնն այս սարերուն, կը բացուի ջուրն աղբիւրներուն, առջևն ինկած քու ձագերուն բարև կու տաս ծաղկերներուն:

ա.

Ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ... Ձորերուն մէջ կը սուլէր երկաթուղին:

Նոր էր մտեր մեր ձորերը:

— Այ, քու ձայնդ կտրի. — բացականչեց այն կողմէն որսկան Ուսեփը:

— Այ տղայ, ինչո՞ւ այդպէս կ'ըսես, ի՞նչ փաս բան է երկաթուղին. — մէջ մտան քանի մը գիւղացի:

— Վնաս չէ, հապա ի՞նչ է, եկաւ ծղրղաց ձորերուն մէջ, ալ եղնիկ, ալ եղջերու չը մնաց, խրտնեցան, փախան ու կորան:

— Եղնիկ ու եղջերու չէ որ, հաւտա, ես ալ պիտի կորչիմ. — խօսք առաւ հովիւ մը, որ դագանակին յենած կեցեր էր: — Կ'երթամ, կը կենամ քարի գլխուն, կը նայիմ վարը ձորերուն, երբ կը տեսնեմ, որ այն քարափները կը քանդեն՝ սրտիս ծայրը կը մղկտայ, ինչպէս երբ մարդու երեխան թշնամիներու ձեռքին մէջ քրքրեն ու մարդ օգնել չը կարողանայ...

— Ու սկսաւ վէճը երկաթուղիի վրայ՝ թէ երկաթուղին օգնու կը բերէ, թէ փաս:

բ.

Այդ վէճին ժամանակ երկաթուղիի գծին վրայ աշխատող օտարականներէն մէկը ձորէն դուրս եկաւ ու մօտեցաւ մեզի:

— Բարի իրիկուն ձեզի: — Աստծու բարին, վարպետ:

— Ինձի չափ վր ալիւր է պէտք. ձեզմէ ո՞վ ալիւր կը ծախէ. — զիմեց օտարականը ամենուն:

— Ո՛ւր տեղացի ես, վարպետ. — հարցուց ծերունի Օհաննէսը:

— Օսմանլիի հողէն եմ:

— Խնամի՛ Օհաննէս, մէկ հարցուր տես ո՞ր քաղքէն է. — խնդրեց գիւղացի մը:

— Քու քաղքիդ անունը ի՞նչ է, բարեկամ, — կրկին հարցուց ծերունի Օհաննէսը: — Սրվազ:

— Սրվազ. — երկնցնելով ու խորհրդաւոր կերպով կրկնեց ծերունի Օհաննէսը: Հոսկէ հոն քանի՞ ամսըւան ճամբայ է. — շաւունակեց իր հարցովործը ծերունի Օհաննէսը: — Երեք ամսըւան:

— Պա՛ հօ... — զարմացան ամենքը միաբերան:

— Հրամեցէք, զարիպ աղբար, նստէ. հաց բերեն, անուշ ըրէ:

— Չէ, շնորհակալ եմ, գործ ունիմ. ձեզմէ ո՞վ ալիւր կը ծախէ, չափ մը ալիւր տայ՝ երթամ:

— Աղջի, չափ մը ալիւր բերէք, — տունէն ներս ձայն տուաւ ծերունի Օհաննէսը: Բերնէ բերան լեցուցէ՛ք:

Հարսներէն մէկը չափ մը ալիւր բերաւ դուրս, ուզեց լեցնէ մարդու տոպրակը, բայց ան թող չը տըւաւ:

— Ի՞նչ արժէ: — Լեցուր, դեռ լեցուր տոպրակդ:

— Չէ, առաջ մէջ մը գինն իմանանք:

— Դեռ լեցուր, ետքը կ'իմանաս. թէ որ սուղ եղաւ՝ պարպելը դժուար չէ:

Վարպետը բացաւ տոպրակը, հարսը ալիւրը լեցուց:

— Դէ, հիմա ի՞նչ տամ. — հարցուց ծոցէն քսակը հանելով:

— Ոչինչ, վարպետ, ոչինչ պէտք չէ. քեզի նըւէր. մեր աշխարհը զարիպէն հացի ստակ չեն առներ, բսաւ ծերունի Օհաննէսը ու շարունակեց իր չիբուխը ծխել:

Վարպետը քիչ մը շփոթեցաւ, չեմ ու չում ըրաւ, ալիւրը առաւ ու գնաց:

գ.

Անոր երթալէն ետքը կարճատև լուսթիւն մը տիրեց. ապա խօսեցաւ գիւղացի մը:

— Անցած օր ալ մէկը եկեր էր՝ թէ մածուն կ'ուզեմ: Հարսները մածուն գրին առջը՝ կերաւ. կերաւ, վերջացաւ, հիմա եկեր է՝ թէ ի՞նչ արժէ... Կ'ըսեմ՝ ի՞նչը: Թէ՛ մածունը: Ըսի՛ այ մարդ, քաշուէ գլխէս, այդպէս բաներ մի խօսիր, թէ չէ ոչխարի եղած կաթն ալ կը ցամբի:

— Այ տղայ, հապա ի՞նչպէս ընենք: Հապա լաւ է՝ ով որ գայ, ձրի ուտէ ու տանի: Աս վրայ քանին է, որ կու գան... Անցած օրը մէկուն ալ ես եմ չափ մը ալիւր տըւեր: Անոր ծայրը ո՛ւր կ'երթայ. — մէջ ինկաւ ծերունի Օհաննէսի փոքր եղբայրը:

— Որ գայ՝ նորէն տո՛ւր. — բսաւ ծերունի Օհաննէսը հանդարտ ու գլուխը վեր քաշելով:

— Օճախդ չէն կենայ. — փռացին քանի մը ծերեր:

— Դէ, աչքս լոյս, — բողոքեց փոքր եղբայրը: — Սվաղէն սկսած ով որ գայ՝ չափէ, տո՛ւր. կարծես ես անոնց համար եմ աշխատեր: Ով կու գայ, բարով, հազար բարով. բա՛ն կ'ուզէ, դրամը թող բերէ ու տանի...

Ու նորէն սկսան վիճիլ:

Ու, ո՛ւ, ո՛ւ, ձորերուն մէջ կը սուլէր երկաթուղին:

Ան նոր էր մտեր մեր ձորերը:

Մեծ եղբայրը ինչո՞ւ գրամ առնել չէր ուզեր. իսկ փոքրը ինչու ձրի տալ չէր ուզեր: Վերջը-վերջը որո՞ւ քաճը պիտի թլայ. ինչո՞ւ:

Ցորենիդու մածունի այս վեցին մեջ երկաթուղին ինչ գործ ունի:

27. ԹԱԹՈՒԼԻՆ ԳԱԼԱՃՈՇԸ

— Հոգիդ սիրես, կնքահանր,
անոռ ըրէ, հրամմէ, կեր:
— Խիստ շատ կերայ, սանահանր,
մինչև սրտեղս է հասեր:
— Հոգ չէ, պնակ մ'ալ հրամմէ.
ասիկ չուտելու բան չէ:
— Բայց, սանահանր, գիտցածս,
երեք եղաւ կերածս:
— Թող, մարդ, համբերն ի՞նչ բան է,
բանն ախորժիդ վրան է:
Կեր կերածիդ չափ անոռ,
ասոր կ'ըսեն գալաճօշ.
եղն երեսին կը ծփայ,
տես սաթի պէս կը ցոլայ:
Կեր, կնքահանր, մի քաշուիր,
ասանկ բան միշտ չի ճարուիր.
սա սոխն ալ կեր, սա մի'ան ալ,
սա կտորն ալ, մէկ դգալ.
ձեռքն է օրհնած եփողին,
օրհնած ըլլայ տանտիկին:

Այս կերպով մեր Թաթուլը խեչօ աղբօր հարկինք կ'ընէր.
աչք բանալու ատեն չէր տար. երկու խօսքին մէկն էր՝ կեր:

Խեչօն շատոնց արիւն-քրտինք էր մտեր,
բայց ի՞նչ ընէր, պէտք էր՝ պնակ մ'ալ ուտէր.
բոլոր ուժը մէկ ըրաւ
ետքի պնակն ալ կերաւ:

— Ապրիս, կանչեց Թաթուլը, աչքդ սիրեմ.
ես բարեկամը ահա ասանկը կը սիրեմ.
կոտորտուելով ով նազ կ'ընէ,
իմ էն ատած մարդս ան է:
Պնակ մըն ալ, կնքահանր:
Խեղճ խեչօ աղբար.

աս որ լսեց ինչ ընելը չը գիտցաւ,
գդակն ու գօտին առնել-փախչիլը մէկ ըրաւ,
շունչը շիտակ տուն առաւ,
իսկ Թաթուլին տունը ալ ոտք չը դրաւ:

28. ԽՈՐԹ ԵՂԱՅՐՍ

ա.

Պզտիկ էի, հազիւ տասերեք տարեկան. բայց լաւ կը յիշեմ, որ այն իրիկունը հայրս գայրացած տուն վերադարձաւ այգիէն: Քաշելով իր ետևէն փոքրիկ հորթի պարանէն և կանաչ թարմ խոտի կոյտ մը թևին տակը՝ ան մտաւ բակը խորհրդաւոր լուծեամբ: Խոտը դրաւ վար, մօտեցաւ սրահի թումբին ու նստեցաւ, փայտն ու գլխարկը դնելով քովը: Մայրս կովկիթը կը լրլար՝ սպասելով կովերուն, որ կ'իջէ: Ես աչքս չէի հեռացներ հօրմէս. անհանգիստ էր ան և քանի մը անգամ ճակատը շփեց ու դարձաւ մեծ քրոջս.

— Աղջի, Թորոսը այս առտու կովերը հր կողմէն դաշտ տարաւ. այգիլ՝ կողմէն, թէ նախրի ճամբով:

— Չը գիտեմ, հայրիկ, առտուն երբ քաղհանի կ'երթայինք՝ ան մեզմէ առաջ քշեց, գիւղէն դուրս ելաւ, չը հասանք անոր:

— Այգիի կողմէն, ի հարկէ. ան միշտ այդ կողմէն կը տանի. — բացականչեցի ես անպէս, առանց մտածելու, թէ իմ ըսածս կրնայ բանի մը ծառայել:

— Ա՛ն է. ուրիշ ո՞վ պիտի ըլլայ. նզովից արմատ, միշտ ան. — մոմուաց հայրս ու լռեց:

Թորոսը իմ խորթ եղբայրս էր, հօրս առաջին ամուսնու թենէն մնացած միակ տղան: Ես ու քոյրերս մեր ամենաթարմ հասակէն տեսեր էինք անիկա միշտ լուակեաց, մօայլ, մտածկոտ ու յամառ: Ինքը չէր սիրած մեզի, մենք ալ ինքը չէինք սիրած: Ան հիմա արդէն տասներեօթ-տասներեօթ տարեկան էր, բայց դարձեալ թախծոտ ու լուակեաց, դարձեալ անմասն ընտանեկան կեանքին, դարձեալ առանց սիրու և մենաւոր:

Ինչո՞ւ չէինք սիրեր, չը գիտեմ. մեզի երբեք գէշ բան մը չէր ըրած. գուցէ ճիշտ այն պատճառով, որ միշտ լուռ էր և իր այդ լուռութեան տակ կարծես խորին արհամարանք մը կար գէպի մեզի: Հայրս չէր սիրեր անիկա, որովհետեւ յամառ էր ու միշտ մոռայլ և երբեք մարդու երեսին շիտակ չէր նայեր: «Գլուխը կախ տղայ է. մանկուց այդպէս է», կ'ըսէր ան տեսակ մը ցաւով և կ'աւելցնէր, որ «գլուխը կախ» մարդիկը միշտ կ'սկսածելի են:

Եւ մենք բոլորս առանց նկատելու, կամաց-կամաց, անոր դահիճն էինք դարձեր: Բոլոր մեր ծածուկ յանցանքներուն ու սխալներուն համար պատասխանատուն ու մեղաւորը միշտ ան էր: Եթէ աման էր կոտրած, անպատճառ Թորոսն էր կոտրեր. մածունի կամ կաթի սերը, թարմ կարագը անպատճառ ան էր գողցեր, ինչպէս և այգին ու պարտէզը հասած առաջին պտուղը: Մենք արդէն շատոնց գաղտնի էինք նկատելի՝ թէ որքան անարդար, որքան անողորմ էինք, և մեզի բոլորովին բնական կը թըւէր վերջ ի վերջոյ, որ Թորոսը քաւէ մեր մեղքերը: Չի բողբոջեր, միշտ լուռ է, ուրեմն թող կրէ:

Թորոսը ամբողջ օրը դաշտն էր, մեր դուարի ետեւէն: Երբ իրիկունը տուն կու գար և հայրս կ'ըսկսէր յանդիմանել անիկա որեւէ յանցանքի համար, ան առանց մեզի նայելու կը մօտենար հացի տաշտին, հաց մը կ'առնէր, կը փաթթէր, կը դնէր թխին տակը ու լուռ կ'եղնէր դուրս, թողնելով որ հայրս շարունակէ իր անէծքը, գանգատն ու տրտունջը:

Բ.

Կովերը դաշտէն վերադարձան: Թորոսն ալ անոնց ետեւէն մտաւ դռնէն, ինչպէս միշտ գլուխը կախ, գէմքը արևառ, յոգնած ու մոռլ: Կովերը ներս քշեց գոմը, բակը թողնելով կթուելիքները: Ապա ձեռնափայտը դրաւ անկիւն մը, նստեցաւ իր սովորական տեղը՝ սրահի մէկ հատիկ աստիճանին վրայ և սկսաւ տրեխներուն մէջէն թափ տալ աւազի հատիկները և գուլպաններուն վրայէն հանել մանր ու մեծ փուշերը:

— Թորոս.— լսուեցաւ յանկարծ հօրս ձայնը:

— Հը՛.— եղաւ պատասխանը:

— Խո՞ց ու ցաւ. համմէ մըն ալ ըսել չի կրնար: Այս առտու տաւարը ո՞ր կողմէն տարիւր դաշտ:

Հօրս ձայնը կը դողար վրդովումէն, կարծես խեղդըւէր պիտի. ես երբեք այս աստիճան բարկացած չէի տեսեր անիկա. վախցայ ու կծկըւեցայ: Թորոսի փոյթը չէր, ան լուռ էր:

— Լեզուդ պապանձի. խօսէ, է. այգի մտէ՞ր ես:

Թորոսը կը շարունակէր լուռ թափ տալ տրեխները:

— Սարգիս.— դարձաւ հայրս ինծի.— գնա՛, այն իմ բերած խոտս բաց, մէջը բան կայ, բեր հոս:

Ես մօտեցայ, բացի խոտը ու մէջէն հանեցի խաղողի որթի մեծ ճիւղ մը, վրան քանի մը կիսահաս ողկոյններ: Ձեռքս առի ու կեցած տեղս քարացայ... Ես էի կոտրեր. ողկոյզը քաշքշեր էի, ճիւղը կոտրուէր էր և ես թողեր էի, փախեր:

Թորոսը աչքին տակէն նայեցաւ ձեռքիս ճիւղին, նայեցաւ ինծի ու գլուխը կախեց, լռեց: Իսկ ես գլուխս վեր առնելու չէի համարձակեր. իմ դատաստանս էր որ կը կատարուէր, ոչ Թորոսի:

— Ըսէ՛.— շարունակեց հայրս աւելի ու աւելի տաքնալով.— Աստուած նզովէ քեզի, ո՞վ է տեսեր, որ հայ քրիստոնեան Աստուածածինէն երկու շաբաթ առաջ խաղող ուտէ. հարամ է, չէ՞. և նայէ ի՞նչ ես ըրեր, թող ձեռքդ կոտրուէր ատոր փոխարէն:

Ես կը դողայի ամբողջ մարմնով և խաղողի ոտը ձեռքիս մէջ կը ցնցըւէր: Գամուեր էի տեղս և ինծի կը թըւէր, թէ փախչելու անկարող եմ և թէ այդ ճիւղը փակած է ձեռքիս, ուր ալ որ երթամ՝ ինծի հետ է ըլլալու: Ես քաջութիւն չունէի ըսելու, թէ ես էի կոտրեր:

Մայրս մէջ մտաւ.

— Ի՞նչ ես այդքան տաքցեր, տնայէնի մարդ. դէ, բան է պատահեր է. գուցէ Թորոսը չէ, գող է մտեր:

— Խելքիդ ի՞նչ ըսեմ. կնիկ ես, է. գողը ճուր և մը խաղողի համար այգի չի մտներ. այ, այս անիծածն է, որ սսուեր

է. Չէ՛ թող ըսէ, թէ ի՞նչը չէ. կը տեսնուի կարկամիւր է: Աստուած վերցնէ ատիկ մէջտեղէն:

— Այ. որդի. — դարձաւ մայրս Թորոսին. — ինչո՞ւ ես կողքդ դէմ տըւեր. կը տեսնես՝ հայրդ ի՞նչեր է. դէ, ձայն մը հանէ, ըսէ, որ դուն չես, ըսէ գողերն են ըրեր. բերանդ չի ցաւիր, ամ. խօսք մը ըրէ:

Թորոսը տրեխները վերջացուց, մէյ մըն ալ նայեցաւ ինծի աչքին տակէն. օ, այդ հայեացքը, որքան վիշտ, որքան առհամարհանք կար մէջը. ես քիչ մնաց հայիմ, գետինն անցնիմ, ոչնչանամ: Կարծես ան շատ լաւ գիտէր որ ես եմ ըրեր, և ուրախ էր, որ զարմանալի դիպուածով մը հայրս իմ ձեռքս էր դրեր յանդանձրիս սարսափելի նշանը, այդ զօրխային ոտը, որ կ'այրէր, կը վառէր մատներս:

Գ.

Ես կը նայէի անոր, այդ հպարտ ու յամառ Թորոսին, անոր թուխ ու թախծոտ աչքերուն, որոնց տակ ծածկըւած մտքերը երբէք չէի հասկցեր, իրարու սեղմած շրթունքներուն, որոնք այնքան կամք կ'արտայայտէին, անոր արևառ ու խռհուն դէմքին, այդ սեցած, ճաքճաքած ձեռքերուն, անոր մաշած հագուստի թիկունքին, և այդ բոլորը ինծի կը թըւէր նոր, կարծես առաջին անգամ կը տեսնէի. և այդ ամբողջ արտաքինը կը վկայէր շիտակութիւն, կամք, աշխատանք ու տանջանք: Եւ ահագին տխրութիւն մը սև ժայռի նման նստեցաւ սրտիս, շրթունքներս դողդղացին, կ'ուզէի ճշամ, լամ, գլխուս զարնեմ... բայց նորէն խածի շրթունքս, երբ տեսայ՝ որ Թորոսը կը պատրաստուէր դուրս ելնելու:

Փոթորիկը ատով ալ վերջանար պիտի. միշտ այդպէս էր:

Ահա ելաւ և առանց նոյնիսկ իր սովորական հացը վերցնելու տաշտէն, շարժեցաւ դէպի դուռը. պիտի անցնէր հօրս առջևէն, որ լուռ կը հետեւէր անոր շարժումներուն: Հօրս հայեացքին մէջ կայծակ կը փայլատակէր. ան գունատ էր, շունչը քթածակերէն դուրս կու գար փնչելով, իսկ ձեռնափայտը կը դողար ձեռքին մէջ: Հայրս երբէք այդպէս սարսափելի, այդպէս անողորմ տեսք չէր ունեցեր:

Ու ես տեսայ... որ յանկարծ վեր բարձրացաւ հօրս ձեռքի զարհուրելի փայտը, բարձրացաւ հօրս գլխէն վեր, ճօճուեցաւ օդին մէջ...

— Հայրիկ. հայրիկ, մի... մի... — բառերը խեղդըւեցան կոկորդիս մէջ. նետուեցայ հօրս ու Թորոսի մէջտեղը, բայց անօգուտ. ես շատ էի փոքր ու անգոր. ձեռնափայտը ահագին թափով իջաւ եղբօրս թիկունքին, բարձրացաւ, նորէն իջաւ նոյնպէս թափով, նոյնպէս անողորմ:

Թորոսը չը շարժեցաւ, կեցած մնաց իր տեղը. դարձեալ լուռ, առանց բոյոքի նայեցաւ հօրս, ապա աջ ձեռքով շօշափեց թիկունքի ցաւած տեղը և երկու կաթիլ արցունք կախուեցան անոր մռայլ, մթազնած աչքերէն, իջան, իջան և այտերուն վրայ յարացան, մնացին:

Օ, այդ երկու կաթիլ արցունքը: Անոնք իջան իմ սրտիս վրայ: Եւ բեռը, ահագին բեռը ճնշեր էր կուրծքս, երբ ես պուացի:

— Ես եմ, հայրիկ, ես եմ կոտրեր, ես եմ գողցեր, Թորոսը մեղք չունի, միշտ ես եմ: Ներէ, ներէ, Թորոս աղբար, իմ խեղճ աղբարս...

Բոլորը քարացան. կարծես երկինքը յանկարծ փուլ եկաւ, մայրս շրւարած կովկիթը ձեռքէն ձգեց, որ ինկաւ, կոտրեցաւ ու կաթը հոսեց բակը. քոյրս հորթը թող տըւաւ, որը նորէն վաղեց դէպի մայրը. հայրս գլուխը բարձրացուց, նայեցաւ ինծի յառած, ապշած աչքերով ու ետ-ետ գնաց, կարծես թունաւոր օձ ըլլայի. ապա բռնեց ճակատը ու կեցաւ: Քիչ ետքը լուռ մօտեցաւ Թորոսին ու ձեռքը դրաւ անոր թիկունքին:

— Ձեռքս կոտրէր, որդի, — ըսաւ հեկեկալով:

Ետքը դարձաւ նորէն ինծի, նայեցաւ ու արցունքը թափեցաւ աչքերէն հեղեղի պէս:

Այն գիշերը հայրս երկար ժամանակ չը քնացաւ. անքուն էի և ես, անկողնիս մէջ կ'այրուէի ու նորէն, երկար-երկար լացի...

Ինչո՞ւ Թորոսը այդպէս լուկեաց էր ու առանձնացած:
Ինչ նմանութիւն կայ «Ապարանի գոմէշի»ն եւ Թորոսի միջեւ:

ա.

Անթիւ, անհամար զօրքը հաւաքեց,
եկաւ Սասմայ դաշտ, բանակը սարքեց
ու ծանր նստաւ Մսրայ թագաւոր:
Այսքան ահագին բազմութիւնն այն օր.
Բաթմանայ ջրին վրայ չոքեցաւ.
ով եկաւ՝ խմեց ու գետը չորցաւ,
Սասմայ քաղաքը մնացին ծարաւ,
Ձէնով Օհանի զարմանքը տարաւ:
Քուրքը ուն առաւ, սարը բարձրացաւ,
սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ի՞նչ տեսաւ.
Ճերմակ վրանէն լեռը ճերմկեր,
ըսես՝ գիշերը ձմեռը եկեր
սպիտակ ձիւնով պատեր էր Սասուն:
լեզին ջուր դարձաւ, կապ ինկաւ լեզուն,
հարայ կանչելով՝ փախաւ տուն ինկաւ.
— Վայ, փախէք, եկաւ... հայ, հարայ, եկաւ...
— Ի՞նչը, հօրեղբայր, ի՞նչը, ի՞նչն եկաւ:
— Յաւն ու կրակը, Դաւթի պինչն եկաւ.
Մսրայ թագաւոր եկեր է, եկեր
մեր դաշտին վրայ բանակ է դարկեր.
Թիւ կայ աստղերուն, թիւ չը կայ զօրքին,
վայ մեր արևուն, վայ մեր աշխարհին:
Նկուր ոսկի տանք, աղջիկներ տանինք,
չոքինք առջևը, խնդրենք, պաղատինք
գուցէ թէ գթայ
ու սրի չը տայ...

— Դուն հոգդ մ'ըներ, հօրեղբայր, կեցիր.
քաշուէ սենեակդ, հանգիստ քնացիր.
ես հիմա կ'երևամ Սասմայ դաշտ կ'երթամ,
Մսրայ Մելիքին պատասխան կու տամ:

բ.

Հասաւ Դաւիթ գէնքն ու զրահ,
կապեց զօտին, թուր-կայծակին,
խաչն ալ իր յաղթ բազկին վրայ,
եկաւ հեծաւ առիւծ հօր ձին:
Հօր ձին հեծաւ ու մտրակեց,
սարի գլխէն այսպէս կանչեց.
— Էյ, թէ քուն էք՝ արթնն կեցէք,
ով արթուն էք՝ ելէ՛ք, կեցէ՛ք,
ով կեցեր էք՝ գէ՛նք կապեցէ՛ք,
գէնք էք կապեր՝ ձի թամբեցէ՛ք,
ձի էք թամբեր՝ ելէ՛ք հեծէ՛ք,
ետքը չըսէք՝ մենք քնացած
Դաւիթ գող-գող եկաւ, գնաց...

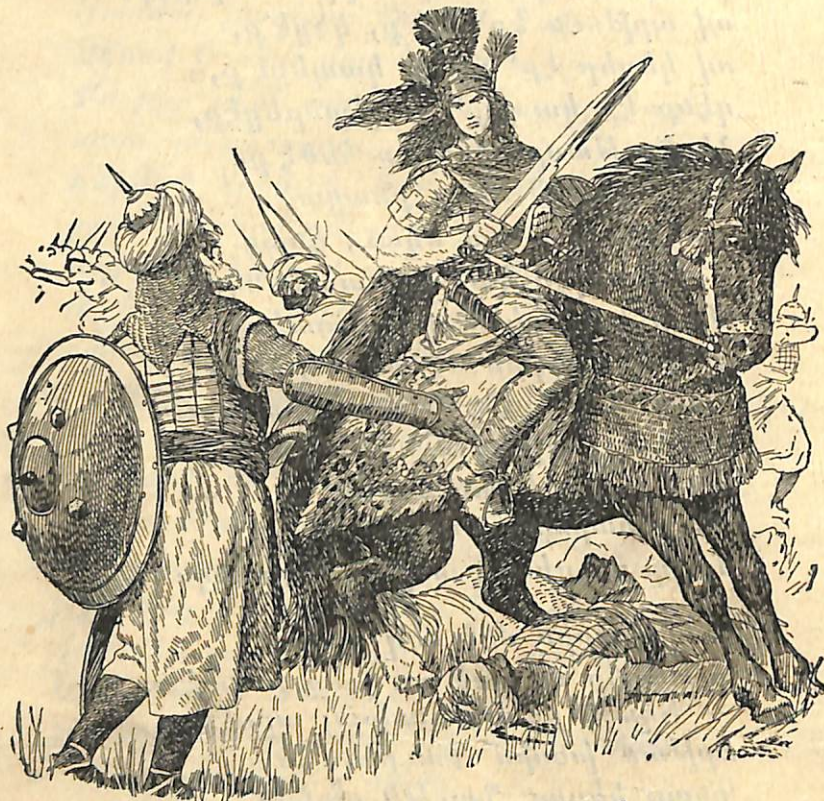
Այսպէս կանչեց, ասպանդակեց,
թուր-կայծակին փայտատակեց,
վազեց, զօրքին մէջտեղն ինկաւ,
կարծես ամպէն կայծակ դարկաւ:
Ջարդեց, փշրեց մինչև կէսօր
ու արիւնը եղաւ հեղեղ,
քշեց տարաւ հազարաւոր
մարդ ու զիակ, ամբողջ մէկտեղ:

Կար զօրքին մէջ մէկ ալևոր՝
աշխարհք տեսած ու շատ բանգէտ.

— Տղաք, ըսաւ, ճամբայ տըւէք,
երթամ խօսիմ Դաւիթի հետ:
Գնաց կեցաւ Դաւթի դիմաց,
այսպէս ըսաւ այն ծերունին.

— Դաւար մնայ կուռդ, ով քաջ,
սուրդ կտրուկ միշտ քու ձեռքին:
Մէյ մը ծերիս դուն ունկընդրէ,
տես, քու խելքդ ի՞նչ կը կտրէ:
Ի՞նչ են ըրեր քեզ այս մարդիկ,

ասոնք ինչո՞ւ կը կոտորես .
 ասոնք բոլոր մօր մը որդիք,
 ասոնք բոլոր տան մը ճրագ,
 զաւակ ու կին թողեր են հոն,
 աչքը ճամբուն, խեղճ ու կրակ:
 Թագաւորը բռնի, թրով
 հաւաքեր է հոս է բերեր .

խեղճ մարդիկ ենք պակաս օրով,
 քեզի վնաս ի՞նչ ենք ըրեր:
 Թագաւորն է քու թշնամիդ .
 կռիւ ունիս, իրեն գնա .
 ի՞նչ ես քաշեր թուր-կայծակիդ
 այս անճարակ մարդոց վրայ:
 — Աղէկ կ'ըսես դուն, ծերունի,

ըսաւ Դաւիթն այլորին.
 բայց թագաւորն ո՞ւր է հիմա,
 որ սև կապեմ անոր օրին:
 — Քուն է մտեր մեծ վրանը,
 այ, որ մէջէն ծուխ վեր կ'ելնէ.
 իսկ այն ծուխն ալ ծուխ չէ, որ կայ,
 իր բերանի գոլորշին է:

Դաւիթ դէպի մեծ վրանը
 ասպանդակով խթեց ձիուն,
 քշեց զնաց ու դռանը
 գոռաց կեցած Արաքներուն .
 — Ո՞ւր է, ըսաւ, ի՞նչ է կորեր,
 դժբա կանչեցէք զայ ասպարէզ .
 թէ մահ չունի՝ մահ եմ բերեր,
 Գրող չունի՝ Գրողն եմ ես...
 — Մեղիքն, ըսին, քուն է մտեր,
 ան եօթն օրով կը քնանայ,
 երեք օրը արդէն անցեր,
 չորս օր ալ կայ, որ լրանայ:
 — Ի՞նչ, բերեր է ալքատ ու խեղճ
 այս մարդիկը ծովն արիւնի,
 ինքը եկեր վրանին մէջ
 եօթը օրով մտեր քունի:
 Ես քուն ու մուն չեմ հասկընար .
 արթնցուցէք, շուտ մէջտեղ գայ,
 իրեն այնպէս ես քուն մը տամ.
 որ յաւիտեան ալ չարթննայ:

Գ.
 Ելաւ Մեղիք: Գլուխն ասեղ
 վեր բարձրացուց մռնչելով,
 ուղեց փչէ, որ թռցնէ
 Դաւիթ հսկան մէկ փչելով:
 Տեսաւ տեղէն չը շարժեցաւ,

զարմանքն ու ահ պատեց հողին,
աչքերն արնոտ, սպառնալի
յառեց խոշոր Դաւթի աչքին:
Նայելուն պէս զգաց մէջէն
տասը զոմշի ուժ պակսեցաւ.
վրայ նստաւ պառկած տեղէն
քիչ ժպտեցաւ ու խօսեցաւ.

— Բարով, Դաւիթ, յոգնած ես դեռ,
սեղան նստինք, խօսինք կարգին,
ետքը դարձեալ կռիւ կ'ընենք,
եթէ կռիւ ուղես կրկին:

— Չէ, չեմ նստիր ես քու հացիդ,
դո՛ւն տմարդի, վախկոտ ու նենգ,
շուտ զէնքդ առ ու հեծիր ձիդ,
եկուր մէջտեղ, կռիւ ընենք:

— Կռիւ ընենք, ըսաւ Մելիք,
միայն իմս է զարկն առաջին:

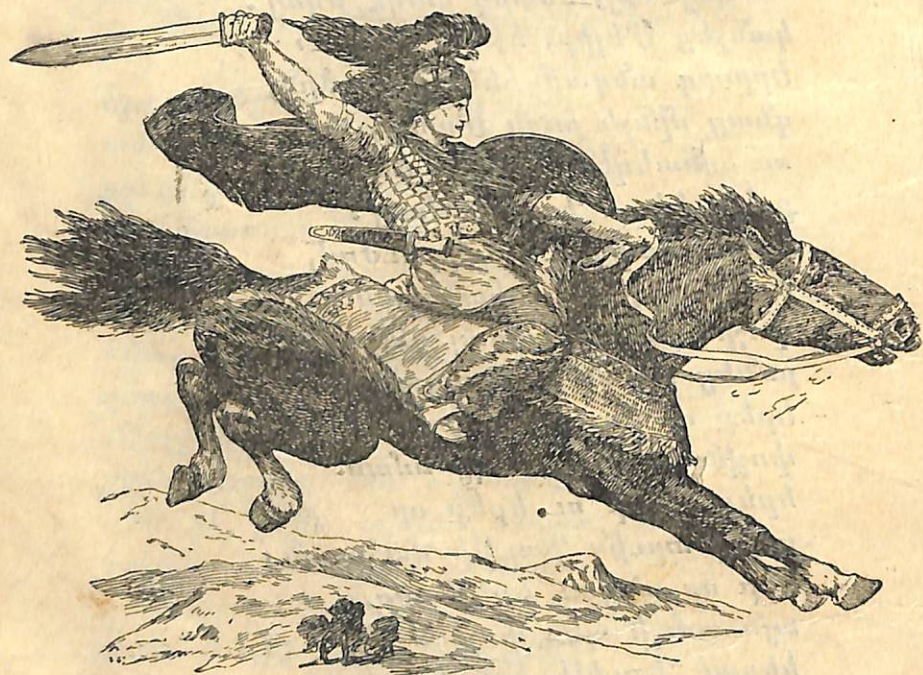
— Չարկ, քուկինդ է, կանչեց Դաւիթ:

Ելաւ, կեցաւ Մսրայ Մելիք,
առաւ գուրշը, հեծաւ իր ձին,
քշեց, գնաց Տիարպէքիւր
ու հոնտեղէն եկաւ կրկին:
Երեք հազար լիտր էր քաշը
հսկայական իր մկունդին,
եկաւ, զարկաւ. պատեց փոշին,
դողաց հիմքը երկրագնդին:

«Երկէ՛ր փլաւ, թէ՛ ժածք եղաւ»,
ըսին մարդիկ շատ աշխարհներ:
«Չէ, չէ, ըսին, արեան ծարաւ
հսկաներն են իրար դիպեր»:
— Մեռաւ Դաւիթ այս մէկ զարկէն,
ըսաւ Մելիք կեցած զօրքին:

— Կենդանի եմ. ամպի տակէն
գողաց Դաւիթ Մսրայ Մելիքին:
— Հայ-հայ, մօտիկ տեղէ եկայ.
Նայէ, հիմա ուրկէ կու գամ:
Ու բարձրացաւ, կեցաւ հսկան,
իւր ձին հեծաւ երկրորդ անգամ.
Երկրորդ անգամ քշեց Հայէս
ու թո՛ղ տըլաւ ձին Հալէպէն,
բուք բարձրացաւ, տեղ ու տարափ,
արար-աշխարհ դողաց թափէն:
Եկաւ զարկաւ, զարկին ձայնէն
մօտիկ եղող մարդիկ խուլցան:
— Գնաց Դաւիթ Սասմայ տունէն,
գուժեց գողո՞ղ Մսրայ արքան:
— Կենդանի եմ, կանչեց Դաւիթ,
եկո՛ւր հեղ մ'ալ, կարգս հասաւ:
— Հայ-հայ, մօտիկ տեղէ եկայ.
կանչեց Մելիք, ելաւ, կեցաւ:
Երրորդ անգամ հեծաւ իւր ձին,
գնաց մինչև հողը Մսրայ,
ու հոնտեղէն՝ գուրշը ձեռքին՝
քշեց, եկաւ Դաւթի վրայ:
Եկաւ, զարկաւ բոլոր ուժով,
ծանր զարկով հսկայական.
փոշին ելաւ Սասմայ դաշտէն,
բռնեց երեսն արեգական:
Երեք գիշեր ու երեք օր
փոշին կեցաւ, ամպի նման.
Երեք գիշեր ու երեք օր
բօթը տըլին Դաւթի մահուան:
Երբ որ անցաւ երեք օրը,
այն ամպի պէս փոշին մէջ
կեցաւ Դաւիթ, ինչպէս սարը,

Գրգուռ սարը մշուշին մէջ :
 — Մելիք, ըսաւ, իմս է հերթը :
 Ու Մելիքը սարսափեցաւ,
 մահուան դողը ինկաւ սիրտը,
 գոռոզ հոգին պահւնդեցաւ :
 Գնաց խորունկ հոր մը փորեց,
 իջաւ, մտաւ, վիհն այդ խաւար,
 վրան քաշեց քառսուն կաշի
 ու քառսուն ալ ջաղացի քար :
 Մոնչելով ելաւ տեղէն
 այն Առիւծի առիւծ որդին,
 հեծաւ իր ձին ու փոթորկեց,
 խաղաց, շողաց թուր-կայծակին :
 Առաջ վազեց մազերն արծակ
 պառաւ մայրը Մսրայ Մելքի .
 — Դաւիթ, մազս սու ոտքիդ տակ,
 այդ մէկ զարկը բաշխէ ինծի :

Երկրորդ անգամ թուրը քաշեց .
 այս անգամ ալ եկաւ քոյրը .
 — Դաւիթ, եթէ կ'ուզես, կանչեց,
 իմ սրտիս դարկ երկրորդ թուրը . .
 Վերջին զարկի ժամը հասաւ,
 ելաւ Դաւիթ երրորդ անգամ .
 — Այս մէկ զարկն ու Աստուած, ըսաւ,
 ալ մարդ չը գայ, պէտք է, որ տամ :
 Ըսաւ, ելաւ ու փոթորկեց .
 թուր, ցոյաց Դաւիթի հուր ձին,
 ձին փոթորկեց, փայլատակեց,
 շողաց, իջաւ թուր-կայծակին :
 Անցաւ քառսուն գոմշի կաշին,
 անցաւ քառսուն քարերէն ցած,
 կտրեց մէջքը ժանտ հրէշին
 եօթ կանգուն ալ խորը գնաց :
 — Կենդանի եմ. նորէն եկուր .
 գոռաց Մելիք հորին տակէն :
 Դաւիթ լսեց, շատ զարմացաւ
 իր այդ զարկէն. թուր-կայծակէն :
 — Մելիք, մէյ մը դուն թափ տուր քեզ,
 ըսաւ Դաւիթ : Ու Մելիքը,
 երբ թափ տըւաւ ինքըզինքը,
 մէջէն եղաւ ճիշտ երկու կէս :
 Աս որ տեսան Մսրայ բանակ,
 քար կտրեցան վախէն իրենք .
 իսկ Դաւիթը, թէ՛ Մի վախնաք,
 դուք դեռ ինծի ախանջ ըրէք :
 Աշխատաւոր մարդ էք, ըսաւ,
 գուրկ ու խաւար, սոված ու մերկ,
 հազար ու մէկ կրակ ու ցաւ,
 հոգեր ունիք հազար ու մէկ :
 Ի՞նչ էք առեր նետ ու աղեղ,
 եկեր թափեր արեան դաշտեր .

չէ որ մենք ալ ունինք տուն տեղ,
մենք ալ ունինք մանուկ ու ծեր...
Ձանձրացե՛ր էք խաղաղ ու հաշտ
հողագործի օր ու կեանքէն,
թէ՞ զգուեր էք ձեր հանդ ու դաշտ,
ձեր հունձ ու փունջ, վար ու ցանքէն...
Ելէ՛ք, դարձէ՛ք եկած ճամբով
ձեր հայրենի հողը Մարայ.
բայց թէ մէյ մ'ալ գէնք ու գորքով
թէ եկեր էք դուք մեր վրայ,
ըլլան հորը քառսուն տակ խոր,
ըլլան տակը ջաղացքարին,
ձեր դէմ կ'երնեն ինչպէս այսօր,
Սասմայ Դաւիթ, թուր-կայծակին:

30. ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՌԻՍՈՒՑԻՉԸ
ա.

Խաղաղ լուսնակ գիշեր
էր: Արարատեան լայնատա-
րած դաշտը լուեր պապանձեր
էր խոր նիրհի մէջ. նոյնիսկ ար-
քայանիստ Վաղարշապատի
պահապան զինուորները դադ-
րեր էին իրարու ձայն
տալէ և լուռ արձանացեր էին
ատամնաւոր պարիսպներուն
ու բարձրագագաթ բուրգե-
րուն վրայ:

Քունի մէջ էր պալատը,
քունի մէջ էր և կաթողիկո-
սարանը: Միայն կաթողիկո-
սարանի խուցերէն մէկուն
մէջ, արժուկները քարէ սե-
ղանին յեծած, գլուխը երկու

ձեռքով ամուր բռնած, արթուն էր կաթողիկոսի մտերիմ
Մեսրոպ վարդապետը: Ճակատը կ'այրէր, հայեացքը անթարթ
բեկած էր պատի մէկ կէտին, շրթունքները պինդ սեղմած,
երկար մօրուքը հասեր էր առջևը դրած մագաղաթին, որուն
վրայ գրեր էին գծուած: Ան կարծես չէր շնչեր, միայն երբեմն
կուրծքը ծանր-ծանր վեր կը բարձրանար և զսպււած հառա-
չանքի պէս բան մը դուրս կը թռչէր իր լքուած հոգիին
խորերէն:

Երկն տարի. երկու տարի աշակերտներուն դաս տալէն
ետքը, անընդհատ տքնելէն ետքը, վերջապէս համոզուեր էր,
որ գուր էին բոլոր ջանքերը. Դանիէլ Ասորիէն բերել տըւած
տառերովը իր մայրենի լեզուի բառերը չէին գրուեր, ասորե-
րէն ու յունարէն գրքերը հայերէնի չէին թարգմանուիր: Իսկ
ինքը ինչ ոգևորութեամբ էր ձեռնամուխ եղեր այդ մեծ
գործին: Այն ժամանակ երազեր էր, թէ Սուրբ Գիրքը կը
թարգմանուի հայերէնի և Մեծ Վարդապետի քարոզած սէրն
ու գութը ազատ ու խոր կը թափանցէ ժողովուրդի սիրտը:
Զուր երազներ:

Ահա հոն, կաթողիկոսարանի լայն սրահներուն մէջ կը
ննջեն այն յուսախաբ պատանիները, որոնք վաղը պիտի գան,
կայնին իր դռան առջև ու ըսեն.

— Վարդապետ, ինչո՞ւ արթնցուցիր մեր հոգին. ինչո՞ւ
յոյս տըւիր հայերէն գիր ու հայերէն Սուրբ Գիրք ունենալու:
Ի՞նչ պիտի պատասխանէր: Կը հեծէր իր սիրտը կսկիծէն:
Լուսնեակի պայծառ շողքը նեղ լուսամուտէն ինկեր էր
անոր գլխուն, արծաթօծելով անժամանակ ճերմկած մազերը:
Ակամայ դէմքը դարձուց դէպի լուսամուտը, ետքը ելաւ ցած-
լիկ աթոռէն ու դանդաղ քայլերով, ստուերի նման, մօտեցաւ
լուսամուտին: Ու նայեցաւ դուրս:

Դէմը կը բարձրանար Մասիսը իր վեհ գեղեցկութեամբ,
խրոխտ փայլով՝ ազատ գագաթը համարձակ վեր ուղղած: Ան
կարծես իր հետը վեր կը քաշէր նաև խցի վհատած մենաւո-
րը, վեր, դէպի վեր, դէպի անսահման երկինքը...

Երկար կը նայէր Մեսրոպը այդ հպարտ լեռան: Ապա ծունկի եկաւ յուսամուտին առջևը. լուռ կ'աղօթէր: Երբ ոտքի ելաւ՝ արդէն վճռեր էր. վաղն իսկ ճամբայ կ'իյնայ ինքը անձամբ դէպի Միջագետք, հոնկէ ալ՝ եթէ պէտք եղաւ՝ դէպի յունական քաղաքները. բայց հայերէն տառերը պիտի գտնէ անպատճառ:

բ.

Անցաւ քանի մը տարի: Սահակ կաթողիկոսը կ'ըշտապէր Վառձապունի պալատը. Մեսրոպէն սուրհանդակ էր եկեր և լուր բերեր, թէ ան գտեր է գրերը և շտապ կու գայ Վաղարշապատ:

Եկեղեցիներու կոչնակները ստէպ-ստէպ կը զարնէին, հրապարակներուն ու փողոցներուն մէջ բերնէ բերան կ'անցնէր ուրախալի լուրը: Թագաւոր, կաթողիկոս, իշխաններ ու հոգևորականներ բոլորը իրար էին անցեր, կ'երթային Մեսրոպին ընդառաջ: Ժողովուրդն ալ կը վազէր քաղաքէն դուրս դէպի Ռահ գետը տանող ճամբան. հոնկէ պիտի գար անվհատ մարդը:

Մ.յդ բազմութեան մէջ սակայն ամենէն աւելի կը յուզուէին Մեսրոպի նախկին աշակերտները. անոնք կը վազէին յոյսով ու վախով, հազիւ իրարու հետ հատ-հատ բառեր կը փոխանակէին, մտախօհ, անհանգիստ ու կասկածը սրտերուն մէջ: Երանի՜ թէ աս ալ ինքնախաբուծիւն չըլլար՝ կը կարգացուէր անոնց բոլորի յուզուած դէմքերուն վրայ:

Չայները հետզհետէ կը մօտենային. ուսուցիչը արդէն քաղաքի գլխաւոր դարպասն էր մտեր և կը դիմէր դէպի կաթողիկոսարան:

Ինչպէս փոխուեր էր ու ծերացեր: Մօրուքը բոլորովին ճերմկեր էր, ճակտի խորշոմները խորցեր, բայց աչքերը կը փայլէին անսովոր բոցով. ամբողջ կերպարանքը աւելի բարձրահասակ էր դարձեր, իսկ շարժումները վստահ ու եռանդուն: Ինչ գեղեցիկ էր:

Հետը տարած աշակերտները կը հետևէին անոր:

Եւ ամբողջ բազմութիւնը դիմեց կաթողիկոսարանի դահլիճը, ուր Մեսրոպը թագաւորին ու կաթողիկոսին առջևը ման-

րաման կը պատմէր ու կը նկարագրէր իր երկար թափառումները, իր կրած տառապանքները, իր գործ զրած ջանքերը և թէ ինչպէս հայերէն ու օտար հնչիւններու երկար բաղդատութեամբ, յամառ ու լարուած աշխատանքով վերջապէս որոշեր էր ու դասաւորեր հայերէնի հնչիւնները և ամեն մէկուն համապատասխան տառ գտեր կամ չունեցողներուն համար տառեր հնարեր:

գ.

Շաբաթ անցաւ:

Մեսրոպը առտու-իրիկուն կը ժողովէր նախկին աշակերտները և նոր գրերը կը սորվեցնէր: Շատերը արդէն գիտէին պարսկերէն ու ասորերէն, քանի մը հոգի ալ յունարէն. այնպէս որ հայերէն նոր գրերը դիւրին կ'ըմբռնէին:

Եւ ան օր մը վերջապէս անոնք թարգմանեցին ու իրենց մագաղաթներուն վրայ գրեցին Աւետարանի ամբողջ երես մը, հայերէն լեզուով ու հայերէն տառերով...

Հրաշքը կատարուած էր: Պատանիները զարմացած էին ու հիացած:

Անսահման երջանիկ էր և ինքը Մեսրոպ:

Այդ գիշերը յուզումէն ան բնաւ չը

կրցաւ քնանալ: Եւ արդէն ոգևորուած կը ծրագրէր, թէ ինչպէս ձեռնարկեն Սուրբ Գրքի կանոնաւոր թարգմանութեանը:

Handwritten signature or note in Armenian script.

Հոսաբացին մօտ էր, երբ յանկարծ լսեց իր խուցին դռան
առջևը շշուկ մը: Գնաց, բացաւ դուռը. իր դէմը քարէ աս-
տիճաններուն վրայ կեցած էր աշակերտներէն մէկը:

— Կորիւն, դո՛ւն ես. ի՞նչ կ'ուզես այս ժամուն:

Պատանին պատասխանելու փոխարէն ծունկի եկաւ ու
պաղ քարերուն վրայ տարածուած կը համբուրէր ուսուցչին
քղանցքը ու կը շնչէր:

— Ո՛վ սուրբ մարդ, անսահման, յաւիտեան է քու գործդ...

Եւ ուսուցիչը զգածուած, աչքերը արցունքով լեցուն,
անհուն հրճուանքով ու հպարտ՝ տարածեց իր ձեռքերը ա-
շակերտի խոնարհած գլխուն վրայ ջերմ օրհնութեամբ:

Առտըւան առաջին շողերը կը խաղային անոր ոգևորուած,
զունատ դէմքին վրայ:

Կը լուսնար. . .

Ինչո՞ւ անմահ է Մեսրոպի գործը:

Ի՞նչ աւելցաւ հայերէն գրերու գիւտով:

31. Ա Ն Գ Ր Ա Գ Է Տ

Երբք մէկուն չեմ նախանձիր
ես աշխարհիս երեսին:

միայն, գրագէտ դուք պարոններ,
կը նախանձիմ ձեր բաղդին:

Ախ, գթացէք խեղճ գեղջուկիս
ինծի գրել ուսուցէք,

տըւէք թերթ մը սպիտակ թուղթ,
փետուր-գրիչ մը տըւէք,

որ յայտնեմ ձեզ՝ ի՞նչ էնորքներ,
ի՞նչ մտքեր կան գլխուս մէջ,

ամբողջ աշխարհ մը ձեզ ցոյց տամ,
իմ աննման գրքիս մէջ:

Հիմա անհետ կը չքանան
այդ մտքերն ու երազներ.

ես անգրագէտ, ես անուս եմ...

սորվեցուցէք, պարոններ:

Ազնիւ գործ է, թէ մարդ գրել

իր խօսքերը կարենայ,

բոլորն ինչ որ կը մտածէ,

բոլորն ինչ որ սրտէն գայ.

ինչ գիգուեր է հոգիին մէջ

պատմէ գրչով ամենուն,

ճշմարտութիւն միշտ քարոզէ,

բարի գործի մեծութիւն:

Ախ դուն, սագ իմ, ճերմակ-թևիկ,

քեզ տըւեր եմ կերակուր,

սիրեր եմ քեզ, փոխարէնը

թևէդ փետուր մը ինծի տո՛ւր.

սագ, տո՛ւր ինծի, տո՛ւր, կը խնդրեմ,

վեր թռչելու գոյգ թևեր.

ես անգրագէտ, ես անուս եմ...

սորվեցուցէք, պարոններ:

Սագեն ուզած քելովը ան ո՞ւր կ'ուզէ բռնի:

Մարդիկ մի՞շտ են քղբի վրայ գրեր եւ միշտ մեր ճիմակուան գրիչովը. հապա՞

32. Զ Մ Ե Ռ

Զիւնը եկեր, գիգուեր էր, սար ու ձոր բռներ:

Պարզկայ գիշերը այնպէս էր գետինը սառեցուցեր, որ ամեն
մէկ ոտքը կոխելու ատեն հազար տեղէ կը տրաքէր, կը ճռճը-
ռար, կը ճքճքար ու մարդու մարմինը կը սարսուեցնէր:

Ամեն մէկ հաստ ճիւղէ, ամեն մէկ տան գլխէ հազար
տեսակ սառոյցի ձոյլ, հազար տեսակ ձիւնի փերթ էր կա-
խուեր ու իրարու վրայ պաղեր մնացեր: Կարծես սար ու ձոր
կամ նոր էր ծաղկեր, կամ նոր ծերացեր՝ մահուան դուռն
ինկեր, շունչն է մնացեր, որ տայ ու աշխարհքիս մնաս-բարով րսէ:

Թուշուն, գազան, անասուն, սողուն, որը փայտացեր հոս
ու հոն վար էր ինկեր, որն ալ շատոնց՝ ամիս առաջ՝ բունը
մտեր, ձայնը կտրեր, պաշարը կը վայելէր ու գարնան գալուն
կ'ըսպասէր:

Գետերու, առուներու երեսը սառոյցը թիզ-թիզ հաստցեր
իրարու վրայ էր դիզուեր, այնպէս էր սեղմեր ջրի, աղբիւրի
բերանը, որ մօտիկ կեցողը միայն անոնց խուլ ձայնը կը լսէր,
որ սառոյցին տակէն տրտում-տխուր կը գլզար ու նորէն
ձայնը կը կտրէր, կը պապանձէր, կը սառէր:

Արեւը այդ առտուն, երբ զուլիսը քունին տեղէն ու աղօ-
թարանէն բարձրացուց ու աչքը աշխարհի վրայ նետեց, շողքը
սարերու գագաթին, դաշտերու գլխուն այնպէս կը կայծկտար,
կը պսպղար, կը փայլէր ու սառոյցի, ձիւնի հետ կը խաղար,
կը ծիծաղէր, կանաչ ու կարմրին կու տար, որ կարծես աղա-
մանդ, յակինթ, զմրուխտ ու հազար տեսակ անգին քարեր
ըլլային դաշտերու, սարերու գլխուն, երեսին ու կրծքին
փռուած:

Լեռներուն սառն բուքը, ձորերուն դառնաշունչ քամին
այնպէս էր հրապարակ բացեր, կը գոռար, կը փչէր, հոսան
կ'ընէր, ձիւնի թեփը իրարու գլխուն կու տար, որ ճամբորդի
քիթն ու պոունգը կը փակցնէր, կը ճաքճեցնէր, կը պատուէր
երեսը, հազար անգամ կը զարնէր գլխուն ու դէմքին, կը լե-
ցնէր աչք ու բերան, ու շատերը կամ ձորերը կը նետէր, կը
խեղդէր, կամ կը թաղէր ձիւնին մէջ, շունչը կը կտրէր, կամ
ոտը ու զուլիս փայտացուցած ճամբէն դուրս կը հանէր, սառ
ու դաշտ կը ձգէր, կը խեղդէր ու քարէ քար կու տար:

Ի՞նչ տեսակ տեղի ձմեռ է այս նկարագրուածը:
Ձեր կողմերու ձմեռը ի՞նչով կը տարբերի ասկէ:

Ծիրան անունով եզ մը ունէինք: Ձմեռ մը այս եզը կո-
րաւ: Եղբայրս դրկեց ինծի փնտռելու. ես ալ այսպէս տաս-
նըվեց-տասնըեօթը տարեկան տղայ եմ: Գացի գիւղի շորս
կողմը պտըտկեցի՝ չը գտայ: Գոմահանդ մը ունէինք՝ այնքան
ալ գիւղէն հեռու չէր: Ըսի՝ եզը սովոր է, կարելի է այն կողմը
գացած ըլլայ: Գացի գոմահանդը, մտայ՝ այս գոմը նայեցայ,
այն գոմը նայեցայ, վերջը տեսնեմ՝ իրաւ որ գոմերէն մէկուն
մէջն է: Դուրս ըրի եզը. ես ալ դուրս գամ տեսնեմ արդէն
մուկը իյնալու վրայ է: Սիրտս ահ ինկաւ: Տեսայ՝ որ լոյսով
գիւղ հասնիլ չեմ կրնար: Մտածեցի՝ երթամ-չերթամ:

Չորս դիւս ամայի ձիւնապատ դաշտ, շէն չը կայ, ձայն չը
կայ. ձեռքս ալ ճիպոտ մը ու զանակ մը: Ի՞նչ պիտի ընէի:
Աստծաւ անունը տուի, եզը առջիս ըրի ու քշեցի: Դիւ մը
տեղ որ անցեր էի, յանկարծ իրիկուան այն կծու քամիին
հետ տխուր ձայն մը ինկաւ ականջս: Կեցայ ու ականջ դրի:
Տեսնեմ՝ գայլի ոռնոց է, ու. ու...

Ո՛ւ. այս ոռնոցին միացաւ ամբողջ խումբը ու սարսա-
փով լեցուեցաւ դաշտը: Նայեցայ, որ աջ կողմս, հեռուն մու-
կին մէջ գոյգ-գոյգ վառուած ճրագներ կը շարժին... Այ ի՞նչ.
խսկոյն հասկցայ, որ գայլերու աչքերն են: Եզը դարձուցի դէպի
գոմերը ու կը քշեմ, ի՞նչ կը քշեմ, ու կը վազեմ, ի՞նչ կը վա-
զեմ: Ետ նայիմ, որ արդէն կու գան: Եզը թողի ու փախայ, ին-
կայ գոմը: Ինկայ գոմը ու բարձրացայ սիւներու գլուխը, առաս-
տաղի գերաններուն մէջ մնացած դատարկ տեղերէն մէկը...

Դեռ չէի տեղաւորուեր այդ կոնդին վրայ՝ մէյ մըն ալ
տեսնեմ եզանս գոռոցը բարձրացաւ: Չարմանք բան էր, թէ
այդքան տարածութիւն ինչպէս մէկ-երկու վայրկեանի մէջ
կտրեցին, հասան: Եզանս գոռոցը բարձրացաւ ու խսկոյն ալ
կտրեցաւ, ինկաւ խռնոցը: Խռնոցն ալ կտրեցաւ, միայն
գայլերու խժժոցը կը լսուէր ու կը լսուէր, թէ ինչպէս կը
լափէին...

— Վայ Ծիրան... — դուրս թռաւ սրտէս:

Բայց ինչ Ծիրանի ժամանակն էր: Ես իմ գլուխս պէտք է լայր: Մտածեցի թէ՛ լաւ է, եղան հետը կ'ըլլան մինչև լուսնայ, կամ կը կշտանան ու կ'երթան... Դուն մի՛ բսեր սոված գայլելու ամբողջ վոհմակ մըն է եղեր. ես յիսուն ըսեմ, դուն հարիւր իմացիր, իսկոյն հախուեր են եզը ու մէյ մըն ալ տեսնեմ՝ մոլթ գոմը լեցուցին այն զոյգ-զոյգ վառուող ճրագները, երախնին բաց... Գտան ինծի:

Եկեր են, լեցուեր ու վարէն ագահ-ագահ կը նային ինծի: Ես ալ չորցեր մնացեր եմ վերը գերանին փակած: Նայեցան, նայեցան, ձգեցին, գացին: Շուռնչս ետ եկաւ: Ըսի՝ «Փառքդ շատ, Աստուած, աս է, ազատեցայ»:

Բ.

Դեռ Աստծու փառքը բերանս էր՝ մէյ մըն ալ ինչ լսեմ: Իմ ուղղութեամբ վերէն կտուրը կը քանդեն, ճանկերով հողը ետ կու տան. արդէն կը լսեմ ճանկերը առաստաղի փայտերուն՝ կոճերուն կը դաշին... պաղ քրտինք եկաւ վրաս: Շտապեցի, տեղս փոխեցի, անցայ միւս կոնդին վրայ կծկւեցայ:

Բացին հողը, կոճը վերցուցին, տեսան տակը չեմ. նորէն եկան ներս. նայեցան, որ միւս կոնդի վրան եմ. նորէն դուրս գացին: Հիմա այս կոնդին վրայ սկսան քանդել կտուրը:

Դարձեալ տեղս փոխեցի: Այսպէսով՝ անոնք քանդելով, ես տեղս փոխելով՝ հասանք վերջին կոնդին: Այլ ուր երթայի: Եկան, նայեցան կատղած ու ետ գացին: Ու կը քանդեն, ինչպէս կը քանդեն...

Գրպանս սուր դանակ մը ունէի, հանեցի, բացի ու ձեռքս պահած՝ մտքիս մէջ աղօթք կ'ընեմ:

— Տէր Աստուած, դուն ինծի ազատ ընես այս նեղ տեղէն...

Իսկ ճիշտ ահանջիս վրան կը քանդեն. ու քանդելով հասան կոճերուն. մէկը կոճերուն ճեղքէն թաթը կոխեց ներս,

որ կոճը փրցնէ: Թաթը բռնեցի ու այն սուր դանակովս, ղըրթ, կտրեցի: Թաթը քաշեց ոռնալով, կոնծկոնծելով ետ գնաց ու կտուրին վրայ իրար անցան: Լսած էի՝ որ գայլերէն մէկը եթէ վիրաւորւեցաւ, միւսները վրայ կը թափին ու կ'ուտեն: Ըսի՝ «Ուրեմն ուտելու վրայ են»: Հիմա կ'ըսպասեմ, որ ուտեն, վերջացնեն ու ետ գան: Դանակը ձեռքս պատրաստ կ'ըսպասեմ՝ ահանջս ձայնի:

Կարծես երազի մէջ, յանկարծ բարակ ձայն մը կը լսեմ գիշերուան այդ ժամին. — Աւօ, հէյ...

Ինծի կը կանչէին... Տէր Աստուած, մի՛թէ ինծի կը կանչէին, մի՛թէ եղբայրս էր, մի՛թէ մերիններն էին:

Եւ գոմէն ձայն կու տամ, կը պօռամ.

— Առաքել, հէյ... հոս եմ, գոմն եմ. գայլերը ինծի ուտեն պիտի... օգնեցէք, հէյ...

Անոնք նորէն ձայն կու տան. իմ ձայնս չէին լսեր, թէև շարունակ կը կանչէի:

Մէյ մըն ալ տեսնեմ՝ հրացանները տրաքեցան, ետէն լսուեցաւ հեռացող գայլերու կայկանձը ու մօտեցաւ մարդոց աղմուկը: Պարզ ճանչցայ եղբորս ու մեր գիւղացի տղաներու ամեն մէկուն ձայնը.

— Աւօ, հէյ...

— Հոս եմ, հոս եմ, կենդանի եմ...

Ներս թափեցան գոմը:

Փառք քեզի, Աստուած, փառք քեզի. — զարմացած կը բացաւ կանչէին ամենքը:

Վար իջայ վերջին կոնդին վրայէն, եղբորս գիրկն ինկայ ու սկսայ հեկեկալ:

— Մի՛ լար, ալ մի՛ լար. գնա՛ Աստծուն փառք տուր, որ այսօր նոր մօրէ ծնար. — կանչեցին այս ու այն կողմէն ու ինծի հանեցին դուրս, հոն, ուր թափած էր մեր Ծիրանի ոսկորները:

Դեռ լոյսը չէր բացուած :

Հեռուէն ալ կը լսուէր գայլերու ոռնոցը . . .

Այս պատմութեան ի՞նչ եզրակացութիւններ կրնաս հաներ գայլերու մասին . եւ ի՞նչ հիման վրայ :

Ուրիշ ի՞նչ պատմութիւններ ես լսած գայլերու մասին : Անոնք ինչո՞վ են նման այս պատմութեան :

34. ՊԱՐԶԸԿԱՅ ԳԻՇԵՐ

Պարզըկայ գիշեր . . .

Աստղերն երկնքէն լուռ կը պսպղան,
լուսնի շողերը դիպեր են սարի
ձիւնոտ կողերուն, ու կը կայծկտան
կողերը ցոլուն :

Քամին ցրտաշունչ
թևերը փռեր, կը փչէ անսանձ,
երկիրը սառած, ճաք-ճաք, կը ճաքի,
ձիւնի հատերով անվերջ կը ծեծէ
կուրծքը քարափի :

Ու անձայր ճամբայ .
առաջ կը քալեմ. բայց ուր՝ չը գիտեմ.
սառոյց ու ձմեռ .
առաջ կը խալեմ անյոյս, անընկեր,
քամի ու գիշեր :

35. ՄՆՈՒՆԴԻ ՏՕՐԸ ՀԱՃԵՆԻ ՄԵՋ

ա.

Մանկական յուշեր ու անուշակ տպաւորութիւններ կան,
որ չեն մոռցըւիր ոչ ժամանակի և ոչ ալ տարիքի փոփոխու-
մով. մեր ճերմակ մազերն իսկ չեն կրնար այլափոխեր անոնց
խսկութիւնն ու անբծութիւնը. մեր սրտերու էն թաքուն ալ-
քերուն մէջ պահուած ու դրոշմուած են անոնք, որոնց վեր-
ջիշումը երբեմն կարծես ապրիլ կու տայ քեզի մանկութեանդ
այն կեանքը անմեղունակ :

1884 թուին մեր վարժարանը Սիսէն փոխադրուած էր
Հաճընի Սուրբ Յակոբայ վանքը, իբրեւ ամարանոց : Վանքը կը
գտնուէր քաղքին հանդիպակաց լեռան լանջին վրայ, պարտէզ-
ներով ու այգիներով եղբուած, մինչ լեռան արևմտեան կա-
տարին վրայ խումբ մը մայրի ծառեր հորիզոնը կը շրջագծեն :
Հոս եկած էինք մայիս ամսին, աշնան կրկին Սիս վերա-
դառնալու, բայց կաթողիկոսը մինչև Ծնունդ յետաձգել տրւաւ
մեր դարձը :

Ճրագալոյցին իրիկունը քաղաքէն ուխտաւորներ էին
եկած վանքը, և մեզի իբրեւ դասարան ու ննջասենեակ յատ-
կացուած խուցերն ալ առին մեր ձեռքէն :

Չեմ յիշեր թէ ինչպէս անցուցինք այդ գիշերը. և արդէն
ո՞վ կրնար քնանալ ուխտաւորներու հոգեզուարթ եռուզեռու-
մին մէջ . ատոնցմէ ոմանց սիրտը հաւատքով և ոմանց ալ
գլուխը գինիով տաքցած՝ կ'երգէին Յիսուս մանուկի ծննդեան
աւետիսը. մինչև կէս գիշեր քաղաքի փողոցներուն մէջ ալ
կը լսուէր «Աւետիս» ճրլացող լաճերուն միօրինակ յանկերգը,
հակառակ բքոտ ձիւնին ու կճան ցուրտին :

բ.

Հաստաբուն բարտի ծառէն կախուած վանքին զանգակը
յանկարծ հնչեց, որուն առաջին բոմբիւնին հետևեցան Հաճընի
երեք եկեղեցիներու երկաթէ ու տախտակէ կոշնակները .
ո՞հ, ինչ ոգևորութիւն հաւատով լցուած ջերմիկ սրտերու և

հոգիներու. լեռներ կ'արձագանգեն խորհրդաւոր ձայնով մը, շեշտելով նոյն գիշերուան խորհուրդին մեծութիւնն անճառելի:

Պատարագիչը վանքին պատկառելի ծերունագարդ վանահայրն էր: Քաղքին էն անուշ ձայն ունեցող ձայնաւորները վագեր եկեր էին հոն. եկեղեցին լիքն էր ուխտաւորներով, ուր հարսներն ու աղջնակներն ալ իրենց մանկիկներուն հետ կ'երևային գաւթին մէջ իրարու վրայ թխմըւած՝ ցուցադրելով միանգամայն իրենց տեղական գունագեղ տարազներուն այլազանութիւնը:

Պատարագը արդէն սկսած՝ թափորի շարքը կը կազմըւէր, երբ շանկարծ ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզըւի. պատարագիչ սրբազանին առջևէն կը շարունակէ զոյգ-զոյգ տասերկու հովիւներ շապիկ հագած ու իրենց հովւական սրինգները ձեռքերին՝ հրեշտակային եղանակով մը կ'ըսկսին երգել «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» տաղը. դուրսը վանքին բակին մէջ բերուած ոչխարներն ալ իրենց անուշ մայիւնը կը խառնեն սրինգներու սրտայոյզ ու հոգեգմայլ ձայնին:

Իր գեղջկական պարզութեան մէջ՝ վսեմ ու հիանալի էր այս տեսարանը. եպիսկոպոսը կու լար իր հոգևոր ուրախութեան յուզումէն. իսկ ինծի այնպէս կը թըւէր, թէ ճիշտ Յիսուս մանուկի ծնած քարայրին մօտիկն էի, ուր հովիւներու հետ՝ երկնային անտես հոգիները Յիսուսի ծնունդը կ'երգէին:

Ու ամեն տարի, երբ Ծնունդը կը տօնուի, աչքիս ու մտքիս առջև կու գան կը պատկերանան Հաճընի Սուրբ Յակոբայ վանքը, ծերունի վանահայրը ու հոգիիս խորն ալ դեռ կարծես կ'արձագանգըւի «Խորհուրդ մեծ» երգող գեղջուկ հովիւներու սրինգներուն մելանուշ ձայնը իրենց ոչխարներուն անուշակ մայիւնին հետ:

Ձեր կողմերը ինչ սովորութիւններ կան ձրագալոյցին իրիկունը:
Եւ ինչ սովորութիւններ կան Ծնունդի առտուն:

36. ԿԱՐԱՊ, ԶՈՒԿ ՈՒ ԽԵՉԱՓԱՌ

Օր մը կարապը, ձուկն ու խեչափառ,
չեմ գիտեր ուրկէ ալ գտան իրար,
բեռնաբարձ սայլ մը տանիլ կ'ուզէին.
երեքը մէկէն լծուեցան սայլին,
երեքն ալ արիւն-քրտինք կը մտնեն,
սակայն չը՝ շարժիր սայլը իր տեղէն:
«Չարմա՛նք, կ'ըսէին անոնք մէկ-մէկու,
չենք գիտեր ինչո՞ւ
այս սայլը առաջ տանիլ չենք կրնար,
ո՛չ բեռը ծանր է, ո՛չ ճամբան դժուար»:
Հապա չե՞ս ըսեր՝
կարապը վեր կը քաշէր,
խեչափառը ետ-ետ,
իսկ ձուկը դէպի գետ:

Ի՞նչ է այս առակին միտքը:

37. Գ Ի Բ Գ Ո Ր Ը

ա.

Գիւղացի Համբօի տունը կոխ էր ինկեր:

Համբօն կ'ուզէր իր տասերկու տարեկան Գրիգորը տանի քաղաք գործի մը տայ, որ մարդ դառնայ, զրամ վաստկի: Կինը համաձայն չէր:

— Չեմ ուզեր, իմ մատղաշ երեխաս այն կրակ աշխարհքը մի՛ ձգեր. չեմ ուզեր. — կուլար կինը:

Բայց Համբօն չը լսեց:

Խաղաղ, գեղեցիկ առտու մըն էր. տխուր առտու մը: Տնեցիք ու հարեանները իջան մինչև գիւղին ծայրը, Գրիգորի թուշերը պազին ու ճամբայ դրին:

Քոյրը՝ Զանին կու լար, իսկ փոքրիկ Գալուստը մօրը գրկէն ձայն կու տար. «Գրիգօր, ատ հըր կ'երթաս, է՛ Գրիգօր»:

Գրիգորը շուտ-շուտ ետ կը նայէր: Կը տեսնէր՝ գետ գիւ-

դին ծայրը կեցած են անոնք ու մայրը գոգնոցով աչքերը կը սրբէ: Եւ դարձեալ հօրը քովէն կը վազէր, կամ առաջ կ'իյնար: Մէյ մըն ալ ետ նայեցաւ. գիւղը ծածկըւեր էր բլուրին ետեւ:

Այնուհետեւ Գիրգորը սկսաւ ետ իյնալ:

— Եկ՛ուր հա, Գրգոր, եկ՛ուր հա. հասանք. — որդին կանչելով կ'երթար Համբօն, խուրջին մը շալակը՝ մէջը քանի մը հաց ու պանիր ու մէկ-երկու կապոց ծխախոտ:

Իրիկնապահուն, երբ կ'անցնէին լեռները, անգամ մըն ալ երեցաւ գիւղը հեռուն մշուշին մէջ...

— Այ, հայրիկ, մեր տունը ան է, հա. — ցոյց տըւաւ Գիրգորը՝ մատը պարզելով դէպի գիւղը, թէն ոչ-մէկ տուն չէր երևար. ու անցան:

Գիշերը հիւր եղան գիւղ մը: Տանտէրը Համբօի հին ծանօթն էր:

Բ.

Միւս օրը քաղաք մտան. իջան շուկան:

— Բարեկամ, այդ երեխան բերեր ես ծառայ տալո՞ւ. — խանութի ներսէն հարցուց վաճառական մը:

— Հրամանք ես. — ըսաւ Համբօն ու Գիրգորը այն կողմը հրեց:

— Բեր, ինծի տուր, ես կը բռնեմ, առաջարկեց վաճառականը:

Անոր կ'ըսէին պեղազ Արտեմ:

— Հինգ տարի դեռ դրամ չեմ տար. — ըսաւ պեղազը պայման կապելով: — Թէ չիտակը կ'ուզես, դեռ դուն պէտք է տաս, որ քու որդիդ բան սորվի: Բնաւ բան չը գիտէ, է...

— Ո՛ւրիշ գիտնայ, աղա. — պատասխանեց Համբօն. — որ գիտնար՝ ալ ո՛ւր կը բերէի: Ես ալ բերեր եմ որ բան սորվի:

— Կը սորվի, ամեն բան կը սորվի:

— Իմ հոգս ալ ատ է, աղա, որ մարդ դառնայ, լեզու սորվի, գրել-կարդալ սորվի, նիստ ու կաց սորվի, մարդ ճանչնայ, որ աշխարհիս վրայ ինծի նման խեղճ ու զուրկ չը մնայ: Պեղազ Արտեմը Համբօն միամտացուց ու դուրս ելաւ բարձր բարձր հրամայելով. «Հա՛ց բերէք, սո՛ւրճ բերէք ասոնց համար»:

Գ.

Ու հայրն ու որդի նստած էին պեղազ Արտեմի խոհանոցը:

— Դէ, հիմա դուն գիտես, Գիրգոր. տեսնեմ՝ ի՞նչ տեսակ տղայ ես դառնալու... Այնպէս պէտք է ընես, որ ես ինչ գիտնամ... ո՞վ Տէր Աստուած... — մոնչեց Համբօն ու չիբուխը լեցուց:

— Ժամանակ, անժամանակ այս ու այն կողմ չիյնաս, ձեռքդ ինկած դրամը առողին-կրողին չրնես, հազար ու մէկ պակաս ունինք: Քեզի ալ աղէկ պահպանէ, գիշերները չը մըսիս... Հացի կտորտանքը կու տան, չորը կու տան, կերակուրի թերմացքը կու տան, շատ անգամ ալ իրենք կ'ուտեն՝ քեզի չեն տար. բան չը կայ, կարգն ատ է. օրեր է՝ կ'անցնին...

Կը շարունակէր հայրը իր խրատը, բայց Գիրգորը հօրը թիկն էր տըւեր ու քնացեր էր արդէն:

Այդ երկու օրը ան այնքան բան էր տեսեր, այնքան այս ու այս կողմ նայեր, որ բոլորովին յոգներ էր:

Պտուղներով լեցուն խանութները, գէգերու նման շարւած գոյնգոյն չիթերը, տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան գացող ու դարձող երեխաներու խուճրը, իրարու ետեւ սլացող կառքերը, ուղտերու շարքերը, կանաչեղէն բեռցած աւանակները, խոշոր պնակները գլխուն փողոցներուն մէջ բան ծախողները... այս բոլորի գոռոցը, աղմուկն ու աղաղակը իրարու խառնըւած կը զժվժային անոր գլխուն մէջ: Եւ ան յոգներ էր, հօրը թիկն էր տըւեր ու քնացեր:

Դ.

Խանութր Գիրգորին ապրանք կուտային, որ տանի յաճախորդներուն հետ. չիթ կը ծալէր, խանութը կը սրբէր, իսկ պարապ ժամանակը յաճախորդ կը կանչէր:

Ահա Գրիգորը տունէն հաց կը տանի խանութը: Կերակուրի ամանը ձեռքը, մաշած ու գունաթափ մեծ-մեծ ոտնամանները քաշքշելով կ'անցնի կամուրջէն: Կը նայի վար: Զուրը բարձր պատերուն զարնելով կ'ուռէր, կ'ուլըրէր, կը պտուտկէր ու ճնշըւելով կը խեղդուէր ու խուլ կը թշշար կամուրջին տակ:

Ափին մօտիկ կը պտտէր կանաչ նաւակ մը: Երկու հոգի կային մէջը. մէկը ուռկան կը նետէր, միւսը նաւը կը կառավարէր:

— Այ, հիմա կը հանէ,— ըսաւ Գրիգորը ու կեցած կը նայէր ձկներուն: Ուռկանը պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկը իմ բաղդիս.— ըսաւ Գրիգորը, երբ մարդը ուռկանը նորէն կը նետէր: Գրիգորի բաղդը պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկն ալ Զանանի բաղդին:

Ան ալ պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկն ալ Գալուստի բաղդին:

Գալուստն ալ անբաղդ էր:

— Այս մէկն ալ...

Բայց այդ միջոցին մօտակայ խանին դռան առջեւ աղմուկ բարձրացաւ: Մարդ մը կապիկ կը խաղցընէր:

Ժողովուրդը հաւաքուեր էր գլխուն ու դեռ չորս կողմէն կը վազէին: Գրիգորն ալ վազեց: Աշխատեցաւ խոնուած ժողովուրդին մէջը մտնելու ու առաջ անցնելու, չի կրցաւ: Վիզը երկնցուց, ոտքի մատներուն վրայ բարձրացաւ ու կը ճգնէր անպատճառ տեսնէ, թէ ի՞նչ կը կատարուի մէջտեղը:

— Ի՞նչ ներս կը խծկիս, ծօ լակոտ.— ըսաւ մէկը ու զարկաւ Գրիգորի գլխուն:

Գրիգորը յանկարծ սթափեցաւ ու վազեց դէպի խանութ:

Իրիկունը Գրիգորը կծկըւեր էր խոհանոցին մէջ: Դեռ արցունքը չէր ցամքեր երեսէն, դեռ այտերը կ'այրէին Պեղազ Արտեմի ապտակներէն, երբ սուլելով ներս մտաւ Մինասը, Պեղազի աշկերտը: Տեսնելուն պէս Գրիգորը՝ կանգ առաւ իսկոյն ու հտպիտ դէմքին լրջութիւն տալով հարցուց սպառնալի.

— Ծօ, արջի քթթիթ, կ'սուսը ուշացար, թէ՞ նահանգապետին մօտ ստիպողական գործ ունէիր...

Գրիգորը լուռ էր:

— Զե՞ս լսեր, քեզի եմ. ուր էիր այսօր. ինծի անօթի սպաննեցիր, է: Որ-մեռնէի, ետքը...

Այսպէս խօսելով կամաց-կամաց մօտեցաւ, քիչ մը կեցաւ ու յանկարծ զարկաւ Գրիգորի գլխուն: Գրիգորը երկու ձեռքով պաշտպանեց գլուխը ու սեղմըւեցաւ պատին: Մինասը կը պատրաստուէր ուրիշ ձևի հարուած մըն ալ հասցընելու, բայց դուրսէն լսուեցաւ Պեղազ Արտեմի ձայնը: Տուն կու գար:

— Դէ, հիմա նայէ՛ քեզի ինչ կ'ընէ,— սպառնաց Մինասը:

«Հիմա ինծի կ'ըսպաննեն» անցաւ Գրիգորի մտքէն ու խեղճի հոգին հալեցաւ:

Պեղազ Արտեմը արդէն բաւական ծեծեր էր խանութը, հիմա հրաջայեց միայն՝ հաց չը տան, որ հասկնայ թէ ինչ բան է անօթութիւնը:

Գրիգորը կծկեցաւ վերմակին մէջ. գլուխը կոխեց տակը ու ձայնը քաշեց:

Մինասը հաց կ'ուտէր: Գրիգորը վերմակին տակէն երբեմն զգուշ անոր կը նայէր ծածուկ ու նորէն աչքերը կը ծածկէր: Այդ օրը փշրանք չէր դրած բերանը, ծեծուեր էր ու լացեր, հիմա ալ անօթի պառկեր էր. ու քունը չէր տաներ:

— Հը՞, ինչպէ՞ս է, անօթի փորանց քունդ չի տանիր, հա՞. այդպէս.— նկատեց չարածճի Մինասը ու կտոր մը հաց ու պանիր տըւաւ Գրիգորին:— Դէ, ան, տեղիդ մէջը ծածուկ կեր, աղան չիմանայ:

Գրիգորը յափշտակեց հացն ու պանիրը, գլուխը կոխեց վերմակին տակը, ծածուկ կ'ուտէր ու կը մտածէր: Կը մտածէր իրենց տան վրայ, այն օրերուն վրայ, երբ ազատ կը խաղար հանդերուն մէջ ու լիասիրտ հաց կ'ուտէր. կը մտածէր այն իրիկուններուն վրայ, երբ հայրն ու մայրը կը կուէին իր քաղաք երթալուն համար...

... և մայրը կու լար, չէր ուզեր... — Ախ, մայրիկ, ի՞նչ լաւ զգացեր է սիրտդ.— կը հառաչէր Գրիգորը տեղին մէջ ու կ'ուտէր հացն ու պանիրը՝ ականջը սուր, որ յանկարծ աղան չը գայ...

Իսկ առտուն կեցած էր խանութին դուռը ու կը կանչէր.
— Հոս հրամմեցէք, այս կոլմ հրամմեցէք...

Գ.

Չմեռը եկաւ: Սառն աղմուկով ձիւնախառն բուքը կը
թռչէր քաղքին վրայէն: Փողոցներուն մէջ կը սուրար, կը սու-
լէր, հոսան կու տար: Վզգալով կը մտնէր անկիւնները, աղքատ
ու մերկ կը փնտռէր, պանդուխտ ու անտէր երեխայ կ'որոնէր:

Ահա գտաւ Գիրգորը: Բարակ շապիկ մը վրան, կեցած
խանութին դուռը՝ ձայն կու տար:

— Հոս հրամմեցէք, այս կոլմ հրամմեցէք, հոս...

— Հոսսսս... — չարախինդ սուլեց ցուրտը, աներևոյթ թրի
մը նման զարկաւ, անցաւ ոսկորները ու Գիրգորը դողաց:

Առանց ատոր ալ ան շատ էր մտած, այդչափն ալ հե-
րիք էր: Ու անկողին ինկաւ:

Հիւանդ պառկած էր Գիրգորը խոհանոցին մէջ: Պեղաղ
Արտեմի պառաւ մայրը օրը քանի մը անգամ ներս կը մտնէր
ինքնիրեն խօսելով:

— Ի՞նչ կ'ուզես, որդի:

— Ձուր...

Պառաւը ջուր կու տար: Հիւանդը դողդոջուն ձեռքերով
կը բռնէր, ագահ կը խմէր ու կրկին կ'ուզէր:

— Ասիկա սիրտս չի հովցներ, նանի... Ես մեր աղբիւրի
սառն ջրէն կ'ուզեմ, նանիկ... Ես մեր տունը կ'ուզեմ... Ես
իմ մայրս կ'ուզեմ...

Պեղաղ Արտեմը ցաւի մէջ էր ինկեր: Ասդին ինկաւ, ան-
դին ինկաւ, անոնց գիւղէն մէկը գտաւ, ապսպրեց, որ Համ-
բօն գայ, իսկ Գիրգորը տարաւ քաղաքային հիւանդանոցը:

Հոն շատ հիւանդներ կային շարքերով պառկած: Տխուր
կը տքային ու իրարու կը նայէին անզօր հայեացքով:

Գիրգորն ալ պառկեց ուղիւն անոնց շարքը: Հոս եկաւ ու
գտաւ հայրը:

— Աս ի՞նչ ես եղեր, որդի... մղկտալով վրայ ինկաւ Համբօն:

Գիրգորը ջերմի մէջ չիմացաւ հօրը գալը:

— Գիրգոր, որդի, եկեր եմ: Գիրգոր, նայէ, ես քու հայրդ եմ...

Հիւանդը ոչինչ չը հասկցաւ: Ան կը զառանցէր ու զա-
ռանցանքին մէջ կը կան-
չէր. «Մկի՛չ, Չանի, հայ-
րիկ, մայրիկ...»:

— Հոս եմ, գաւակս
մայրիկն է դրկեր, որ
տանիմ քեզի մեր տունը-
չէս գար. Մկի՛չն ու Չա-
նին կեցած կտուրը քեզի
ճամբայ կը պահեն: Ի՞նչ
կ'ըսես. դէ, խօսէ, է,
Գիրգոր...

— Հոս հրամմեցէք,
այս կոլմ հրամմեցէք.

բացականչեց յանկարծ հիւանդը. զանազան անկապ, կցկտուր
խօսքեր ըսաւ ու կը ծիծաղէր տաքութեան մէջ:

Է.

Մէկ-երկու օր ետքը Համբօն կ'երթար դէպի իրենց գիւղը:

Ան թաղեր էր Գիրգորը ու կ'երթար: Թնին տակ կը տանէր
անոր հագուստը, որ մայրը վրան լայ: Հագուստի գրպաննե-
րուն մէջ բուռ մը փայլուն կոճակներ, նախշուն թղթեր,
չթի կտորներ ու քանի մը գնդասեղ գտան: Երևի քրոջը Չա-
նին համար էր հաւաքեր ու պահեր:

Կ'երթար Համբօն ու կը մտածէր: Շատ ժամանակ չէր անցեր,
որ այդ միկնոյն ճամբով քաղաք եկաւ իր Գիրգորին հետ: Ահա
հոստեղ էր, որ ան ըսաւ. «Հայրիկ, ոտքերս կը ցաւին»: Ահա և
այն ծառը. որուն տակը նստեցան հանգստանալու: Ահա հոն էր,
որ ըսաւ. «Հայրիկ, ծարաւ եմ»: Ահա հոն ալ աղբիւրը, ուր
ջուր խմեցին... Ամենը, ամենը կան, միայն ան է, որ չը կայ...

Միւս օրը, երբ Համբօն կ'անցնէր լեռները՝ հեռուն երեցաւ
իրենց գիւղը: Գիւղէն դուրս կեցած կ'ըստպասէին մայրը, Չանին,
Մկի՛չը, Մօսին, իսկ փոքրիկ Գալուստը մօրը զրկէն կը կանչէր:

— Եկ՛ուր, եկ՛ուր, հէյ, Գիգոր...

Ո՞րն է այս պատմութեան մէջ Գիրգորի մահուան հիմնական պատճառը:
Ո՞րն է այս պատմութեան մէջ ամենէն սրտառուչ կտորը:

38. Կ Ո Ս

Չմեռ գիշեր մը գիւղը հարսնիք կար
կը հրճուէր անգուսպ ամբոխը գիւղի .
հօտերնուն քովէն իջեր էին վար
հովիւ տղաքը պարի ու կոխի :
Ու պարէն ետքը լայն հրապարակ
բացին մէջտեղը արձակ գլխարան,
գուննան ալ փշեց կոխի եղանակ
ու մեծ ու պզտիկ ալ իրար անցան :
«Քաշէ, հա քաշէ» . շատ շատ պոռչտեցին,
Սարօն ու Մօսին մէջտեղ քաշեցին :
Ու ամբողջ գիւղը պարսպի նման
կեցաւ՝ բաժնւած երկու բանակի .
մէն-մի բանակը ընտրեց իր տղան,
անցաւ թիկունքը իր փեհլանի :
Ի՛նչ գոռում-գոչում երկու բանակէն .
— Մի՛ փախնաք . տղաք . ինչո՞ւ էք կեցեր . . .
Իսկ նորեկ հարսի ծածկին ետեւէն
կայներ կը նային հարս ու աղջիկներ :

Ու կը բորբոքին տղաքը սաստիկ,
փէշերը հաւաք կը խրեն գօտին,
գետին կը քսեն ձեռքերնին հաստիկ,
կը հասնին իրար թափով մոլեգին .
ու իրար բռնած Սարօն ու Մօսին
կը քաշեն թափով, կը հրեն իրար,
կը փռուին գետին, կ'եղնեն միասին,
բայց և ո՛չ-մէկը յաղթել չի կրնար :
Մինչև որ Մօսին, ինչպէս էր եղաւ,
ինքզինքը թոյլ ձգեց մէկ վայրկեան,
ուժ ըրաւ Սարօն, ծնկովը զարկաւ,
գետնեց ընկերը, չորեցաւ վրան :
Ամբոխը խուժեց հարայ-հրոցով,
վեր թռցուց զոյգը . վերջացաւ կոխը

և ուրախութեան աղմուկ-գոռոցով
փեսային ոտքը բերին յաղթողը :
Յնծութեան ձայնէն, ծափերուն զարկէն
կարծես կը շարժին օճորքն ու պատեր .
իսկ նորեկ հարսի ծածկին ետեւէն
կայներ կը նային հարս ու աղջիկներ :

39. ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ
ա.

Ասկէ քառասուն-յիսուն տարի առաջ Բարեկենդանի շա-
բաթը Աշտարակի փողոցներէն անցնիլ չէր ըլլար : Ամեն տեղ
ուրախութիւն, ամեն տեղ սէր ու խնճոյք, ամեն բարձր կը-
տուր սեղան փռելը սովորական բան էր : Այլ երիտասարդ ու
մօրուսաւոր չէիր կրնար որոշեր, բոլորը միասին երիտասար-
դացեր էին՝ կայտառացեր . պապիս պէս պատուելի իշխաններ
կայերը լախտի կը խաղային ու հաստ կտաւէ գօտիէն ոյորած
լախտը այնպէս կը Փռնացնէին ու իրարու մէջքի կը փակցը-
նէին : Տէրտէրն ալ վերարկուն ծալած մէկ կողմ գրած՝ կա-
պային փէշերը կոկիկ մը հաւաքած, գօտին խրած՝ այնպէս
կը ցատկուտէր խաղագծին բոլորտիքը, որ ըսես թէ կեանքին
մէջ միշտ ըմբիշ է եղեր : Միայն թէ, երբ լախտը մէջքախառն
ուսագլխուն կը հառնէր, կ'ըզգար որ այսպէս բան կեանքին
մէջ չէր տեսած :

— Դէ, օրհնած, քիչ մը կարգս խնայեցէք, կամաց զար-
կէք, է. — կ'ըսէր մեր տէր-հայրը ու նորէն կը ցատկուտէր
գծին չորս կողմը՝ աշխատելով լախտը խլէ բռնողին ձեռքէն :

— Դէ, հերիք ջարդը-եցանք ծեծ ուտելով, լաւ ալիւր
աղցան եղանք . քիչ մըն ալ վէգ խաղանք . ով տարւի՛ մէկի
տեղ երկու կարաս գինի բերէ :

Եւ կ'ըսկսէին այնուհետեւ մեր մագով-մօրուքով իշխան-
ները վէզը ձեռքերնուն մէջ դարձնել ու գծին մէջ շարած
ընկոյզներուն աչքել :

— Հայ, երնէկ էր այն օրը, որ մենք երիտասարդ էինք .
միտքս կու գայ՝ ես էի ամենէն լաւ խաղցողը . — կը պարծե-
նար ամեն մէկը :

բ.

Մէյ մըն ալ տեսար՝ երկար, թաղիքէ կոտորաւոր գդակը գլուխն անցուցած, ոչխարի գգգզած մորթը մէջքը կապած, բուրդը դէպի գուրս ու երեսը ալիւրոտ աղայ մը, ահագին աթարոցը ձեռքին սիւն տալով՝ եկաւ խոր գլուխ տըւաւ մեր իշխաններուն:

— Հը՛, ի՞նչ մարդ ես, ո՞վ ես, ո՞ր աշխարհքի հովն է քեզի թոցուցեր մեր գիւղն է նետեր.— հարցուց ծերունի մը, իբրեւ թէ ոչինչ չը՛ գիտէր:

— Իմ տէրս, քաջերուն քաջը, Փարբի գիւղի խանը իր մեծամեծներով, իր ծառաներով, հինգ հարիւր մարդով կու գայ ձեր սեղանը շէն ընելու: Անոր հրամանն է, որ ամբողջ գեղով իշխաններով դուրս ելնէք իր դէմը:

— Մեր գլխուն, մեր աչքին վրայ տեղ ունի ձեր խանը. մենք շատոնց անոր համար տեղ ենք պատրաստեր տանուտէրի կտուրը: Այ ժողովուրդ, ալ ի՞նչ կ'ուշանաք. երթանք, հիմա կու գայ մեր խանը:

Բազմութիւնը կ'երթայ խանը դիմաւորելու. տէրտէրն ու իշխաններն ալ կ'երթան տանուտէրի կտուրը. դափ ու զուռնան ալ իրենց պոչին փակած՝ ուր որ կ'երթային՝ հետերնին կը տանէին: Կ'երթան կտուրը, կը նստին քէֆի, որ երբ խանը գայ՝ անոնք սեղանի վրայ գտնէ:

Ուռած-փքուած բազմեր էր Փարբեցի Եգիգարը իշուն վրայ, պոչը ձեռքը բռնած, երեսը դէպի ետ, երկար ճպոտ մը միւս ձեռքը, իբրեւ չիբուխ դունչին դէմ ըրած: Գլուխը դրեր է գգգզած պարսկական երկար գդակ մը, վրան փաթթեր է հին քուրջեր, երեսը քսեր է օձորքի մուր, վիզը անցուցեր է զանազան ոսկորի կտորներէ շարան մը. հագեր է պատառոտուն, ծըւէնները հազար տեղէ կախուած պարսկական թիկնոց մը. կուրծքը բաց է, նոյնպէս մրով սևցուցած, կողքէն ալ կախած փայտէ երկար սուր մը:

Երկու երիտասարդ, նմանապէս այլանդակ հագուստներով կը քաշէին իշուն սանձը. ուրիշ երկուքն ալ ետևէն մէյ-մէկ

մեծ գաւազանի ծայրերը սրած՝ կը խթեն էշը: Դափ ու զուռնան առջևէն նըւագելով կը քաշէ այդ հանդէսը դէպի տանուտէրին կտուրը, իսկ խուռն բազմութիւնը շարունակ «եանլա» կը պօռայ:

գ.

Եւ ահա խանը իշուն վրայ նստած մտաւ տանուտէրին բակը:

— Չո՛ւ, չո՛ւ, չո՛շ, չո՛շ. քալէ, այ սատկած էշ, ի՞նչ նազ կ'ընես. այս պատիւը խանինն է, քուկինդ չէ.— կ'ըսեն խրթողները, կ'իջեցնեն խեղճ իշու կռնակին ու կ'ըստիպեն որ վեր բարձրանայ տանուտէրի սանդուղներէն:

Բայց ճար կայ, կընայ խեղճ էշը:

— Դէ, նազիր-վեգիր, առաջ եկէք.— կը հրամայէ ընդհանուր կառավարիչը.— ալ ի՞նչ կ'ըստասէք, բարձրացուցէք խանի մոխրաթաւարը:

Ծիծաղը դուն հոս տես. ամեն կողմէ կը վերցնեն անլեզու անասունը վրան բազմած խանին հետ միասին իրենց ուսը և կ'եկնեն սանդուղներէն վեր: «Եանլա» կը գոռայ բազմութիւնը, իսկ վերէն ալիւր շաղ կու տան խանի ու իշու գլխուն: Փոշին կը բռնէ ամբողջ բակը, բոլորը կ'ալիւրոտին. որու երեսին ու գլխուն ալ որ քիչ կը թափի, ինքը իր ընկերներուն մէջքէն կ'առնէ, կը քսէ իր երեսը: Իսկ մեր խանի վիճակը ալ մի հարցնէք. երևակայեցէք մուրի ու ալիւրի մէջ թաթխուած կունտ մը միս:

— Գլուխ, գլուխ տըւէք, իշխաններ, մեր ողորմած խանին.— կը կարգադրէ ընդհանուր կառավարիչը:

Ոտքի կ'եկնեն բոլորը սեղանէն և իրենց տեղերը կեցած խոր գլուխ կ'իջեցնեն: Վայ անոր, ով քիչ մը ուշ գլուխը ծռէ. աչքով կ'ընէ խանը իր կառավարիչին ու բարակ ճիպոտը կ'իջնէ այդ յանդուգնի մէջքին:

— Ֆալախս.— կը հրամայէ խանը.— տանուտէրը մէջտեղ քաշեցէք:

Տասը-քսան այլանդակ հագուած երիտասարդներ կը մօտենան տանուտէրին, կը պառկեցնեն ու ոտքերը ֆալախային մէջ կ'ոլորեն:

— Հարցնուր տըւոր .— կը հրամայէ խանը իր վեզիրին .— քանի՞ գլխանի է ատիկա, որ մեր հրամանը չը կատարեց, մեզի շան տեղ չը դրաւ, մեր առջևը չեկաւ :

— Թողութիւն կ'ընես, խանն ապրած մնայ .— կը խնդրէ տանուտէրը պառկած տեղէն .— ես քու մեծութեանդ համար պատրաստութիւն կը տեսնէի հոս իմ իշխաններու հետ . կը տեսնե՞ս հրամանոցդ համար սեղանը բացուած է, վարդի օշարակը գաւաթին մէջ լեցուն, որսը ձողին ծայրը կախած, որ հրամայես թէ չէ՝ խորովենք, անուշ ընես . քու ընծադ ալ, նայէ՛, ոտքերը կապած գառը հոս պատրաստ, երբ որ ուզես փխուլին վրայ դրած առջևդ բերենք :

— Ապրիս, տանուտէ՛ր, կեցցես . արձակեցէ՛ք .— կը հրամայէ խանը :

Կ'առնէ իսկոյն մեր տանուտէրը գաւաթ մը լեցուն քացախը և խոնարհութեամբ կը մատուցանէ խանին : Շատ լաւ գիտէ բարձրապատիւ խանը, որ օշարակ ըսուածը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թունդ քացախ, բայց դէմքին վրայ ոչինչ ցոյց չը տալով՝ կ'առնէ ձեռքը գաւաթը և կը մօտեցնէ բերնին :

— Օխայ, ի՛նչ լաւ պատրաստուած է, սիրտս հովցաւ . շատ ծարաւ էի :

— Այ տղաք, որսը մօտ բերէք .— կը հրամայէ տանուտէրը :

Կը վերցնեն երիտասարդները ձողին ծայրը կապուած ուտած կած ագռաւը ու առաջ կը բերեն :

— Թիկնապահ, կը հրամայէ՛ խանը, — վերցնուր այդ կաքաւը . երբ մեր երկիրը երթանք՝ կը տապկես, առջևս կը լնես :

Մօտ կը բերեն ոտքերը կապուած, փայտէ ափսէի մը մէջ դրուած սև կատուն ու կը հրամայեն խանին .

— Այ, անպիտաններ, ձեր գառը կատնու դարձաւ . շուտ կապեցէ՛ք բոլոր իշխանները, ծեծի տակ փտտեցնեմ՝ մինչև խեղճերնին գլուխնին գայ՝ նորէն ատ կատուն ոչխար չինեն .— կը հրամայէ խանը :

Բայց անոր այս հրամանն ալ չի կատարուիր, որովհետև իսկոյն միւս կողմէն առաջ կը բերեն մեծ ու պարարտ որձ ոչխար մը և գիւղի կողմէն կ'ընծայեն խանին :

— Շատ շնորհակալ եմ Աշտարակ գիւղի մեծ ու պատիկէն . անոնց ցոյց տըւած պատիւը իմ աչքիս, իմ գլխուս վրայ : Բայց հոս կայ խեչանենց խեչան մը, անոր համար ինծի լուր է հասեր, որ շատ գէշ մարդ է, որ օրական անոր տունը հինգ աղքատ կշտանալու տեղ՝ տասը կը կշտանայ . ես պատժեմ պիտի անիկա : Ո՛ւր է այդ մարդը, տանուտէր :

Կը բերեն այնուհետև խեչանի ընծան՝ մէկ լիտր թունդ օղի :

— Այս օղին դրկեր է, խանն ապրած մնայ, քու մեծութեանդ համար խեչանը, որ անուշ ընես . ինքն ալ ահա :

— Գլուխ տուր, երեք հեղ գլուխ տուր խանին, — ձայն կու տայ թիկնապահը . և խեղճ խեչանը կը կատարէ հրամանը :

— Չոքէ .— կը հրամայէ խանը արհամարական հայեացքով, գլուխը բարձր բռնած, աչքերը դէպի երկինք դարձուցած, երկար փայտէ չիբուխը բերնին :

Վեզիրը կը քաշէ խեչանի թևէն, կը չոքեցնէ իշուն առջևը : Բաւական միջոց մը լուրէն ետքը՝ խանը կը բարեհաճի խօսիլ .

— Ես միտք ունէի, խեչան աղա, քեզի շատ խիստ պատժեմ, բայց քու ընծադ աչքերս կապեց . ելիր, եկո՛ւր ձեռքս պագ ու ազատ ես :

Ծերունի խեչանը ատ ալ կը կատարէ : Այնուհետև խանը քանի մը իշխաններ, որոնցմէ մէյ-մէկ պարգև փրցնելու յոյսը ունէր, ֆալախայի դնել կու տայ, մինչև անգամ քանի մը ճիւղոտ ալ զարնել կու տայ, իհարկէ շատ կամաց, ու կ'ըստանայ մէկէն գինի, մէկէն բրինձ, միւսէն իւղ, յաջորդէն ձու, հաւ և այլն, և ատով ալ կը ներէ անոնց, բայց միշտ ձեռքը համբուրել տալէն ետքը :

— Մնաք-բարով, — կ'ըսէ խանը վերջապէս և կ'ուզէ ետ դառնալ իր հանդիսականներուն հետ, բայց ի՛նչ, կարելի՞ բան է :

Մինչև հիմա ըրածնին կատակ էր . հիմա կ'ըսկսի բուն հիւրասիրութիւնը : Խանին հետը եկող բոլոր Փարբեցիները պիտի վայելեն Աշտարակցիներու սեղանէն, պիտի խմեն՝ երկու գիւղին միաբանութիւն ու յարատևութիւն ցանկալով, ապա նորէն նոյն կերպով «եանլա» կանչելով, էջը վեր բարձրացուցած ճամբայ պիտի իյնան դէպի ուրիշ մերձակայ գիւղ մը :

Իսկ ձե՛ր կողմերը ինչ խաղեր ու սովորութիւններ կան Բարեկենդանին :

ա.

Լոյսը կը բացուի. փողոցներն ու հրապարակները մութի մէջ են տակաւին. ամեն կողմ լուռ ու դատարկ: Բոլոր դռները գոց, պատուհաններու վարագոյրները իջեցուցած կամ փեղկերը դրուած, բայց անոնց ապակիներուն վրայ արդէն կը խաղայ արշալոյսի զրւարթ կարմիրը:

Ահա և արևը հեռուն սարերուն ծայրը: Տներուն կտուրները ոսկի կը հագնին, ստուերները քիչ-քիչ կը սահին վար պատերուն վրայէն ու հետզհետէ կը փախչին, կ'ապաստանին նեղ ու փոքրիկ փողոցները. արևը կ'ողողէ հրապարակներն ու շէնքերը:

Եւ մէկը միւսին ետեւէն քնկոտ աչքերու նման կը բացուին պատուհանները, ուրկէ առտըւան թարմ ու գով օդը կը խուժէ ներս սենեակները: Ըհը՝ դուռ մը կը ճռռայ հոս, կը ճռռայ ուրիշ մը հոն, կը ճռռայ երրորդ մը և փողոցի դռներէն ու դարպասի անցքերէն դուրս կը նետուին ծառաներն ու սպասուհիները՝ հաց ու օրուան պաշարը բերելու: Կաթնափաճառ կիներ՝ կաթի ամանները թւերնուն՝ կ'անցնին դռնէ դուռ: Մինչ բանւորները գործարան կ'ըշտապեն, աշկերտները խանութ և արհեստաւորները դէպի իրենց կիսատ շէնքերն ու գործը: Իսկ մօտակայ գիւղացիները շարան-շարան ձիերու և ճոճոան սայլերու վրայ բարձած դէպի շուկայ ու առուծախի հրապարակները կը տանին իրենց բարիքը, ամեն տեսակի կանաչ, հաւեղէն, պտուղ, կաթնեղէն, փայտ, ածուխ:

Մէկը միւսի ետեւէն վառարաններ կ'ըսկսին ծխել իրենց առտըւան չիբուխը. մուխը բարակ թելերով կը բարձրանայ ծխաններէն, կը խառնուի միւսներուն ու բարակ քօղի մը նման կը տարածուի քաղքին վրայ: Կը նշանակէ կեանքը սկսել է տներուն մէջ:

բ.

Եւ ամեն կողմ կ'ըսկսի ժրաշան աշխատանքը, հոս լո՛րիկ, հոն աղմուկով: Աշխատանոցներուն մէջ կը կռեն, կը թակեն, կը սղոցեն, կը կտրեն, կը գործեն ու կը հիւսեն. և ձև ու պաշտօն կ'ըստանան երկաթն ու պղինձը, գինին ու կապարը.

քարն ու փայտը: Կ'իջնեն, կը բարձրանան, կը բանին, կը շարժին անհամար ձեռքեր. կը դառնան, հա կը դառնան, կը շընչեն ու կը փնչեն հազար գործիք ու մեքենայ:

Կը լեցուին դպրոցները, կը լեցուին գրասենեակները, դատարանները, քաղաքապետարանը, նամակատունն ու պետական պաշտօնատեղիները: Կ'ըսկսի գործն ու ելումուտը նօտարներուն մօտ, վաճառատներուն մէջ, մթերանոցները, ամեն խանութի ներսը, ամեն կրպակի առջև:

Անթիւ գրիչներ շարժում կ'առնեն, կը գրեն, հա կը գրեն անհամար նամակներ, յօդուած ու լրագիր, դատական գործեր, վարչական կարգադրութիւններ ու հաշիւներ, անվերջ հաշիւներ, թէ անհատական, թէ հանրային:

Ամենքը արագ կ'երթան ու կու գան խուռն փողոցներէն. արհեստաւոր ու վաճառական, նամակաբեր ու ցրուիչ, պաշտօնեայ ու ոստիկան, բանուոր ու աշակերտ, ծառայ ու աղախին, ամենքը գործ ունին, ամենքը հոգ ունին, ամենքը զբաղում ունին:

Ու ամբողջ քաղաքը կարծես հսկայ փեթակ մը ըլլայ, ուր ամենքը կը վազվզեն իրենց պէտքերուն համար ու ամենքը կ'աշխատին իրարու պէտքերուն համար:

«Մէկը ամենուն համար ու ամենքը մէկուն»:

Ի՞նչ գործ կը տեսնե՞ք դու՞՝ ձեր տնեցիները՝ ուրիշներուն համար:

Ի՞նչ գործ կը տեսնեն ուրիշները ձեզի՝ ձեր տան համար:

Որ մեծնաս՝ ի՞նչ դառնայ կ'ուզես: Բու ընելի՜ք ուրիշներուն պէ՛տք ե, քե՛զ:

41. ՔՐՏԻՆՔ

Աշխատէ դուն, չարքաշ մշակ, քրտինք թափէ դուն անվերջ, թող քրտինքով մայր-երկիրը կըշտանայ.

դուր չի անցնիր քու տանջանքդ. հոնտեղ երկրի կրծքին մէջ քու քրտինքդ նոր ուժ, նոր կեանք կ'ըստանայ:

Աշխատէ դուն ուրախ սրտով. քու տանջանքդ քրտնաթոր սօ՛ւրբ է, եղբայր, ու երկրնքէն ալ օրհնած. քրտինք թափէ, և փոխարէն մայր-երկիրը իր կրծքէն քեզի առատ կը պարգևէ արդար հաց:

ա.

Ասկէ մօտ հինգ հարիւր տարի առաջ Հնդկաստանը աշխարհիս ամենահարուստ երկիրներէն մէկն էր. հոնկէ կ'արտահանէին թանկագին ապրանքներ՝ մարգրիտ, սատափ, մետաքսեղէն, ոսկեթել մանածներ, թէյ, սուրճ, դարչին, բրինձ: Վաճառականները հակեր կը կապէին, կը բառնային ուղտերուն վրայ, կարաւաններ կը կազմէին ու ճամբայ կ'իյնային: Կարաւանները կ'անցնէին լեռներու կիրճերէ, աւազուտ անապատներէ, ովազիսէ ովազիս, քաղաքէ քաղաք. ուղտերը կը սատկէին արևակէզ աւազէն ու ծարաւէն, մարդիկ կը հիւանդանային, աւազակները կը կողոպտէին կարաւաններն ու գերի կը վարէին կամ կ'ըսպաննէին մարդիկը: Ամեն տեսակ վտանգներու ենթարկուելով, մէկ-երկու տարիէն վերջապէս վաճառականները կը հասնէին Միջերկրական ծովի ափերուն, ուրկէ ապրանքները նաւերով կը փոխադրէին Եւրոպա:

Շատերը արդէն կ'որոնէին ուրիշ ճամբայ մը դէպի Հնդկաստան, աւելի կարճ ու աւելի ապահով: Ճենովացի Քրիստափոր Գոլումպոսն ալ ամբողջովին տարուած էր այդ գաղափարով:

Բազդը նետեր էր անիկա Փորթուգալի մայրաքաղաքը, Լիսպոն: Ան գիտէր, որ երկիրը կլոր է և համոզուած էր, որ Փորթուգալէն շարունակ դէպի արևմուտք երթալով անպատճառ պիտի հասնի Հնդկաստան: Այդ նպատակով նախ դիմեց Փորթուգալի թագաւորին, բայց ի զուր: Մտածեց դիմէ իր հայրենի քաղաքին, Ճենովային: Պիտի անցնէր Սպանիայէն: Հոն վանահայր մը՝ ոգևորուած անոր ծրագրովը՝ խորհուրդ տրուաւ, որ դիմէ Սպանիայի թագաւորին օժանդակութեանը: Սպանիացի գիտնականները անոր առաջարկը անմիտ անուանեցին, պալատականները ծաղրեցին, թագաւորը երկար ատեն խօսք չէր տար: Վերջապէս ամեն խոչընդոտի դէմ կռուելով՝ Գոլումպոսն ու վանահայրը հասան իրենց նպատակին: Թագաւորը խոստացաւ օգնել, եթէ Գոլումպոսը բոլոր գտած երկիրները կը հպատակեցնէ Սպանիային:

Պալոս նաւահանգիստը պատրաստեր էին հին ու քայքայ-

ուած երեք նաւ. նաւաստիները ընտրուած էին ամեն տեսակ ոճրագործներէ ու յանցաւորներէ: Գոլումպոսը տեսնելով այդ բոլորը, սաստիկ մտատանջութեան մէջ էր՝ ճամբայ իյնալ, թէ՛ հրաժարի: Տասնութր տարիներու ջանքերէն ու շարքաշութենէն ետքը հրաժարէ՞ր այս առիթէն: Ուրիշ անգամ կը յաջողէ՞ր արդեօք: Գոլումպոսը որոշեց ապաւինիլ իր ճակատագրին:

Բարենպաստ հովը փչելուն պէս՝ Գոլումպոսը ելաւ նաւը, հրամայեց խարխիսները քաշեն ու առագաստները բանան:

«Բարի ճանապարհ, բարի ճանապարհ», կը կանչէր ժողովուրդը ափէն, մինչև որ նաւերը աչքէ հեռացան:

Այդ օրը 1492 Օգոստոսի 20-ն էր:

բ.

Նաւեցին դէպի Քանարեան կղզիները: Ղեկավարներէն մէկը դիտմամբ կոտրեց դեկը, որ նաւերը ստիպուած ըլլան ետ դառնալու: Բոլորն ալ շփոթեցան ու գէշ նշան համարելով կը պահանջէին վերադառնալ: Գոլումպոսը կերպ մը ուղղել տրուաւ դեկը ու հրամայեց առաջ երթան: Ամենքը կը տրտնջային. «Իր յիմար քմահաճոյքին զոհել կ'ուզէ մեզի. բոլորիս ալ գլուխը ուտէ պիտի»:

Վերջապէս հասան Քանարեան կղզիները: Ակներև էր, որ այդ նաւերով անկարելի էր ճամբորդութիւնը շարունակել անձանօթ ովկիանոսէն, իսկ նորոգելու համար պէտք էր ամբողջ երեք ամիս:

Ղեկերը նորոգեցին. բոլոր փտած մասերը փոխեցին, թարմ ջուր, միս ու փայտ առին և կէս գիշերէ մը ետքն էր, որ ճամբայ ինկան դէպի արևմուտք: Երբ լոյսը բացուեցաւ, ալ ցամաք չէր երևար. շուրջը միայն ծով էր ու երկինք, անուանման տարածութիւն: Երկիւղը տիրեց նաւաստիներուն:

«Ո՞ւր կը տանի մեզի. չորս դին միայն ծով է ու ծով. և օրէ օր աւելի կը հեռանանք ցամաքէն: Չենք ուզեր, չէ, նոր երկիրը. թող ետ տանի մեզի մեր հայրենիքը»:

Քանի մը հոգի կ'ըզգուշացնէին, թէ ծովային օրէնքները խիստ են և մահուան ու կեանքի իրաւունք կու տան նաւապետին:

— Մեզի՞ ինչ, — կը կանչէին նաւաստիները, — ան մինակ է, մենք շատ. ինչէ՞ն պիտի վախնանք, ալ ինչո՞ւ կ'ըսպասենք:

Գոյումպոսը կը լսէր այս տրտունջները, կը յորդորէր, կը համոզէր, իսկ հարկ եղած տեղը և կը սաստէր, կ'ըսպառնար: Վեցերորդ օրը տեսան ջրին երեսը լողացող մեծ գերան մը, ուրախացան՝ կարծելով որ ցամաքը մօտիկ է. հեռաւոր ամպերը ընդունենէին ցամաքի տեղ:

Շարունակ կը նաւէին: Հասան տեղ մը, ուր ջուրը ծածկուած էր խիտ խոտերով, որ կը խանգարէր նաւարկութիւնը: Բոլորն ալ կը վախնային՝ չըլլայ թէ ծովուն վերջն է ու խոտերուն տակ խուժեր կան ծածկւում: «Հիմա ուր որ է, նաւերը կը զարնւին ժայռերուն ու կը փշրուին, կը խեղդւինք ամենքս ալ», կը մտածէին անոնք: Բայց Գոյումպոսը սիրտ կու տար՝ «Չենք խեղդուիր, ջրխոտ է, տակը քարեր չը կան»: Կը լողային խոտերուն մէջէն, կարծես կանաչ դաշտ ըլլար: Վերջապէս դուրս եկան այդ խոտերէն ալ. նորէն միևնոյն կապոյտ ծովը, միշտ միևնոյն երկինքը:

Կրկին քանի մը օր անցաւ, երեցան բազմաթիւ թռչուններ. գիշերը կը նստէին կայմերուն վրայ, բայց արևը ծագելուն պէս՝ կը թռչէին կը հեռանային: «Եթէ թռչուններ կը թռչին, անշուշտ ցամաքը մօտիկ է». կ'ուրախանային նաւաստիները: Յաջորդ օրը տեսան թռչող ձկներ. քանի մը հատն ալ նաւերուն վրայ ինկան. երբէք այդ տեսակ ձկներ չէին տեսած:

Բայց զուր յոյսեր. օրերը կ'անցնէին, ցամաքը չէր նըշմարուեր: Նաւաստիները բացէ ի բաց կը հրաժարէին աւելի հեռու նաւարկելէ: Գոյումպոսը կեցաւ ապստամբներուն մէջ՝ տեղը և կտրուկ յայտարարեց. «Այսքան ժամանակ եկեր ենք. նորէն մէկ-երկու օր սպասենք: Եթէ այս երեք օրն ալ ցամաք չը տեսանք, կը վերադառնանք տուն»:

Մ. Գ. Գոյումպոսը յոյս ունէր, որ երեք օրուան մէջ անպատճառ կը հասնին ցամաքին: Շատ նշաններ կային. յատակը չափելով նկատեալ էր, որ հեռոգհեռոյ խորութիւնը կը պակսէր, թռչունները կը պտուտկէին արդէն երամներով. կային և փոքրիկ թռչուններ, որոնք ծովափէն շատ հեռու թռչիլ չէին կրնար. իրիկունները կը փչէր այնպէս տաք հով մը, որ երբէք ծովէն չի փչեր:

Օր մըն ալ անցաւ և դեռ ոչինչ չէր երևար: Գոյումպոսն ալ կը յուզուէր, բայց ցոյց չէր տար և նաւաստիները խրախուսելու համար յայտարարեց, թէ հինգ հազար ֆրանկ է նշանակած անոր, որ ամենէն առաջ տեսնէ ցամաքը: Ամբողջ գիշերը մարդիկ չը քնացան. շատերը կայմերուն վրայ լուսցուցին: Իսկ Գոյումպոսը մտատանջութեան մէջ ինքնիշխան կ'ըսէր. «Եթէ այսօր ալ ցամաքը չերևայ՝ ի՞նչ պիտի ընեմ: Նաւաստիները կ'ապստամբին և ամեն ինչ կորած է»:

Լուսաբացէն առաջ Գոյումպոսը ելաւ տախտակամածը և հեռուն կրակ մը նշմարեց. իր աչքերուն չը հաւտալով՝ կանչեց նաւաստի մը և ցոյց տրւաւ հեռուն: Երկուքն ալ սրտաւորով կը նայէին. կրակը կը շարժէր: Անկասկած նաւակ մըն էր. Գոյումպոսի ուրախութեանը չափ չը կար:

Լոյսը նոր կը բացուէր, երբ առաջաւոր նաւէն ձայն տրւեց. «Ցամաք, ցամաք»: Գոյումպոսի նաւը ամենէն ետեւն էր. շուտով հոնկէ ալ նկատեցին: Բոլոր երեք նաւերուն վրայ ալ խելառ ցնծութիւն մը բարձրացաւ: Նաւաստիները կը համբուրէին Գոյումպոսի ձեռքերը, ոտքերը, զգեստին ծայրերը: «Ներէ, ներէ, Գոյումպոս, որ չէինք հաւտար քու խոստումներուդ, կ'ըմբոստանայինք դէմդ. ովկիանոս չէինք տեսեր ու սարսափեր էինք»: Իսկ Գոյումպոսը երջանիկ կը կրկնէր. «Ամեն ինչ մոռցուած է. ես չեմ բարկանար ձեզի»:

Երեք ամիս անձայր ջրերուն վրայ նաւելէն ետքը, վերջապէս կը հասնէին ցանկալի ցամաքին: Գոյումպոսը հրամայեց՝ մակոյկները իջեցնեն ու իր օգնական նաւապետներուն ու նաւաստիներուն հետ դիմեց դէպի ափը: Քանի աւելի կը մօտենային, այնքան աւելի կը զարմանային. ափին վրայ կը բարձրանար վիթխարի անտառ մը, ուր ամեն մէկ հսկայական ծառը հազիւ թէ չորս մարդ կրնային գրկեր, ամեն մէկ տերևը երեք մարդ կը ծածկէր: Խոտերը, ծաղիկները, թռչունները՝ բոլորն ալ այնպէս չէին ինչպէս Եւրոպա:

Անտառէն դուրս վազեցին վայրենի մարդիկ, կարմիր մորթով, անմօրուք, զուլներուն սև մազերը երկար ու կոշտ. ամբողջովին մերկ էին, միայն փետուրներ ու զարդեր ունէին մազերուն վրայ, մարմինն ու երեսը նաշխած էին զանազան գոյնի

ներկերով, իսկ ականջներուն ու ռունգերուն ալ օղակներ ու ոսկիի կտորներ: Անոնք ապշած կը նայէին նորեկներուն:

Գոյումպոս ծովափը ոտք դրաւ թէ չէ՝ տնկեց դրօշակը ու յայտարարեց. «Այս երկիրը ու բոլոր այստեղ եղածը կ'առնեմ Սպանիայի թագաւորին իշխանութեան տակը»: Նաւերէն որոտացին թնդանօթները, քահանան խաչ ու խաչվառով առաջ անցաւ, բոլորը ծունկ չոքեցան ու գոհութիւն տրւին Աստծուն իրենց յաջողութեան համար:

Այդ կղզին Գոյումպոսը անուանեց Սան Սալվատոր, այսինքն Սուրբ Փրկիչ՝ իրենց փրկութեան յիշատակին:

Վայրենիները տեսնելով ճերմակամորթները ու լսելով թրնդանօթներուն սրուտը, կարծեցին թէ Սպանացիները աստուածներ էին ու երկընքի որդիք, որ եկեր են իրենց փայտէ տներով և կրնան փայլակ ու կայծակ հանել, և կ'երկրպագէին անոնց:

Ե .

Գոյումպոսը քանի մը ուրիշ կղզիներ ալ գտաւ և համոզուած թէ գտեր է Հնդկաստանի մերձաւոր կղզիները՝ երկիրը անուանեց Ուէստ. ինտիա, այսինքն Սրբմտեան Հնդկաստան, իսկ վայրենիները՝ Հնդկիկներ: Հիմնելով ամրոց մը կղզիներէն մէկուն վրայ և հոն թողնելով իր մարդոց կէսը՝ ինքը վերադարձաւ Սպանիա:

Երբ Գոյումպոսի նաւերը մտան Պալոսի նաւահանգիստը՝ քաղաքի բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները բարձրաձայն կը ղօղանջէին, թնդանօթները կ'որոտային և ժողովուրդը ցնծութեամբ կը դիմաւորէր: Երբ ան ներկայացաւ թագաւորին ու թագուհիին՝ անոր առջևէն կ'երթային հետը բերած Հնդկիկները, ձեռքերնին բռնած նոր երկրի բերքերը՝ ոսկի, գետնախնձոր, սիմինդր, պտուղներ, թռչուններ: Գետնախնձորն ու սիմինդրը մինչև այն օրը անծանօթ էին Եւրոպացիներուն:

Հիմա ամենքը կը խոնարհէին Գոյումպոսին առջևը, և աւելի անոնք, որոնք առաջ խեղառ կ'անուանէին Գոյումպոս: Թագաւորը անոր տրւաւ դրամ, պատիւներ, ազնւականութիւն. փողոցը թագաւորին քովէն կ'երթար ձիով. դեռ ոչ մէկը այդ տեսակ պատւի չէր արժանացած:

Յաջորդ ճամբորդութիւններու ատեն Գոյումպոսի հետ անցան նոր Աշխարհը բազմաթիւ գաղթականներ, որոնք կը փնտռէին ոսկի ու անաշխատ հարստութիւն: Նոր ու նոր երկիրներ կը

գտնուէին: Հիմնուեցան նոր քաղաքներ: Գոյումպոսը կը պահանջէր, որ գաղթականները մեղմ վարուին վայրենիներուն հետ ու չը կատղեցնեն, և խիստ կը պատժէր չարագործներն ու ծոյերը: Բայց ատով ալ բազմաթիւ թշնամիներ վաստակեցաւ, որոնք դողեցին թագաւորը, որ անոր տեղ մէկ ուրիշը կառավարիչ նշանակէ:

Այդ նոր կառավարիչը հանեց Գոյումպոսը պաշտօնէն և շղթայակապ զրկեց Սպանիա: Թէև թագաւորը հրամայեց իսկոյն հանեն շղթաները, բայց Գոյումպոսը երբեք չը մոռցաւ այդ ապերախութիւնը ու կ'ըսէր իր ազգականներուն. «Երբ մեռնիմ, այս շղթաներն ալ ինձի հետ դրէք դազադիս մէջ»:

Անկէ ետքը Գոյումպոսը նորէն անգամ մը փորձեց արևմտեան ճամբով Հնդկաստան հասնիլ ու երկար շրջեցաւ անծանօթ մայր-ցամաքի մը ափերուն մօտ: Նախանձոտ ու չարամիտ մարդոցմով շրջապատուած՝ յոգնած վերադարձաւ Սպանիա: Այս անգամ թագաւորն ալ երես դարձուց անկէ և չուզեց նոյն իսկ ընդունիլ: Վշտէն ու անյաջողութենէն սրտաբեկ՝ Գոյումպոս հիւանդացաւ ու մեռաւ: Հետը թաղեցին և իր շղթաները, միակ պարզեր, որ մնացեր էր իրեն այնքան երախտիքներու փոխարէն:

Ան մեռաւ այն համոզումով որ գտեր է Հնդկաստանի արևմտեան ափը: Բայց շուտով հասկցուեցաւ, որ անոր գտածը նոր աշխարհ մըն էր: Յետնորդները այդ աշխարհին նոյնիսկ չը տրւին Գոյումպոսի անունը. ան կոչուեցաւ Ամերիկա, երկրորդական ճամբորդի մը անունովը, որ իր գրքին մէջ առաջին անգամ նկարագրեր էր այդ նորագիւտ երկիրները:

43. ՓԱՌՔ ՄԱՅՐ-ՆՈՂԻՆ

Ձիւնը հալեր,	իր սեղանէն
դաշտը ծլեր,	հաց կը տանի:
կարմիր-կանաչ	Փառք մայր-հողին,
է հագներւեր:	մեր ծնողին,
Թռչուն, մըջիւն,	որ հաց կու տայ
շունչ կենդանի	աշխատողին:

44. ԳԱՐՈՒՆ

Կռուկները շարան-շարան վերերէն
կռկռալով եկան անցան երկրնքէն.
«Փարոն, գարոն» աւետեցին միասին,
ու բացուեցան նուշ, ծիրանն ու կեռասին:

Արտոյտները ծըլւելալով թռան վեր,
կաքաւները ձորէն ելան մեր մարգեր,
գարնան գալը ողջունեցին միաձայն,
կըչկըչալով օրհներգ աչիւն բնութեան:

Դաշտերուն մէջ թիթեռնիկները սիրուն
կը սաւառնին զըւարթ, անհոգ, գոյնգգոյն.
հովիւն ուրախ իր սրինգով գէպ արօտ
կը քշէ դուրս արածելու գառն ու հօտ:

45. ՇԷԿՕՆ ՈՒ ՄԱՐԱԼԸ

ա.

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը իրենց հաստ պարանոցով, իրենց լայն ու լերկ գաւակներով, իրենց հարթ թիկունքով և հպարտ-խորխտ շարժումներով: Գեղեցիկ էին մանաւանդ անոնց գլուխները: Զոյգ սրածայր եղջիւրները կը բարձրանային հարթ ու լայն գանկերու վրայ և գեղանկար ու սպառնական ձևով կ'աղեղուէին դէպի ճակատը. ուռուցիկ ու խոշոր աչքերը իրենց շարժուն գունդերով կը փայլէին ճակտին վրայ, ինչպէս շիկացած ածուխներ, և լայն ուռնգերէն անոնց ուժեղ շունչը դուրս կը խուժէր լեցուն փնջոցով:

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը, գիւղի պարծանքն էին, բոլորի հիացումին ու սիրու առարկան: Եւ անոնք իրարու թշնամի էին, կատաղի հակառակորդներ: Ոչ-որ չէր տեսած այդ երկուքը միասին՝ ըլլայ դաշտը կամ ամուլին լժած գութանի տակ. անոնք կ'արածէին և կ'աշխատէին դատ-զատ, իրարմէ հեռու:

Անողորմ, անհաշտ հակառակորդներ էին: Երբէք չէին հանդիպած իրարու Շէկօն ու Մարալը. բայց ամեն մէկը կարծես գիտէր, որ գիւղին մէջ ինքը մինակ չէ, որ իրմէ հեռու՝ հակառակ կողմի դաշտերուն վրայ կ'արածի մէկ ուրիշը՝ իր հակառակորդը: Անոնք իրար չէին տեսներ, բայց կ'ըզգային իրարու ներկայութիւնը հեռուէն հեռու և երբեմն-երբեմն դունչերնին վեր ցցած՝ կը փնջացնէին, կը հոտոտէին, կը փնտռէին իրար:

Ամեն գարուն երկու հակառակորդներու հանդիպումովը կը դառնար աւելի վտանգաւոր, որովհետեւ ձմեռուան պարապութենէն անոնք աւելի ուժ ու եռանդ ստացած՝ աւելի կատաղի կը դառնային: Երբ արևի առաջին շողերուն տակ ծաղիկ ու կանաչ կը զարդարէին լեռ ու դաշտ, երբ առուակները պատուելով սառոյցէ պատեանը կը կարկաչէին կանաչապատ թումբերուն տակ, ծառերը իրենց ծաղիկներուն բուրումովը կը լեցնէին օդը և թռչունները կը դայլայլէին հովիտներուն ու այգիներուն մէջ, այն ժամանակ Շէկօն ու Մարալը դուրս կու գային գոմերէն, ինչպէս երկու կատղած վիշապներ:

Մորթերնին ձիթած ու փայլուն, եղջիւրնին խնամքով սրած և պոչերնին ու ճակատնին կարմիր գոյնով ներկած, անոնք արևին ու լոյսին կարօտ խայտալով կը վազէին դէպի դաշտերը՝ չը նայելով իրենց գէր ու ահագին մարմիններուն: Զմեռնային գոմի մշտական խաւարէն անոնց մթազնած աչքերը կը բոցավառէին ու կը փայլատակէին գարնան արևի շողերուն տակ, և անոնք լայն կուրծքով կը շնչէին կենդանարար ու ջերմ օդը: Առանձին զգուշութեամբ կը հսկէին կատաղի կենդանիներուն, մինչև որ աշխատանքի հաստ լուծը, խոր ալօսին մէջ թաղուող ծանր գութանը, կամաց-կամաց թուլցնէր անոնց կուր եռանդը, անոնց կատաղութիւնը:

Եւ անգամ մը, գարնան, կոիւր պատահեցաւ յանկարծ : Մարալը այդ օրը առանձնապէս անհանգիստ էր, չէր արածեր, կճղակներով կը քանդէր հողը, կը հոտոտէր օդին մէջ, կը տքար, կը փնչացնէր, ապա դունչը բարձր ցցած կը մոնչէր ահագին ձայնով : Յանկարծ թափ առաւ ան և խելագար կերպով վազեց հակառակ կողմը, ոտքի տակ տալով դաշտեր, արտեր, բանջարանոցներ : Իզուր անցան հօտաղներու ջանքերը ետ կեցընելու, իզուր անցան խարազաններու ու մահակներու հարուածները : Մարալը կը վազէր ու կը վազէր : Վերջապէս հասաւ կանաչագարդ թումրի մը դիմաց, եղջիւրը դէմ տրւաւ ու սկսաւ քանդել ու ցրիւ տալ հողը, ապա դունչը վեր ցցեց և ահագին ձայնով մոնչեց :

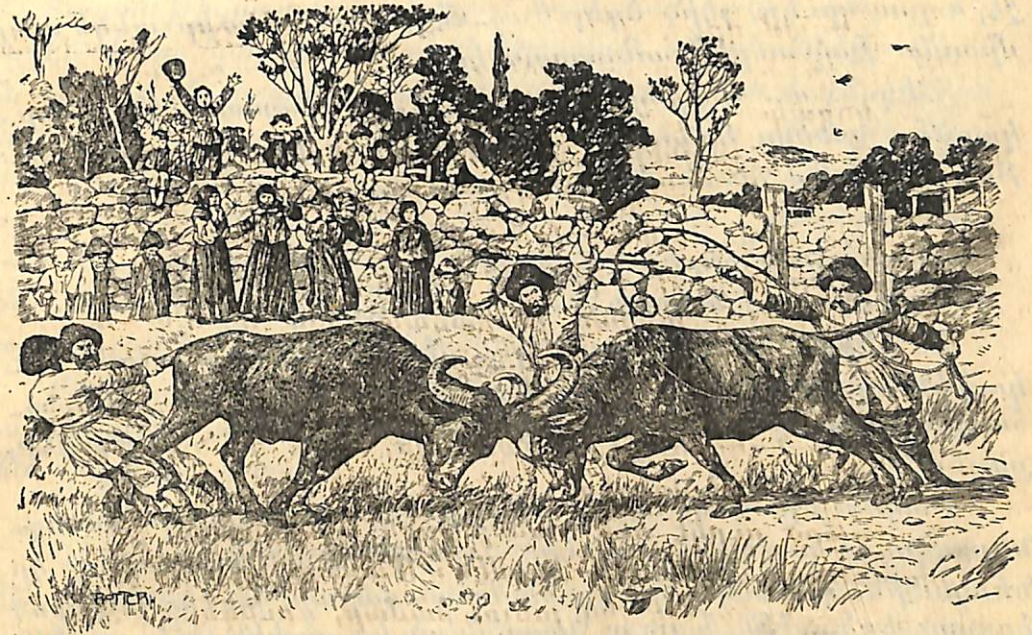
Յանկարծ ուրկէ ուր՝ անոր իրըն պատասխան լսուեցաւ Շէկօի մոնչոցը հակառակ կողմէն : Մարալը աչքերը չուեց, ականջները ցցեց աւելի լաւ լսելու համար, ուռնգերը ուռնցուց և այնպէս մոնչեց, որ լեռ ու ձոր թնդաց : Դարձեալ անգամ մը լսուեցաւ հակառակորդի պատասխանը և շուտով հեռուն բլրակին թիկունքէն բարձրացաւ Շէկօի զլուխը : Ախոյեանները իրար տեսան :

Առաջին անգամ Շէկօն ու Մարալը տեսան իրար : Այնուհետև կատարուեցաւ զարմանալի բան մը : Կենդանիները նախ կեցան դէմ. դէմի, պահ մը զլուխնին դէպի երկինք ցցած, վերջին անգամ տքացին ահագին ձայնով, փնչացուցին ուռնգերէն և աչքերէն կրակ ցայտեցնելով իրարու վրայ վազեցին կատաղի արագութեամբ :

Եկան, եկան և ահագին թափով զարնըւեցան իրարու :

Անոնց գանկերուն թրխկոցը և եղջիւրներուն ճարճատիւնը բռնեց շրջապատը : Մարսափած հօտաղները վազեցին դէպի գիւղ օգնութիւն կանչելու : Գիւղը ոտքի թռաւ : Հասան ...

Կախուեցան գոմէշներու պոչերէն ետ-ետ քաշելու համար, փայտերով, խարազաններով հարուածեցին անոնց զլուխը, դունչը, ոտքերը, բայց անօգուտ : Շէկօն ու Մարալը հար-

ուածներէն աւելի կատղած՝ կ'աշխատէին ոչնչացընեն իրար : Անոնց արիւն կոխած աչքերը կրակի պէս կը վառէին և քիչ էր մնացեր, որ դուրս իյնան խոռոչներէն. անոնց ուռնգերը կը փնչացնէին փուքսերու պէս, ոտքերու ջիւերը կը կծկըւէին ու կը բացուէին, ահագին փորերը կ'ուռէին ու կը կծկըւէին, ոսկորները կը ճարճատէին. իրենց սեփական պոչով, խարազանի պէս, կատաղի կը հարուածէին իրենց մարմինը, կարծես աւելի կատղելու համար, կը տքային ճիւղէն, եղջիւրներով կը քրքրէին իրարու պարանոցը, իրար ետ-ետ կը մղէին՝ աշխատելով մահացու հարուած տալ հակառակորդի փորին : Անոնք մերթ կը գալարուէին աջ ու ձախ եղջիւրները իրարու անցուցած, կը սեղմըւէին կողք-կողքի, մերթ կու գային դէմ-դէմի, իրար կը հրէին ետ ու առաջ :

Մարալի աչքը պատուեր էր արդէն, Շէկօի կուրծքն ու պարանոցը քանի մը տեղէ վիրաւոր. արիւնը կը ծորէր երկուքէն ալ և եղջիւրները կարմիր էին ներկըւած, գետինը անոնց ոտքերուն տակ ափօսուեր էր, վարւած արտի պէս. բայց

չէին բաժնուներ, չէին ձգեր և ոչ-մէկը չէր մտածեր տեղի տայ միւսին: Զարհուրելի տեսարան էր:

Շէկօն ու Մարալը կը փշրէին, կը խորտակէին իրար. կարծես անոնց երկուքին համար տեղ չը կար երկրիս վրայ: Բազմութիւնը կը թոսկար, շրւարներ էր:

Գ.

— «Պարան բերէք», ճշագին այս ու այն կողմէն:

— «Շուտով պարան», պոռագին հօտաղները:

Եւ բերին հաստ պարանները, միաժամանակ նետեցին երկուքին ալ կրծքին ու երկու կողմէն սկսան ետ-ետ քաշել ահագին բազմութեամբ՝ իրարմէ զատելու համար: «Քաշեցէք, քաշեցէք»:

Բազմութիւնը կը տքար ու կը քաշէր պարանները. կուռղները բոլոր ուժով կը ճգնէին վերստին մօտենան, առաջ կը նետուէին, գլուխին կը ցցէին կատաղաբար, խոժոռ աչքերով իրարու կը նայէին. ի գուր: Պարանները կը քաշէին ու կը քաշէին և կենդանիներու ահագին մարմինները կը հեռանային իրարմէ: Շուտով երկուքին մէջտեղը մօտան մահակաւոր ու խարաղանաւոր հօտաղները. վերստին հարուածներ անոնց գլխուն ու ոտքերուն, վերստին ճիշ, աղմուկ, ուրախաձայն բացականշութիւններ. և Շէկօն ու Մարալը իսպառ բաժնուեցան իրարմէ առանց յաղթելու:

Եւ ամեն մէկը շրջապատուած խարաղանաւորներու ու մահակաւորներու ահագին բազմութեամբ՝ քշեցին հակառակ կողմերը: Յանդիմանուեցան հօտաղները իրենց անպզուշութեան համար:

Կռիւր վերջացաւ:

Ո՛չ, կռիւր չը վերջացաւ:

Այնուհետեւ ի՞նչ կատարուեցաւ՝ ոչ-մէկը ըսել չէր կրնար. միայն վերստին հնչեց նախ մէկուն, ապա միւսին կատաղի մոնչոցը. անոնք գրեթէ միաժամանակ ետ դարձան, թափ առին բոց կտրած, հեալով, տքալով, փնչացնելով, ոտքի տակ տալով ամեն ինչ և ամենքը արորելով՝ իրարու վրայ վազեցին:

— «Փախէք, փախէք...»:

Բազմութիւնը հազիւ կրցաւ խոյս տայ անոնց ոտքերու տակէն՝ իրար հրելով ու ճշալով: Կատղած ախոյեանները վերջին անգամ մը իրարու վրայ խոյացան բոլոր ուժով, վերջին անգամ մը անոնց գլուխները դէմ-դէմի եկան ահագին թափով, վերջին անգամ մը անոնց գանկերը զարնուեցան իրարու, ինչպէս կարծր ժայռի երկու կտորներ: Զարնուեցան, լսուեցաւ խլացուցիչ, սարսափելի որոտ մը և նոյն վայրկեանին երկու թանձր մարմիններ ետ-ետ գացին և միաժամանակ խորտակուած ինկան գետին, տքալով ու փնչացնելով:

Բազմութիւնը մէկ մարդու պէս ախ քաշեց, հեռուն կեցած կիներ ճշագին ու ծունկերնուն տըւին, ծերերը գլուխին օրօրեցին վշտով:

Հարուածը զարհուրելի էր, վերջին հարուածը:

Շէկօն ու Մարալը ինկան փշրուած գանկերով, ուռնգերէն ժայթքեց թանձր սև արիւնը, աչքերը շաղուեցան և երկուքն ալ անշնչացան ու փռուեցան լայնարձակ դաշտին մէջ:

Այսպէս ինկան Շէկօն ու Մարալը լայնարձակ կանաչ դաշտերուն մէջ: Գիշերը վրայ հասաւ: Հեռուն մութ խրճիթներու սև յարկերուն տակ կը սգար գիւղը:

46. ԵԼԽՐ, ԳԵՂՁՈՒԿ

Արեւ վերէն գթառատ սիրով
կը փայլի ահա՛.

անուշ գոլորշին, շղարշի նման,
դաշտերուն վրայ:

բացուած բոյներէն գործի կը դիմէ
անհամար մըջիւն.

հողը կը ծնի, կը փռէ գետը
թովիչ կարկաչիւն:

Հէյ, ելի՛ր, գեղջուկ, ելէ՛ք, դուք եզներ.
ամէնքը կ'ըզգան,

թէ արտերն ինչպէս սերմի կարօտէն
կու լան, կը սգան:

— Տո՛ւր ինձի ան, ինչ որ ամենէն թանկագինն է քեզի համար և ես կը բժշկեմ քեզի. — ըսաւ պառաւ վհուկը վիրաւոր թռչնակին, որ մինակ ինկած էր ջրի ափին ու կը մեռնէր:

Կարմիր արիւնը կաթիլ-կաթիլ կը ծորէր անոր կրծքէն սպիտակ աւազին վրայ և կեանքը արագ կը ձգէր անոր փոքրիկ մարմինը, որ արդէն սառիլ էր սկսեց:

«Ամենէն թանկագին բանը, իհարկէ, կեանքն է — մտածեց թռչնակը. — բայց մի՞թէ կը խլէ ինձմէ բարի վհուկը այդ կեանքը, որ ինքը ինձի տալ կը խոստանայ. բարի վհուկին բրածը կատակ է երևի»:

Եւ անոր ուղղելով իր մարող աչքերը՝ թռչնակը շնչեց.

— Լաւ, բժշկէ. կու տամ քեզի ան, ինչ որ ամենաթանկագինն է ինձի համար:

Վհուկը դպաւ անոր վերքին իր գաւազանովը, վերքը առողջացաւ և թռչնակը ուրախ վեր թռաւ կենդանացած ու առողջ:

— Դէ, տո՛ւր ինձի թևերդ. — ըսաւ վհուկը:

— Ո՛չ. — բացականչեց թռչնակը ցնցւելով. — ո՛չ երբէք:

— Մի՞թէ թևերը ամենէն թանկագին բանը չէ՞ քեզի համար:

— Ճիշտ ատոր համար է, որ տալ չեմ կրնար. — շնչեց կամացուկ թռչնակը: — Ա՛ռ կեանքս. աւելի լաւ է բոլորովին չապրիմ, քան թէ ապրիմ ու թռչիլ չը կրնամ:

— Թո՛ւր, — ըսաւ վհուկը. — ես չեմ ցանկար քու մահը. միայն յիշէ, որ ամենէն թանկագին բանը կեանքէն ալ թանկ է:

Ողջոյն, այ գարնան սիրուն թռչուններ, որ կը ծլւրլաք կանաչ թուփերէն. որքան ցնծութիւն, որքան կեանք ու սէր կ'եռայ ձեր այդ պարզ, անհոգ երգերէն:

Խուռն երամով ազատ, համարձակ մերթ կը սլանաք դուք նետի նման, դէպի վեր՝ անհուն եթեր կապուտակ, մերթ կ'իջնէք երկիր՝ թուփերուն վրան:

Ողջոյն, այ գարնան նորեկ թռչուններ, որ կը ծլւրլաք կանաչ թաւուտքէն՝ բնութեան գրկէն, հեռու մեր կեանքի տխուր, հոգեմաշ ցաւէն ու վշտէն:

ձիշտ է որ ամեն հոգ ու ցաւ չունին:
Ինչո՞ւ բանաստեղծը այդպէս է քսեր:

ա.

Նախրապան Մանուկը կ'ելնէր անկողնէն, կ'երթար առուին վրայ քանի մը չուփ կու տար երեսին, փէշովը կը սրբէր ու դէպի աղօթարանը դարձած՝ քանի մը անգամ խաչ կը հանէր: Ապա իր նախաճաշիկը, ինչ որ կ'ինը՝ Շուշանը պատրաստեւ էր, կը փաթթէր կակուղ հացի մը մէջ ու խածնելով կ'ելնէր դուրս, փայտը ձեռքը կը կենար Ագիգենց կալին մէջը: Ետքը երբ նախիրի տուտը գիւղէն կը կտրւէր, նախրապանը կը մտնէր տուն, հացը կը կապէր շալակը, մեծ գաւաթ մը գինի կը կոնծէր ու կ'երթար իր բանին: Ուտիք օրերը կտոր

մը պանիր կ'ըլլար Մանուկի լաւաշին մէջինը կամ կէս կողակ ձուկ, իսկ պահքին՝ աղը դրւած բոխ կամ ողորմակութ, իսկ եթէ գարուն էր, իր կնոջ քաղած ու խաշած աղցաններէն զարնան-ականջ, առուի-կարաս, սիբեխ, թելուկ կամ որեւէ այդպիսի աղցան:

Նախը ապա Մանուկի տան ուտելիքէն ոչ-մէկ բանը դրամով չէր առնուեր: Իբրեւ նախարարած ան ամեն շաբաթ հացը տաւարատիրոջ տներէն կը ժողվէր, ամեն տունէ լաւաշ մը. իւր ու պանիր անոր համար ինքնիրենը ընծայ կու գար հարեաններու տնէն. տարեկան կողակն ու գինին, իբրեւ նախը ապա, իրաւունք ունէր իր ժամանակին հաւաքելու. պահք օրերու համար աղը դրւած ուտեստները Մանուկի կինը կ'երթար կը քաղէր և կամ ինքը նախիրը արածելու ատեն կը ժողվէր դաշտէն և իրիկունը հացի սփռոցին մէջը կապած տուն կը բերէր շալակը:

Ամեն բարութիւն անպակաս էր Մանուկի տունը: Ոչ-մէկ այգետէր այնքան շատ բերք կախան չէր ընէր ձմեռուան համար, որքան Շուշան քուրիկը: Ամեն Աստծու տրւած օրը անոնց բաժին կու գար, ոչ-մէկ բանէ չտես չէին մնար:

Անոնց հագնելիքն ալ տունէն կ'ելնէր: Շուշանը իրեն համար բաժին եկած մրգեղէնը միշտ կը փոխէր գիւղին քովէն, իրենց տան առջևէն ոչխար անցընող Քիւրտին հետ բրդի վրայ, կը լըւանար, կը գգէր, կը մանէր, կը կարէր. բամբակեղէնն ալ ինքը կը մանէր, իսկ բամբակը որեւէ դրացի տղու ձեռքով կ'ըստանար դաշտեցիներէն, փոխելով նորէն պտուղի հետ:

բ.

Իրիկունները, երբ նախը ապա ետ կը դառնար, ամբողջ գիւղի տաւարը կը տեղաւորէր, տէրէ տէր կ'ընէր և կու գար իր տունը, կը համբուրէր իր երեխան, փառք կու տար Արարչին և կնոջը հետ կը նստէին սեղան՝ կտոր մը արդար հաց ուտելու: Այնուհետև Մանուկը կը պառկէր իր յոգնած անգամները հանգստացնելու:

Շատ անգամ Մանուկը սրտի ուրախ ժամանակը՝ հանդը պատահած անցքերը հպարտ-հպարտ, քաղցր-քաղցր կը պատմէր իր Շուշանին, մանաւանդ եթէ գայլի ձեռքէն արջառ մը խլած ըլլար կամ նախիրէն փախս տրւած կով մը գտած ու սարսափելի ձորէն վեր հանած: Այսպիսի պատմութիւնները շատ մեծ ախորժակով կ'ընէր Մանուկը, հետն ալ կնոջ առջևը ուռած. ուռած կը պարծենար, որ ինքը թէև նախը ապա մըն է, բայց իրեն մէկ աչքով պէտք չէ նայիլ:

Ինքը Մանուկը բարձրահասակ մարդ մըն էր, երկար սրած պեխերով, խոշոր ու սուր սև աչքերով, ահարկու ձայնով ու յաղթանգամ մարմնով: Ան իր հեզ բնաւորութեամբը բոլորի աչքին սիրելի էր եղեր, իսկ հսկայական ուժովը գրաւեր էր ամբողջ գիւղին յարգանքը:

Շրջակայքի գողերէն շատերը Մանուկի բազկին ուժը փորձեր էին, երբ ուզէր էին կով մը կամ արջառ մը փախցնել նախիրէն: Սուր ոչինչ չէր բանեցնէր Մանուկը, անոր զէնքը իր գունդ-գլուխ, վրան գամեր զարկած հոռնի փայտէ դազանակին վրայ: Գողերը երբեմն տնիծելու ատեն առած էին շիներ՝ «Այ դուն նախը ապա Մանուկի դազանակին գաս»: Աս ալ պէտք է ըսեմ, որ այդ ահարկու մարդը ոչ-մէկուն վնաս չէր տրւած. տաւարագող եկողին մէկ-երկու «գորս դու պատուիրեցեր» բռունցքներ հասցնելէն ետքը՝ գլխուն քանի մը գայլի աւետարան կը կարգար ու թող կու տար, որ երթայ: Այ անկէ ետքը խելառ էր այն մարդը, որ Մանուկի նախիրին խէթ աչքով նայէր. խելքը հացի հետ չէր կերած, ա:

Ահա ճիշտ ատ էր պատճառը, որ Մանուկը տասնըհինգ տարի էր գիւղի նախը ապանութիւնը իրեն էր սեփականած: Անոր միւս ընկերները տարին մէկը, համարեա, կը փոխուէր, իսկ ինքը կար ու կար, և ինչպէս միշտ պարծենալով կը կրկնէր՝ քանի կենդանի էր պիտի ըլլար:

Ի՜նչ գեղածիծաղ բնութեան զարթում.
 Թաւիշ կանաչը դաշտերն է ծածկեր,
 Թարմ կոկոններով ծառը զարդարուն,
 Լեռներէն կայտառ կը վազեն ջրեր:

Յնծութեան ձայնէն օդը կը թնդայ,
 արևը շողուն, երկինքն է վճիտ,
 վիշտը մոռցըւած, հոգին կը խնդայ,
 ամենուն դէմքին բաղդաւոր ժպիտ:

Փրկիչը յարեաւ. յարեաւ կապանքէն
 բնութիւնն ազատ ու կանաչագեղ
 և արդ կը տօնէ, կարծես բերկրանքէն,
 իր յաղթանակի հանդէսը շքեղ:

51. Մ Ե Ր Պ Ա Ր Տ Է Զ Ը

ա.

Գեղեցիկ էր մեր պարտէզը: Շրջապատեր էր չորս կողմէն
 մեր ճերմակ տունը, որ նոյնպէս գեղեցիկ էր իր պատշգամ-
 ներով, մեծ-մեծ լուսամուտներով և դղեակի մը տպաւորու-
 թիւնը կ'ընէր նայողին վրայ:

Մեր պարտէզը թիզ մը տեղ չը կար, որ մշակուած չըլլար:
 Կլոր աւազանը, որ կը գտնուէր պարտէզին ամենէն լաւ
 տեղը, գեղեցիկ պատշգամին առջևը, ունէր շատրուան, ուրկէ
 ջուրը անդադար կը ժայթքէր քանի մը մեղր բարձրութեամբ
 և ջրին շիթերը արևի շողերուն տակ գոհարի պէս կը թափէին
 նորէն աւազանը:

Վարդի թփերը, անուշաբոյր ծաղիկներու գեղեցիկ մար-
 դերը շրջապատեր էին աւազանը. հոտ մեր դրախտ-պարտէզի
 ամենասիրելի անկիւնն էր:

Շատրուանի միօրինակ ձայնը անուշ մեղեդի մըն էր ծա-
 ղիկներուն համար և երբ տապ օրերուն մեղմիկ հովը կը փը-
 չէր՝ ծաղիկները շարժելով իրենց կապոյտ, կարմիր, դեղին,

ճերմակ զրուխները, կարծես իրենց շնորհակալութիւնը կը
 յայտնէին, որ բուսեր են քաղցրահնչուն ու գովարար աւա-
 ղանին շուրջը:

Մեր պարտէզի բոլոր ծառերն ալ պտղատու էին: Սալորի
 ծառերը կը կազմէին ամբողջ շարք մը, խնձորենիները երկ-
 րորդը, երրորդ շարք մըն ալ տանձի ծառերն էին. կային և
 նուշի, դեղձի, կեռասի և ուրիշ պտղատու ծառեր:

Գարունը, երբ մէկը միւսի ետևէն կը ծաղկէին ծառերը
 ճերմակ-վարդագոյն ծաղիկներով, օդին մէջ կը ծաւալէր քաղ-
 ցըր բոյր մը, իսկ ժրաշան մեղունները արագ մտնելով ծաղիկ-
 ներուն խորերը, կը ծծէին անյագ անոնց հիւթը ու կը ժող-
 վէին փոշին և կարծես կը ցաւէին, որ անկարող են այդչափ
 միլիոնաւոր ծաղիկներու ամբողջ հիւթն ու փոշին ժողվելու:

բ.

Անոնց պէս բան մըն ալ ես էի:

Մանուկ հասակէս շատ կը սիրէի ծառ բարձրանալը: Օ-
 րուան մեծ մասը կ'անցնէի ծառերուն վրայ:

Գիտէ՞ք, որքան լաւ է բարձր ծառին վրայէն դիտես շրջա-
 կայքը: Կը սիրէի նստիմ բարձր-բարձր ճիւղքին վրայ, այնքան
 միայն, որ ան չը կոտորուէր ծանրութեանս տակ. և կը նայէի
 հեռուն երևցող գեղեցիկ կապոյտ լեռնաշղթային, արծաթա-
 փայլ լայն գետին, որ կը հոսէր անոր ստորոտէն, հեռաւոր
 գիւղերուն, որոնց միայն այգիներն ու արտերը կը նկատէի:
 Սրևի մայր մտնելը, ամպերուն գնացքը կապոյտ երկնակա-
 մարին վրայէն, թռչուններուն թռիչքը օդի բարձր խաւերուն
 մէջ սիրելի էին ինծի անչափ, անչափ:

Աննկատելի կերպով կ'անցնէի ամբողջ ժամեր ծառին վը-
 րայ նստած: Տունը գիտէին, որ եթէ չեմ երևար՝ կը նշանակէ
 որեւէ ծառի վրայ եմ: Եւ շատ անգամ ծաղրի կ'ենթարկուէի
 այս աստիճան ծառ բարձրանալը սիրելուս համար:

Բայց որո՞ւ հոգ, ես կը սիրէի: Կը սիրէի նստիմ ծառին
 վրայ ու դիտեմ բնութիւնը, կը սիրէի նստիմ ու երգեմ. ու
 իմ երգս կը լսուէր հեռուն, հեռուն...

52. ՁԱՆԻ ԷՐ, ԵՂԱՒ ԳԱՐՈՒՆ

Ձմեռ էր, եղաւ գարուն, ցամքեցաւ ձիւն սարերուն,
փթթեցան ծառերն ամեն, տերև հագան գոյնզգոյն,
սոխակը գիշերն իբուն կը ձայնէ դալար ճիւղերուն:

Ձմեռ էր, եղաւ գարուն, կանչըցաւ երես դաշտերուն,
ծիծառը դրաւ իր բոյն, կ'երթայ ու կու գայ մեղուն,
կը թռչի սարերն ի վեր, որ քաշէ հիւթ ծաղկըններուն:

Ձմեռ էր, եղաւ գարուն, փառք արարիչ Աստծուն,
մանուկներ սարերն ելան մէջ ծաղկաւէտ խոտերուն,
կը խայտան ու երգ կ'երգեն նման աշխուժ հաւքերուն:

53. ԳՐՈՂԻՄ ԵՔԵՆԱՆ

ա.

1807 թվւի օգոստոսի 11-ին Ամերիկայի Նիւ-Եօրք քա-

ղաքի գրեթէ բոլոր բնակչութիւնը խոնր-
ւեր էր Հրտարն գետի նաւահանգիստը:
Ամեն մէկը կ'ուզէր տեսնէ, թէ ինչպէս
պիտի բանի մեքենագէտ Բոպլըրդ Ֆուլ-
տոնի հնարած նաւը, որ իբր թէ պիտի
երթար առանց հովի և՛ հոսանքն ի վար,
և՛ հոսանքին հակառակ:

Ափին մօտիկ կ'երևար տարօրինակ
նաւ մը, առանց սովորական կայմերու
ու առագաստներու. ծխնելոյց մըն էր
անկըւած մէջտեղը, երկու քովէն ալ մէյ-մէկ ահագին անիւ:

— Տեսէք, տեսէք, — կը ծիծաղէր ծերունի նաւաստի մը
ամբոխին մէջէն. — ամբողջ գործարան մըն է դրեր նաւուն
վրայ: Գլուխս կտրել կու՛յտամ, եթէ ծանրութենէն յատակը
չերթայ: Այսպէս ալ անխելութիւն:

— Մարդը սայլ է յիններ, ձեզի՞ ինչ. ջրին վրայէն սայլով
պտոյտի պիտի երթայ: Է՛յ, սայլապան Ֆուլտոն. — կը ծաղրէր
ուրիշ մը:

— Տեսէք, տեսէք, — յանկարծ պոռաց ամբոխը, — մեքե-
նան վաւեր են:

Ծխնելոյցէն փերթ-փերթ ծուխ կը բարձրանար: Մեքենան
Փշշալ սկսաւ: Տախտակամածին վրայ յուզուած կ'երթեկէր
քառսուն տարեկան մարդ մը ու հրամաններ կու տար:

— Ֆուլտոն, Ֆուլտոն, — աղաղակեց մէկը ափէն. — ան-
դիի աշխարհքը պապիս բարև ըրէ ինչ:

Միահամուռ քահ-քահ մը յաջորդեց ծաղրանքին. ամեն
կողմէ սկսան սուլել ու պոռալ.

— Բարի ճամբայ, «խելառ Ֆուլտոն»:

Այս անունն էին դրեր տարօրինակ նաւին, որու ճակտին
մեծ տառերով գրուած էր «Բլէրմոնտ»:

Յանկարծ շոգենաւէն լսուեցաւ մեքենայի ականջ ծակող
սոյլը: Ամբոխը պատասխանեց անսանձ և շարախնդաց ճիչերով:

Անիւներն սկսան դառնալ, շոգենաւը ցնցըւեցաւ ու կա-
մաց-կամաց ափէն սկսաւ հեռանալ, սկիզբը շատ գանդաղ ու
ծանր, իսկ ետքը աւելի ու աւելի արագ ու թեթեւ: Սոյն ու
ծիծաղը մէկ անգամէն կտրըւեցաւ. ապշած աչքերով կը նա-
յէր ամբոխը. և յանկարծ հաղարաւոր կուրծքերէ դուրս թռաւ
անզուսպ բացականչութիւն մը՝ «հեցցէ...»: Ժողովուրդը կը
վազէր ափին վրայ շոգենաւին ետեւէն, մինչև որ նաւը աչքէ
անհետացաւ, ուղևորուելով դէպի Ալպանի, գետն ի վեր:

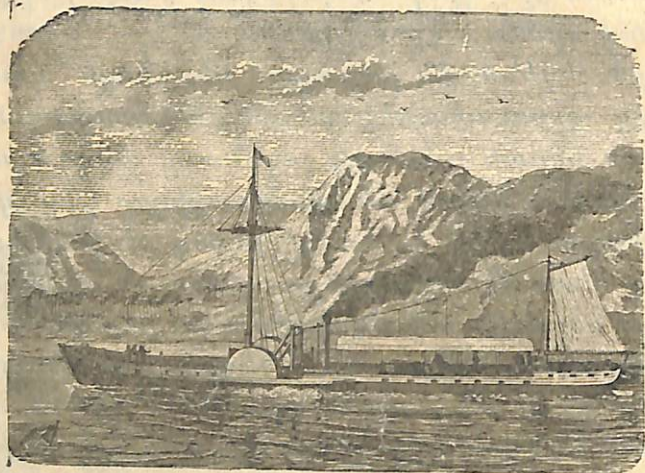
Բայց Ֆուլտոնը ուշք չէր դարձներ ոչ ամբոխի սոյլերուն
ու ծաղրանքին, ոչ ալ անոր հիացումին. ան լարուած ուշա-
դրութեամբ կը հետեւէր իր նաւի ընթացքին. կ'արագացընէր,
կը դանդաղեցընէր, կ'ուղղէր աջ, ձախ ու շարունակ կը դիտէր՝
չը կայ արդեօք որևէ պակասութիւն: Հետզհետէ երջանկու-
թեան ու հպարտութեան զգացումը կը լեցընէր անոր հոգին,
որ այժման տանջւելի էր այդ մեծ նպատակին հասնելու համար
բ.

Շաբաթ մը ետքը տեղական լրագիրներուն մէջ լոյս տե-
սաւ յայտարարութիւն մը, որով Ֆուլտոնը կը յայտնէր, թէ
շոգենաւը ամեն շորս օրը անգամ մը պիտի երթեկէր Նիւ-

Եօրքի ու Ալպանիի միջև պիտի մեկնէր աւտուն և յաջորդ իրիկունը տեղը պիտի հասնէր:

Նշանակւած օրը նորէն Նիւ-Եօրքի ամբողջ գետափը ծածկւած էր ժողովուրդով, որ եկեր էր տեսնելու, թէ ով է այն յանգուցնը, որ սիրտ ընէ ու մանէ այդ «Գրողի մեքենան»:

Փուլտօնը իզուր քանի մը անգամ բարձրաձայն դիմում ըրաւ ամբօխին՝ հրաւիրելով ցանկացողները, որ իրեն հետ ուղևորուին Ալպանի. բոլորն ալ ետ-ետ կը քաշուէին շոգենաւին մօտէն, թէև կը տեսնէին, որ բացի Փուլտօնէն նաւուն վրայ կային և ուրիշ ծառայողներ:

«Մատանային հետ է ընկերացեր».— կը խօսէր ամբօխը: Շոգենաւը ճամբայ ինկաւ: Գետի ափերուն վրայ աշխատող գիւղացիները, մանաւանդ կիներ ու երեխաները կու լային ու կը ճչային նշմարելուն պէս այդ հրէշը, որ ծուխ ու բոց կը ժայթքէր և ահուելի կը ֆշար: Ճամբուն վրայ պատահող նաւերուն նաւաստիները սարսփահար կը կանչէին՝ «Վիշապ, վիշապ» ու կը պահւէին տախտակամածին տակ: Փուլտօնը միակ կեցեր էր տախտակամածին վրայ ու տխուր կը մտածէր...

Գ.

Մտքէն կ'անցընէր իր ամբողջ անցեալը, զրկանքներով, հիասթափումներով, չարքաշութեամբ լեցուն անցեալը: Հայրը

չէր յիշեր. ան մեռեր էր, երբ ինքը դեռ երեք տարեկան էր: Մայրը օրավարձով լուացք կ'ընէր, կ'աշխատէր դաշտը կամ դռնէ դուռ կար կ'ընէր: Իսկ տունը լեցուն փոքրիկ եղբայրներ ու քոյրեր: Բայց և այնպէս Բոպըրդը դպրոց կ'երթար, գրել-կարդալ կը սորվէր:

Փուլտօնը յիշեց, թէ ինչպէս աշկերտութիւն կ'ընէր ոսկերչի մը քով. ապա հոնկէ հեռացաւ և կը պարապէր պատկերահանութեամբ: Ինքը այնպէս կը հաւտար, թէ առաջնակարգ նկարիչ մը պիտի դառնայ: Ու յանկարծ Բոպըրդի աչքերուն առջև կեցաւ մօրը անմոռանալի կերպարանքը. որչափ երջանիկ էր ան, երբ որդին իր խնայողութիւններովը կտոր մը հող գնեց, տնակ մը և տնտեսութեան բոլոր պարագաները, և այդ ազարակին մէջ բնակեցուց պառաւը:

Ետքը սկսան թափառումները Անգլիա, Ֆրանսա, ուրիշ երկիրներ և հիասթափութիւն. համոզուեցաւ, որ նկարչութեան տաղանդ չունի և ինքըզինքը տըւաւ մեքենագիտութեան: Ինչքան անքուն գիշերներ, անօթի օրեր է անցուցեր իր գրլխաւոր նպատակին համեմու համար. և այդ նպատակը եղեր էր մարդկութեան այնպիսի նաւ մը տալ, որ շոգիի միջոցով ազատ շարժէր թէ գետի հոսանքն ի վար և թէ հակառակ ուղղութեամբ: Եւ անհ հիմա, երբ իր երազը իրականացած էր, ճիշտ իր հայրենակիցներն էին, որ երես կը դարձնէին իրմէ...

Դ.

Յաջորդ անգամ Փուլտօնը նորէն մէկ-երկու ժամ իզուր ճամբորդի սպասելէն ետքը՝ կ'ուզէր ճամբայ ելլել, երբ յանկարծ, ինքն ալ չէր հաւտար իր աչքերուն, ամբօխը ճեղքելով՝ շոգենաւի սանդուղներէն վեր բարձրացաւ լըջամիտ մարդ մը, ճամբու պայուսակը ձեռքը:

Փուլտօնը շրւարած շտապեց դէմը:

— Յայտարարե՛ր էք, որ ճամբորդներ կը տանիք Ալպանի: Խնդրեմ ստացէք վճարը:

Ու երկնցուց զրամբ: Յուզումէն Փուլտօնի լեզուն կապուեցաւ:

— Վեց տոլար է՝ ասիկա. արդեօք քիչ է. — հարցուց ուղևորը տարակուսած:

— Ո՛հ, ո՛հ.— բացականչեց Ֆուլտոնը արցունքը աչքին ու պարոնի ձեռքը սեղմելով.— ճիշտ այդքան է նշանակուած, բայց կը հասկընա՞ք՝ ասիկա առաջին վարձատրութիւնն է, որ կ'ըստանամ իմ բազմամեայ տառապանքներու փոխարէն և դուք առաջին մարդն էք, որ ձեր կեանքը կը վստահիք ինծի: Ես կը ցանկայի շիշ մը գինի խմեմ՝ ձեզի հետ այն վստահութեան համար, որով դուք կը վերաբերուիք իմ նաւիս, բայց հիմա ես այնքան աղքատ եմ, որ չեմ կրնար գներ այդ շիշ մը գինին: Թերևս աւելի լաւ հանգամանքներու մէջ իրար հանդիպինք՝ այն ատեն միասին քանի մը շիշ կը պարպենք այս օրուան յիշատակին:

— Մի՛ վհատիք.— ընդհատեց ուղեկիցը անոր խօսքը.— ապագան ձերն է:

Ե .

Եւ իրաւ որ անոնք վերջը նորէն պատահեցան և Ֆուլտոնը միշտ առանձին խանդավառմանքով կը խօսէր իր առաջին ուղևորի մասին: «Այդ մարդը վստահեցաւ ինծի, — կ'ըսէր ան, — երբ դեռ ոչ մէկը կը վստահէր»:

Անծանօթի գուշակութիւնն ալ կատարուեցաւ: Իր կենդանութեանը Ֆուլտոնը տեսաւ՝ ինչպէս շոգենաւեր երևացին Ամերիկայի միւս գետերուն վրայ ալ, նոյնպէս և Եւրոպա: Անոր մահէն տարի մը առաջ շոգենաւեր առաջին անգամ կտրեց անցաւ Ատլանտեան ովկիանոսը՝ Նոր Աշխարհէն Հին Աշխարհը:

Երբ 1815 թւին Ֆուլտոնը մեռաւ, ամբողջ Նիւ-Եօրքը սևեր հագաւ: Թաղման օրը բոլոր պաշտօնատեղիներն ու արհեստանոցները գոցուեցան, բոլոր բնակիչները կ'երթային մեծ մարդու դագաղին ետեէն՝ դրօշակները պարզած: Իսկ նաւահանգիստէն անընդհատ կ'որոտային երեսուն ահագին թնդանօթներ անոր նոր շինած պատերազմական վիթխարի շոգենաւին վրայէն:

Այդ շոգենաւը, ուր վեց հարիւր նաւաստի պիտի ծառայէին՝ կը կոչուէր «Ֆուլտոն»:

Ամբոխը սկիզբը ինչու՞ կը ծաղկէր Ֆուլտոնը. ինչու՞ կը վախճային անոր «հրեշէն» Լ'ձէ նշանակութիւն ունի մարդկութեան համար շոգենաւի գիւտը:

Տերևները ծայրը ծառին
զեփիւռներուն կը պարծէին.

— Չէ, այս հովտի
արդն ու դարդը
մենք ենք ու մեր
խիտ սաղարթը.
Ո՞վ կու գար, ո՞վ
այս ծառին քով
թէ չտայինք
մենք ջուր ու զով,
հոս ոչ անցորդ
կ'առնէր դադար,
ոչ հովուհին
կը բռնէր պար,
ոչ սոխակը
կ'երգէր տաղեր
մեր հովասուն
ծածկին տակը.
Դուք, զեփիւռներ,
համասփիւռներ,
դուք ալ մեզի
չէիք շոյեր
ձեր թարմ բոյրով
զով համբոյրով...

«Իսկ մենք անմաս
այդ պարծանքէն»,
ձայներ եկան
ծառին տակէն:

— Խօսողն ո՞վ է
այդ ծակուռէն
խրոխտացին
տերևները:

«Այդպէս բազմած
դուք վերերը՝
չէք ամչնար,
որ չէք ճանչնար
ձեր ծնունդը.
Խոնաւ գետնէն
ձեր սնունդը
գարուն, ամառ
ո՞վ է զրկեր
միշտ դէպի վեր:
Մենք այս ծառի
արմատներն ենք,
ձեր ու ծառի
գլխուն տէրն ենք:
Իսկ դուք ինչ էք.
հա, կանաչ էք,
անամաչ էք.
չէ, այդքան ալ
չը պարծենաք,
ու մի՛ մոռնաք՝
տերևներն են գնացական
արմատներն են մնացական,
իսկ արմատը եթէ չորնայ՝
ծառ ու տերև ուր կը մնայ»:

55. ԵՐԱՍՈՒ ՎՐԱՅԷՆ

ա.

Ո՛չ-մէկ ծառ: Նոյնիսկ խոտը հոն քիչ էր, զեղնած ու չորցած: Շուրջը ամբողջ աւազ է, բայց աւելի հող ու անտա-
նելի փոշի: Եւ ինչպիսի փոշի: Ամպ, կատարեալ ամպ էր, որ
կը շրջապատէր մեր ֆուրկոնը:

Ալ ոչինչ չը մնաց սև: Փոշին խաւ կապեց մեր հագուստ-
ներուն ու մազերուն վրայ. քամին սուրաց ու սուրաց, տաք
ու խեղդող քամի մը, մինչև որ հասանք աւազներու և կըր-
ցանք բանալ աչքերնիս ու բան տեսնել:

Եւ առաջին բանը որ տեսանք՝ զարմանքէն բացականչե-
ցինք բոլորս: Շիտակ մեր դիմացը, ծանր ու մեծ, կը սահէր,
կ'երթար վերէն վար լայն, շատ լայն գետ մը, պղտոր ու
կարմիր ջրերով:

— Երասխը, — կանչեց հայրս, — Երասխ գետն է:

Քիչ մը ետքը մեր ֆուրկոնը կանգ առաւ ճիշտ գետա-
փը: Իջանք վար: Իջեցուցին բոլոր բեռները, մեծ կապերու
մը փռեցին գետին, մայրս սփռոցը բացաւ ու նստեցանք հացի:

Հոտ ամայի էր գետեզերքը: Հողաշէն խրճիթ մը միայն
կար՝ մէջը զինուորներ, որոնք կը մտնէին ու կ'երնէին: Հօրմէս
անցագիր ուղեցին, տարին ներս ու ետ բերին, տըւին. և քիչ
մը մեզի զննելէն ետքը ձգեցին հեռացան:

Գետի միւս ափը պարսկական հող էր:

Ճաշը վերջացնելէն ետքը՝ մենք երեխաներս գետափ ի-
ջանք և դիտել սկսանք եզերքը կապւած մեծ նաւը:

Այդ տեսակ նաւ ես բնաւ չէի տեսած ոչ-մէկ պատկերի
վրայ: Խոշոր արկղ մը, ուղղակի սնտուկ, չորս կողմը փայտէ
վանդակ շինւած: Երկար ձող մըն ալ, որ թիակը պէտք է ըլ-
լար, արկղին մէջէն կ'երկըննար, կը խրէր ջուրը:

— Հաստ է, — հասկցուց մեզի հայրս, որ մօտ էր եկեր:

Միթէ անոր մէջ պիտի անցնէինք միւս կողմը: Այդ ջը-
րոտ, ցեխոտ ու լպրծուն յատակին վրայ պիտի հաւաքւէինք:
Իսկ մեր ֆուրկոնը, ապրանքը, ձիերը.

— Կը տեսնէք, — ժպտեցաւ հայրս, — բոլորն ալ կ'անցնին:
Առայժմ գետափէն հեռու կեցէք. ջրին մի մօտենաք. հոս ա-
փերը յանկարծ կը փլին: Իսկ եթէ ջուրն ինկաք, ալ ազատում
չը կայ: Օ՛, Երասխը շատ ու շատ արիւն է խմեր, անթիւ դի-
ակներ է քշեր, տարեր ու այս երկրի բնակիչներէն հազարա-
ւորներ է խեղդեր: Արիւնիւմ գետ է:

Ու լռեց: Կ'ըսպասէինք, որ ալ խօսէր, պատմէր՝ թէ այդ
ի՞նչ արիւն էր, ի՞նչ դիակներ, ե՞րբ և ինչո՞ւ:

— Հայրիկ, — ըսի ես, — պատմէ խնդրեմ՝ ի՞նչ դիակներ
են. զե՞տն է յորդեր, թէ՞ կռիւ է եղեր հոստեղուանքը:

Բ.

«Ասկէ մօտ 300 տարի առաջ այս կողմերը լեցուն էին
շէն ու մեծ զիւղերով: Սկսած այս գետէն մինչև շատ հեռու
քաղաքները լեցուն էին Հայերով. ծաղկած դաշտեր, հարուստ
բնակիչներ...»

Բայց ահա՛ Պարսիկները կռիւ սկսան Օսմանցիներուն հետ:
Կռիւը կը մղուէր Հայերու բնակած տեղերուն վրայ: Եր-

կու կուռոյ ազգերու հազարաւոր զօրքերը մարտիս նման կը
թափէին արտերը, ոտքի տակ կու տային, կը փճացնէին զիւր
ու քաղաք, կ'այրէին ու կը քանդէին ամեն բան: Կ'աշխատէին
այնպէս աւերեն երկիրը, որ զէմէն եկող թշնամին ոչ ուտելու
բան գտնէր, ոչ ալ բնակելու տեղ:

Առաջ Պարսիկները յաղթեցին ու զային առաջ: Բայց
ետքը սկսան յաղթընդ ու ետ քաշուի, որ երթան իրենց եր-
կիրը մտնեն գետի այն միւս ափը: Ետ կը քաշուէին, բայց
անցած տեղերին ինչ գիւղ ու քաղաք որ կար՝ քարուքանդ
կ'ընէին, հայ բնակիչներն ալ բռնի դուրս կը քշէին, որ տանին
իրենց հետ:

Հազար-հազար կին, աղջիկ, այր ու մանուկ բերին, կի-
տեցին այս պղտոր ջրերուն մօտ ու սկսան անցնիլ գետը:

Անցնիլ, բայց ինչո՞ւ: Հապիւ քանի մը լաւտ ու նաւակ
կար: Քիչ-քիչ անցնիլը երկար կը քաշէր, թշնամին կը հասնէր,
պէտք էր շտապել... Եւ անա՛ թագաւորը հրամայեց, որ քը-
շեն ու ջուրը լեցնեն ամենքը, այր, կին թէ մանուկ: Եւ
սկսաւ զարհուրելի տեսարան մը:

Զօրքերը ձի հեծած, սրերու և մտրակներու, փայտերու
և հրացանի հարուածներով ժողովեցին այդ հազարաւոր թըշ-
ուառները ու քշեցին ջուրը: Զիչ, աղաղակ, լաց ու կոծ...

Գետը սկսաւ մէջը լեցուածներէն: Կը խեղդուէին, օգնու-
թեան կը կանչէին... Եւ ջուրը տակը կ'առնէր մանուկները,
կիները, լող տալ չը գիտցողները: Լող տալն ալ օգուտ չունէր.
ո՞վ կրնար զիմադրել այս ալիքներուն. կը խեղդուէին, ոչ-ոք
չը կար օգնող:

Ընդհակառակը, գինուորները իրենց ձիերով ջուրն էին
մտեր, առաջ կը մղէին ետ մնացողները, կ'ըսպաննէին չը
գացողները...

Կէսէն աւելին խեղդուեցաւ, ջուրը ծածկուեցաւ գլուխ-
ներով, իսկ ամբողջով վրայ դիպուեցան դուրս նետուած զի-
ւակները. հազարաւոր, հազարաւոր դիակներ...»

Հայրս լռեց. և տխուր ու մտախոհ գլուխը կախեց կրծքին:

Գ.

Կէս օրէն ետքը ամենէն առաջ բեռները անցուցին:

Զօրս հինգ մշակ արագութեամբ լաստին վրայ դիպեցին
ամեն ինչ, իրենք ալ նստեցան ու ափը կեցած մարդ մը ար-
ձակեց պարանը:

Երբ ամենքը տեղաւորուեցին՝ լաստավարը երկար ձողը
դէմ տըւաւ ափին, ետ հրեց լաստը, ինկաւ երկար թիակին
վրայ և դ'պի ջուրը սահեցուց: Կը կարծէինք թէ շիտակ դի-
մացի ափը պիտի երթայ, բայց սրբան մեծ եղաւ մեր զար-
մանքը, երբ տեսանք որ ջուրը կը քշէր լաստը դէպի վար:

— Այդպէս է, — բացատրեց հայրս, — հոսանքին հետ կ'իջ-
նեն, կամաց-կամաց կը ծռին դէպի միւս ափը և մեր կեցած
տեղէն շատ վար կ'երնեն դիմաց: Կը տեսնէ՞ք հեռուն, միւս
ափին վրայ այն շէնքերը, հոն է կայանը:

Մինչև վերադարձը ժամէն աւելի տևեց: Անա՛ այդ միջոցին
էր, որ ափը մեր քովը եկան նոր հիւրեր:

Երեսուն քառասուն ոչխար էին ատոնք, փոշոտ, աղաոտ,
յոգնած ու գլուխնին կախ: Խեղճ անասունները կուտակուե-
ցան եզերքը, կպան իրարու ու սպասեցին: Անոնց հետ կար
նաե երկու խոշոր շուն: Բայց ի՞նչ շուն, մանաւանդ մէկը,
ահագի՛ն, ճիշտ հորթի մը չափ բողոտ, արիւնոտ աչքերով և
սև, մեծ դունչով: Անոնք ալ յոգներ էին: Լեզուներն կախած՝
հասան թէ չէ՝ շնթուկեցան ու աչքերնին գոց մնացին:

Երկու թուրք հովիւներ էին հօտը բերողները, երկու ա-
հագին շէկ փափախներով սևադէմ մարդիկ. երկար ցուպերով
կէտի մը վրայ ժողովեցին ոչխարները և իրենք ալ անոնց քովը
փուռեցան գետին:

Գ.

Վերջապէս լաստը վերադարձաւ: Հիմա կարգը մերն էր:
Նստեցանք բաւական վախվիւծով: Մշակներն ու լաստավարը
ներս տարին մեզի ու որոշ տեղ մը նստեցուցին կապերտի
կտորի մը վրայ: Հայրս ու մայրս լաստիւ կը պատուիրէին, որ
տեղերնուս չը շարժինք:

Այնուհետև լաստավարը հօրմէս իրաւունք խնդրեց ոչ-
խալներու հօտն ալ մեզի հետ անցընելու: Տեղ կար: Ոչխար-
ներն ու շներն ալ քշեցին ներս և ժողվեցին մեր քովը: Ոչ-
խարները կը խրտնէին, առաջնորդ երկու այծերը կոտորէնով
փորձեցին զիմադրեն: Երբ լաստը շարժեցաւ՝ ոչխարները
մնացին կեցած և մինչև անգամ վախէն սկսան դողալ:

Միայն այծերը հանդարտ չէին մնար. տեղերնին նեղ էր:
Կը հրէին այս ու այն ոչխարը, կ'անցնէին ուրիշ կողմ, երբ
շուրը կը տեսնէին՝ կը խրտնէին, ետ. ետ կ'երթային և ամենուն
նեղութիւն կու տային:

— Հանգիստ կեցէք, անիծածներ. — ձեռքով զարկաւ ա-
նոնց հովիւներէն մէկը:

Բայց երբ լաստը հոսանքին մէջը մտաւ և սկսաւ պատուել
ու անցնիլ և երբ ջրերը ելան ու զարնել սկսան լաստի կո-
ղերուն, այծերը աւելի խենթեցան: Մենք ըսես վախէն կ'ծկը-
ւեր՝ իրար էին փակել: Ո՛չ միայն յիշեցի, այլ վայրկեան մը
անգամ մտքէս չէր հեռանար հօրս պատմածները: Աչքիս առ-
ջը կու գային կատաղի ալիքները ծածկըւած գլուխներով,
մանուկ, կին, այր կը խեղդըւէին, կը շարժէին ձեռքերնին
յուսահատ կերպով, օգնութեան կը կանչէին...

Մօրս աչքերուն մէջն ալ սարսափ էր նկարւած: Գրկեր էր
մեզի ու նստեր. — Մի՛ նայիք, ջրին մի՛ նայիք, — կը մրմռար ան:

Հանգիստ ու անվրդով էին միայն թիակի վրայ ինկած
լաստավարը, հովիւը, այլ և շները:

Ափն իջանք թէ չէ՝ լաստը ետ դարձաւ ֆուրկոնն ու ձի-
երը բերելու, իսկ մենք կ'ըսպասէինք ջրին եզերքը:

Քանի մը ժամ ետքը, մեր ֆուրկոնը պատրաստ էր նորէն
առաջ շարժելու:

Տեղափոխութեան ի՞նչ միջոցներ կան մեր երկիրը: Ո՞րն է ատոնցմէ ա-
մեն մէկուն առաւելութիւնն ու բերութիւնը:

Տեղափոխութեան ի՞նչ միջոցներ գիտես՞ որ կան ուրիշ երկիրներ:

Գետափը տուն մը
ու մէջը ճրագ
նետեր է ջուրին
իւր ցոլքը բարակ:

Տունը կ'ըսպասեն
ձկնորսի գալուն
ըսեր էր՝ կու գանք
վաղը իրիկուն:

Անցաւ երկու օր,
չեկան ու չեկան,
պապ ու թոռնիկներ՝
աչւընին ճամբան:

Աչքը ջուր կտրած՝
կինն է խիստ տխուր,
քաթանէն ճերմակ,
գիշերուան պէս լուռ:

Նստեր են ընթրիք,
հացը կուլ կ'երթայ.
վայ թէ փորձանք մը
պատահած ըլլայ:

Գետին երեսէն
նաւակ մը կ'իջնէ.

ձկնորսի զրւարթ
երգը կը հնչէ:

Հսելով ձայնը
այդ ծանօթ երգի,
վար ձգեց կինը
իլիկը ձեռքի:

Տղաքը ուրախ
մէկէն դուրս թռան,
պապն ալ ոտք ելաւ,
ուժ եկաւ վրան:

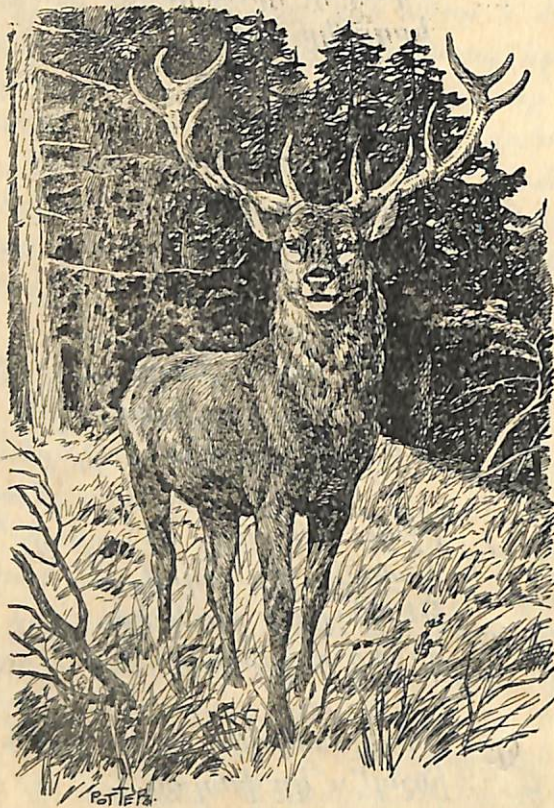
Իջաւ ձկնորսը,
պատմեց եռանդով,
թէ ինչքան ձուկ էր
բռներ ուռկանով:

Տղաքը ուրախ
ինչպէս կը խնդան,
երբ բուռներնուն մէջ
ձկներ կը խայտան:

Գետակին ափը
աղմուկ ու ծիծաղ,
կը ժպտի վերէն
լուսինը շարմաղ:

Ասոր նման բան մը ապրած ես դուն ալ, ե՞րբ:

Քանի՞ մաս կայ այս պատմութեան մէջ. ի՞նչպէս կ'անուանես այդ մասերը:

հանեցին: Անտառը սկսաւ արթննալ: Մօտակայ թուփէն ծիտ մը ճիկ ըրաւ, ուրիշ մը միւս թուփէն, մէկն ալ հեռուէն...

Ես աննկատելի դուրս էի եկեր իմ թաքուստէս ու զմայլած կը դիտէի շուրջս բնութիւնը:

Յանկարծ ձայն մը... չորցած ճիւղ մը կոտրեցաւ մօտիկ անտառը. կը նայիմ այն կողմ: Անտառը տակաւին մուկ է: Աչքս չի որոշեր՝ թէ ինչ կայ հոն, միայն պարզ կը լսեմ զգոյշ ոտնաձայնը, որ խարշամբ կ'ոխելով առաջ կ'ու գար՝ խըշտ, խըշտ, և կը մօտենար աւելի ու աւելի: Եւ ահա՛ դուրս եկաւ...

բ.

Եղջերուն դուրս եկաւ խաղաղ հպարտութեամբ մը, վեհ ու չքնաղ, ինչպէս բնութեան այն ամեն գեղեցկութիւններուն

տէրն ու թագաւոր: Կիսովին դեռ անտառի մթութեան մէջ կեցաւ, թուիս դունչը դրաւ գետին, յետոյ գլուխը բարձրացուց, վայրենի շնորհով ոլորեց երկայն վիզը ու նայեցաւ իմ կողմս:

Ամենէն գեղեցիկ հայեացքը, որ ես տեսեր եմ կեանքիս մէջ:

Ես շփոթեցայ, ամբշտայ, ուզեցի պահեմ հրացանս... Շարժեցայ թէ չէ՝ ան շտապով ետ ծռեց իր կարապի վիզը. բայց հարկան դիրքէն որոտաց որսկան Օսեփի հրացանը: Հրացանի ձայնէն անտառը զղրդաց ու սկսաւ ճոճալ: Եղջերուն կը փախչէր:

— Հայ, քու տունդ չքանդուի. — ինծի յանդիմանելով դուրս թռաւ որսկանը ու վազեց դէպի մօտիկ բլուրը, տեսնելով՝ որ կողմէն պիտի երևայ փախած որսը: Առտուն կը բացուէր. և այնքան լոյս էր, որ կրցանք կանաչ խոտերուն վրայ գտնել թարմ արեան հետքը:

Վիրաւորուած էր եղջերուն: Արեան հետքը բռնեցինք ու գացինք որոնելու:

— Այսքան որ արիւն է տրւեր՝ ինչքան կ'ուզէ թող երթայ, մերն է. — յայտնեց որսկան Օսեփը:

գ.

Իրիկնապահին գտանք խոր անտառին մէջ: Ինչպէս տեղէն երկայն վիզը մեկնեց դէպի մեր կողմը: Ես տեսայ՝ ինչպէս ան չէր կրնար գլուխը պահել, կը շարժէր անդադար ու կը նայէր մեզի իր պղտոր, շւարած, անորոշ հայեացքովը: Յանկարծ կարծես ըմբռնեց, աշխատեցաւ ոտքի ելնէ, ծունկերը վեր բարձրացուց ու նորէն ճողփելով ինչպէս իր արեան մէջ՝ ծանր ու անզօր թառանչով մը:

Որսկանը վրայ վազեց... Ես ուզեցի բան մը ըսեմ՝ ամբշտայ... Ան բռնեց եղջերուն գլուխը, ոլորեց գեղեցիկ վիզը... Ես կրկին ուզեցի մէջ մտնեմ, դարձեալ սիրտ չըրի... Եւ ահա՛ դաշոյնը փայլատակեց...

Երեսս դարձուցի, իբրեւ թէ սարերուն կը նայէի: Ետեւս խուլ տքոց մը լսեցի... ու չգիտեմ ինչու՝ սկսայ մտածել կեանքի ու մահուան մասին, և այնպէս տգեղ կը թւէր ինծի կեանքը...

Պատմողը ինչ բան քսելու կ'ամբշտար, եւ ինչու՞ կ'ամբշտար: Ինչու՞ համար կեանքը այդպէս տգեղ կը քեր անոր:

58. ԵՐԳ ՄԸ ԿԱՅ ՄԱՆԿՈՒՅ

Երգ մը կայ մանկուց, ձայն մը կայ մանկուց,
ականջիս մէջ է.

բայց ինչքան հիմա, ախ, ինչքան հիմա
հեռու կը հնչէ:

Ու կու գար ծիծառ, կը ճախրէր ծիծառ,
գարուն կը բերէր,
աշխարհքը զըւարթ, աշխարհքը պայծառ
կը ծաղկէր, կ'երգէր:

Հայրենի դաշտեր, սրբազան դաշտեր,
ախ, ինչպէս կ'ուզեմ՝
ձեր գիրկը հեղ մ'ալ, ծաղկունքը հեղ մ'ալ
երագս տեսնեմ:

59. ԱԳՈՒՄԻՆԵՐՈՒ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

ա.

Այն ատենը տասը տարեկան կայի-չկայի, գիտեմ միայն,
որ շատ անհանգիստ աղջիկ էի:

Իրիկուն մըն էր: Ելեր էի ծառը սալոր ուտելու: Բարձ-
րացայ ամենաբարձր բարակ ճիւղերէն մէկուն վրայ և սկսայ
քաղել կարմրաւուն, ճաքճքած, քաղցրահամ սալորները:

Յանկարծ նկատեցի, որ հարիւրաւոր ագռաւներ զանազան
կողմերէ կուտելով կու գան դէպի սալորի ծառը: Սալորենին,
որ լուսաւորուած էր պայծառ արևի ճառագայթներուն տակ,
ակընթարթ մը մթնցաւ:

Սևսև ագռաւները հաւաքուեցան գլխուս, նստեցան սա-
լորենիի ճիւղերուն վրայ և սկսան կատաղի կերպով կուտել՝
լայն-լայն բաց ու խուփ ընելով իրենց զազրելի կտուցները:

Անոնք կը թռչտէին մէկ ճիւղէն միւսը, պտոյտներ կ'ը-
նէին գլխուս շուրջը, կը մօտենային ինծի այն աստիճան, որ
կ'ըզգայի՝ թէ ինչպէս անոնց թևերը մագերուս կը քսուէին:
Մէկ քանի հատը՝ աւելի յանդուգները՝ շեշտակի կը յարձա-
կէին վրաս և քիչ կը մնար աչքերս հանէին:

Ես իսկոյն հասկցայ պատճառը: Ծառին վրայ ագռաւի բոյն
մը կար, որուն մէջ ձագուկներ կը գտնուէին: Ես կեցած էի
անմիջապէս բոյնին տակը: Այդ ատելի, տգեղ, չարագուշակ
թռչունները եկեր էին ազատելու ձեռքէս իրենց ընկերոջ
բոյնը, որուն վնասել ես բնաւ չէի խորհած սակայն:

բ.

Ես յուզուած էի, թոյլ, մինակ, իսկ թշնամիներս կատաղի
և բազմաթիւ: Կը շարժեմ՝ ճիւղերը: Ագռաւները աւելի գայ-
րացած քիչիկ մը կը հեռանան, բայց մինչև ես քայլ մը կ'առնեմ
դէպի վար, մինչև կը բռնեմ հաստաբուն ճիւղ մը իջնելու
համար, անոնք աւելի ևս կատղած՝ աւելի ևս բարձրաձայն
կուտելով կը յարձակին վրաս:

Օգնութեան չեմ կանչեր, հեռու են, ձայնս չեն լսեր:
Կը շարժեմ անդադար ճիւղերը, միակ միջոցը, որով կրնամ
պաշտպանուիլ: Բարակ, վտանգաւոր ճիւղերը բռնելով կ'իջ-
նեմ, առանց նայելու, թէ ոտքս ուր կը դնեմ, բնազդաբար,
հայեացքս շարունակ դէպի վեր ուղղած:

Կ'աշխատիմ՝ ոչ-մէկ շարժում չընեմ դէպի ագռաւի բոյ-
նին կողմը, իսկ յարմար ճիւղերն ալ հակառակի պէս այն
կողմն էին: Ագռաւներու կտցահարած տերևները, նուրբ ոստերը
անձրևի պէս գլխուս կը թափէին. թշնամիներուս զայրոյթը
զազաթնակէտին էր հասած:

Այսպէս կուի մղելով՝ վերջապէս կրցայ իջնել այնքան, որ
հասայ հաստ ու ամուր ճիւղերուն: Ագռաւներուն զայրոյթն
ալ քիչ-քիչ մարեցաւ: Իրենց ընկերոջ բոյնը՝ մէջի թանկագին
ձագերով արդէն ազատած համարելով իմ չար դիտաւորու-
թենէս, անոնք սկսան ցրուիլ իրենց հեռաւոր բոյները և ա-
ւետել ագռաւային աշխարհին իրենց կատարեալ յաղթանակը:

Ես ծառի կէսէն թռայ վար, գունատ, յոգնած. կը դողայի,
ամբողջ մարմնով. ագռաւներուն կուռցը դեռ կը հնչէր ականջ-
ներուս մէջ: Դողդոջուն ոտքերով վազեցի դէպի մայրս, ին-
կայ գիրկը ու սկսայ սաստիկ լալ:

— Մայրիկ, ագռաւները աչքերս հանէին պիտի...

Գիտե՞ք ուրիշ դէպքեր, երբ բռնունքը իրար կը պաշտպանեն:
Միայն բռնունքն են, որ իրար կը պաշտպանեն: Այդ մասին բան մը
կրնա՞ք պատմել:

Հագուստ, ուտելիք, պէտքերնիս բոլոր
իր թիկունքն առաւ մէկ նիհար, սեւ եղ-
դէ, օպա կ'երթանք մենք ոլոր-մոլոր,
մանուկ հօտաղ մը առաջնորդ է մեզ:
Դժուար էր ճամբան, նեղ, սեպ ու անանց,
շուտով գիշերն ալ հասաւ անթափանց,
երբ յանկարծ... մօտէն խուլ որոտումներ
դղրդեցուցին թէ անդունդ թէ լեռ.
և հոժ ամպերու թանձրութեան խորէն
դուրս սողաց շանթը ճայթումով վայրագ,
մինչդեռ փայլակը դողդոջ ու արագ,
մահատիպ լոյս մը կը թափէր վերէն:

Բայց թունդ աղմուկին քիչ-քիչ յաջորդեց
առատ անձրեւի զարկերն ու շառաչ.
և մենք ուժասպառ գաւազաննուս յեց՝
եզին հետքովը կը դիմենք առաջ:
«Հասանք», կ'աւետէ մեզ առաջնորդնիս.
ես սթափելով կը նայիմ չորս դիս:
Մութին մէջ բան մը հազիւ նշմարած՝
այն կողմ կը վազենք եզը գանց ըրած.
բայց յաղթ հովւական խոշոր շներու
հաչն ու կլանչը մեզ ետ կը վանեն,
մինչ հովիւները կ'եյնեն վրանէն՝
ապշած նայելով անկոչ հիւրերուն,
որ գոռ փոթորկին, այդ սեւ գիշերին
իրենց այցի գալ մտածեր էին:

Դեռ փոթորիկը դուրսը կ'աղմըկէ
և յորդ անձրեւն ալ կը ծեծէ անդուլ
պարզուկ վրանին ծածկը թաղիքէ՝
կազմելով երգ մը միակերպ ու խուլ:
Ու այդ թացութեան երգը տխրագին
օրօր կը կարգայ մեր յոգնած մտքին:

և մենք ուժաթափ, մսած ու քնատ՝
անձրեւէն թրջած ու հովէն գունատ՝
կը ննջենք խորունկ, մանկական քնով:
Քունն ինչ անուշ է լեռներուն վրայ,
երբ փոթորիկն ալ դուրսը կը գոռայ,
երբ խեղճ վրանդ կը դողայ ահով,
և անկողնիդ մէջ երբ բնագդաբար
կծիկ կը դառնաս տաքնալու համար:

ա.

Ստրագպուրկ քաղաքի
մօտերը, հին ու կիսաւեր
վանքի մը մէկ սենեակին մէջ
նստած կ'աշխատէր Յովհան
Կուտենայերկը: Մեծ ու մանր
դանակներով, սրածայր փո-
րիչներով ու ծակիչներով
շղաձգօրէն կը կտրտէր, կը
փորագրէր, կը ծակծկէր փայ-
տի կտորները, երբեմն միայն
թափահարելով զլուխը ճակ-
տին ինկած խիտ մազերը ետ
նետելու համար: Անոր շար-
ժումները արագ էին ու ոգե-
ւորուած: Քունն ու քաղցը
մոռցած՝ ճարպիկ ու ամուր
մատներով շտապ-շտապ կը
կը բանէր. փայտի մանրուքն ու տաշեղը կը թափթփէին անոր
երկար մօրուքին վրայ, որ անկարգ ցրիւ էր եկեր իր լայն կրծքին:
Դուր ամուր գոցեր էր, պատուհանի վարագոյրները իջեցուցեր:

Զարմանալի բաներ կը պատմէին Կուտենայերկի մասին.
անոր ծածուկ զբաղումներու մասին: Կ'ըսէին թէ կախարդ է,
գործ ունի գերբնական ուժերու հետ: Շատոնց է որ տեղա-
փոխուեր էր Ստրագպուրկ՝ փախուստ տալով հայրենի Մայնց

քաղաքի ներքին խռովութիւններէն: Հակառակորդները զրկեր էին ան հայրենական ժառանգութենէն, բայց ինքը չէր ընկ-
նուիր ու յափշտակուած կ'ըզբաղէր գիտութեամբ ու արհեստ-
ներով: Սորվեր էր ոսկերչութիւն. ինքը հնարեր էր թանկա-
գին քարերը յղկելու նոր միջոց մը, գեղեցիկ հայելիներ կը
շինէր, մետաղէ շրջանակներ կը ձուլէր նախշերով զարդա-
րուն: Ամբողջ սրտով սիրեր էր ձեռարուեստը. ինքը ազնւա-
կան էր և կ'ուզէր իր դասակարգի մարդոց հետ միացած գործ
մը սկսի. բայց ազնւականներէն ոչ-մէկը չուզեց միանալ
անոր հետ՝ արհամարելով արհեստն ու ձեռքի աշխատանքը:

Այն ատեն ոտքի տակ տըւաւ նախապաշարունակները, ան-
դամ գրուեցաւ ոսկերիչներու արհեստակցութեան և հասարակ
արհեստաւորներու հետ ընկերութիւն մը կազմեց ակնեղէն
ու հայելիներ շինելու համար:

բ.

Այն օրէն, երբ Կուտեմպերկը մօտեցեր էր ամբոխին,
ծածուկ տրտմութիւն մը համակեր էր իր հոգին: Շուրջը կը
տեսնէր անթափանց տգիտութիւն և կոպտութիւն ու չէր կրը-
նար հաշուիր այդ ամենուն հետ: Նոյնիսկ այն հազադիւտ
մարդիկը, որոնք կերպ մը կարգալ էին սորվեր և կ'ուզէին
դուրս գան իրենց մտաւոր խաւարէն՝ ոչինչ ընելու չէին յա-
ջողիր, որովհետեւ ուսում՝ ձեռք բերելը շատ դժուար էր, ձե-
ռագիր գիրքը շատ սուղ էր ու սակաւաթիւ:

Կուտեմպերկը գիշեր-ցերեկ բանի մը մասին կը մտածէր.
ինչպէս հնար մը գտնէ, որ գիրքերը ամենուն համար մատչելի
դառնան: Ատոր համար էր, որ ան կը փակուէր սենեակին մէջ
և կ'աշխատէր: Եւ իրեն այնպէս կը թւէր, թէ հնարը գտեր է:

Կտրտեր էր փայտէ հաւասար քառակուսի ձողիկներ քր-
սան ու չորս հատ, լատինական այբուբենի տառերուն թըւովը.
ամեն մէկուն զլիսուն վրայ փորագրեր էր մէյ-մէկ տառ՝ բարձ-
րաքանդակ ու հակառակ, իսկ ձողիկները մէջէն ծակեր էր,
իրարու քով էր շարեր այբուբենական կարգով, թել էր ան-
ցուցեր ծակերէն ու ամբողջ շարքը ամուր կապեր էր իրարու:
Հիմա կը թաթխէր սև հեղուկի մը մէջ ձողիկներուն զուխը,
ապա կը դնէր կտոր մը մագաղաթի վրայ ու ամբողջ մարմնով
կ'իյնար վրան:

Մագաղաթի վրան կը դրոշմուէր լատինական այբուբենը,
կնիքի նման: Արագ քանդեց շարուածքը, նորէն շարեց ձողիկ-
ները կազմելով լատինական բառ մը, կապեց և սկսաւ նորէն
դրոշմել. կը տպուէր իր ընտրած բառը, քանի անգամ որ կ'ուզէր...

Բազմաթիւ տարիներու երազանքը իրականացած էր: Գր-
տեր էր վերջապէս գրքերը բազմացնելու և աժանցնելու մի-
ջոցը: Եւ ինչքան պարզ միջոց, ինչքան հասարակ: Աստուած
իմ, ինչպէս եղեր էր, որ մինչև հիմա չէր մտածած:

Միայն փայտը փափուկ է, շուտ կը ծոխ, կը մաշի կամ
կը կոտորի. և միշտ ձեռքով դրոշմելն ալ դժուար է: Եւ ան
Կուտեմպերկը նորէն կ'աշխատի իր խցիկին մէջ, մարդոց աչ-
քէն հեռու: Նոյնիսկ ընկերակիցները կը կարծէին թէ հայելի-
ներու վրայ նկարներ ու քանդակներ կը գծագրէ, երբ այդպէս
երկար կը նստէր գիշերները և բնաւ դուրս չէր ելներ իր ա-
ռանձնոցէն: Իր բոլոր վաստկած դրամը ու իր բոլոր ուժերը
ան կը գործածէր իր գիւտը կատարելագործելու համար:

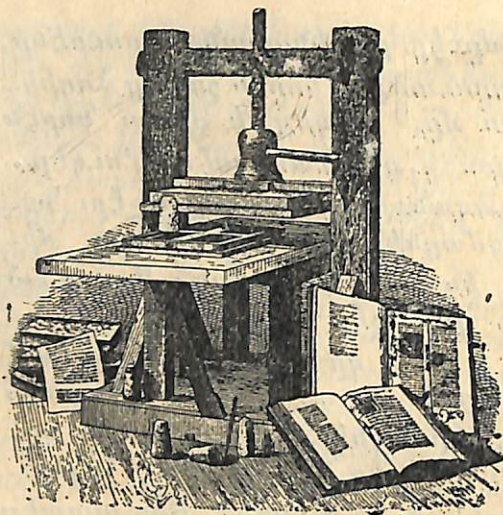
Մտածեց տառերը ձուլէ մետաղէ. կաղապարներ պատ-
րաստեց այդ իր շինած մետաղէ տառերը մէջը շարելու հա-
մար, որ բառեր կազմուին, բառերէն տողեր, տողերէն երես-
ներ. շինեց տախտակներ ու շրջանակներ, որ շարուածքը ա-
մուր սեղմուի ու կապուի, որ ոչ-մէկ տառ մէջէն չը թափի,
հնար գտաւ շարուածքին մէջ սպրդած սխալը իսկոյն ուղղե-
լու. հնարեց զանազան գոյնով շուտ չորցող մելաններ, հնարեց
բարձիկներ, որ մելանը տառերուն երեսը հաւասար քսուի:

Ապա սկսաւ մտածել այնպիսի մեքենայի մը մասին, որ
շարուածքին վրայ երբ թուղթը դրուի՝ հաւասար կերպով ճնշէ
ու թուղթն ալ չը պատուէ:

գ.

1440 թրւի գեղեցիկ օր մը Կուտեմպերկը արագ քայլե-
րով կ'երթար Ստրազպուրկի նեղ փողոցներէն դէպի իր ծա-
նօթ ճախարակագործ վարպետի մը արհեստանոցը, թիկնոցին
փէշին տակը մեքենայի մը փոքրիկ մէկ օրինակը պահած:
Կ'երթար այդ մեքենան մեծ չափերով պատրաստել տալու:

Վարպետը ձեռքին մէջը ասդին-անդին դարձուց օրինա-
կը և տեսակ մը արհամարանքով ու ծաղրանքով ըսաւ.

— Ձեր ուզածը նոր ձեւի
ճնշիչ մըն է, նոր ձեւի մա-
մուլ մը, պարոն Յովհան:

— Այո՛, — պատասխանեց
Կուտեմպերկը ոգևորուած. —
իսկապէ՛ս որ ճնշիչ մըն է,
մամուլ մը. բայց մամուլ մը,
ուրկէ շուտով հոսելու է
անսպառ հոսանքով ամենա-
հրաշալի ըմպելիքը, որ երբեք
է յագեցուցեր է մարդու ծա-
րար: Այդ մամուլին տակէն
վեհ ճշմարտութեան աղբիւրն
է որ պիտի բղխի, լոյսը, որ

ցրիւ պիտի տայ տգիտութեան խաւարը և չը տեսնուած ճա-
ճանչներով պիտի փայլի մարդոց հոգիին մէջ:

Երբ ժամանակ մը ետքը վարպետը յանձնեց Կուտեմպեր-
կին պատրաստ մեքենան, կարծես հասկնալով, որ հոտ մեծ
գաղտնիք մը կայ ծածկըւած, բացականչեց.

— Կը տեսնեմ, պարոն Յովհան, որ դուք հաղորդակից էք
երկնային հոգիներուն:

Անշուշտ ան ինքն ալ աղէկ չէր հասկնար, թէ ինչ կ'ըսէր,
բայց անոր բերնով ճշմարտութիւնը կը խօսէր:

Անոր բերած մեքենան առաջին տպագրութեան մամուլն էր:
Ի՞նչ նմանութիւն կայ այս պատմութեան ու Սուրբ Մեսրոպի պատմութեան մէջ:

62. ԳԻՇԵՐ

Սիրուն պատկեր, պարզ գիշեր էր.

ծոցն օդեղէն ովկիանին

անթիւ աստղեր կը փայլէին.

սիրտս ուրախ կը բաբախէր:

Հագարաւոր ծաղիկներ վառ

կը բուրէին անուշութիւն,

կը զովցընէր բնութիւնը

ցօղին համբոյրը կենսարար:

Ու ես անխռով երգ կ'երգէի

ու իմ երգս ինչ մաքուր էր,

ազատութիւն ես կ'երգէի,

հայրենիքի կարօտն ու սէր:

Ջրւարթ և ուրախ է այսօր տպարանը: Կէս ամսուան
ռոճիկը բաժնելու օրն է: Կարծես արևը աւելի պայծառ կը
փայլի, գրաշարներու ձեռքերը աւելի արագ ու աշխուժ կը
շարժին, տառերը իրենք իրենց կը թռչին կարծես արկղիկնե-
րուն աչքերէն և իրարու քով կը շարուին: Իսկ վարը ստորին
յարկէն տպագրական մեքենան ալ կարծես աւելի ժիր կը
դղրդայ և աւելի ալ սուր կը հնչէ տպիչ Գասպարին երգը՝
«Ձայնը հնչեց էրզրումի Հայոց լեռներէն, Հայոց լեռներէն...»:

Ջարմանալի տղայ է Գասպարը, այդ 13 տարեկան կար-
ճահասակ տղան: Այն օրէն, երբ հայրը բերաւ ու դրաւ տը-
պարան, անոր ձայնը լեցուց տպարանի բոլոր անկիւնները:

— Պիւլպիւլ է. պիւլպիւլ. — կը կրկնէր շարունակ գրաշա-
րապետ ծերունի Մեխակը:

Այդ առտուն առանձնապէս ախորժելի էր թէ մեքենայի
դղրդիւնը և թէ Գասպարի երգը: Ծերունի Մեխակը՝ չը գիտես
ինչու՝ երբեմն կը ժպտէր ու կը շնչէր. «Ապրիւ, շատ պրիւ»:

Եւ այդ շնչիւնին ամեն անգամ կը պատասխանէր քովը
կեցած աշկերտ Պօղոսի չար քրթմնջիւնը.

— Կը գոայ ու կը գոայ. ի՞նչ կը գոայ...

Վերջապէս ծերունի Մեխակը ալ չը համբերեց ու չախեց.

— Սո՛ւս, փո՛ւճ կենդանի. ձայնդ կտրէ:

Պօղոսը լռեց, բայց անոր թշերուն ծայրերը վայրկեան մը
կարմրեցան և կարծես աւելի դուրս ցցուեցան նիհար ու դեղ-
նած դէմքին վրայ:

Քանի մը վայրկեան ետքն էր միայն, որ կամացուկ ար-
տասանեց.

— Ամեն մէկը վրաս կը պոռայ. ձեր ճորտն եմ, ի՞նչ է:

— Հը՛, հը՛, ճի՛ ու փերիներդ հաւաքուեցան, հա՛. — բա-
ցականչեց նորէն ծերունի Մեխակը: — Այսօր երեւի հայրդ
քիչ է տփեր քեզի:

— Ձէ, քոյրը այսօր տնէն դուրս ըրաւ անհաց. — մէջ մտաւ
միւս կողմէն աշկերտ Մելքոնը, որ Պօղոսնեց զրացին էր: —
Ատոնց տունը ամբողջ օրը կռիւ է:

Պօղոսը ոչինչ չը պատասխանեց. կատաղի աչքերը գամեց
Մելքոնի դէմքին, կարծես ողջ-ողջ կուլ տալ կ'ուզէր: 139

Վարէն, մեքենայի սենեակէն կը լսուէր Գասպարի երգը. «Արագած բարձր տեղ է, վայ, լէ, լէ, լէ, լէ. ջուրը հիւանդի դեղ է, վայ, լէ, լէ, լէ»:

— Քիչ մը Գասպարի նման ըլլայիր. — նկատեց ծերունի Մեխակը:

— Հա, Գասպարը հացի վրայ քսեցէք ու կերէք:

— Սկըղած, սկըղած մի խօսիր: Աւելի աղէկ է՝ երթաւ հինգ հատ զլխատառ սէ բերես ինծի:

Պօղոսը դժկամ ձգեց ձեռքի գործը ու գնաց տառերը բերելու: Ան այսօր սովորականէն աւելի մոռալ էր ու հարացած: Հակառակի պէս այդ օրն ալ տպարանը անոր ցրուածք էին յանձներ, մինչդեռ ան ինքզինքը արդէն կատարեալ գրաշար կը համարէր: Իսկ ցրուածք ընելը, այսինքն արդէն տպուած երեսներուն տառերը նորէն իրենց տեղերը ցրուելը, սովորաբար կը յանձնուէր նոր մտնող աշկերտներուն և կը համարուէր ամենահասարակ աշխատանք: Ան բերաւ պահանջուած տառերը ու արհամարանքով նետեց ծերունի Մեխակին առջև:

— Ծոյլ. քրթմնջեց վարպետը:

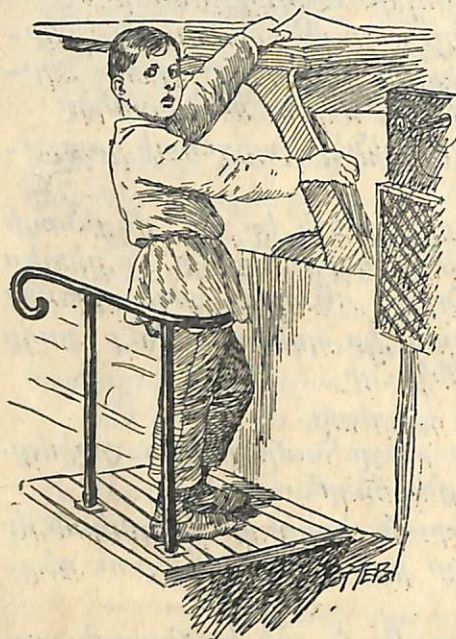
— Ծոյլը դուք էք. — պատասխանեց Պօղոսը. — մէյ մը սա բեր,

մէյ մը ան բեր: Արիւնս ծծեցէք, արիւնս:

— Այ, քեզի հոս բերողին ես ի՞նչ ըսեմ, հա. — բարկացաւ ծերունին:

— Տունը ատոր անունը «Ժանգ» են դրեր. — մէջ նետուեցաւ նորէն Մեքոնը, որ ճիշտ այդ միջոցին կապուած երեսները կը տանէր սրբագրութիւն հանելով:

Պօղոսը ալ չը համբերեց ու այնպէս հրեց Մեքոնը, որ ամբողջ շարուածքը սահեցաւ անոր ձեռքէն ու ցրիւ թափեցաւ գետին: Ծանր ապստակ մը իջաւ Պօղոսի ծոծրակին, ու-

րիչ մըն ալ թուշին: Ամբողջ գրաշարանոցը հաւաքուեցաւ զլխուն: Երեցաւ և տպարանատէրը:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է... հիմ թափեց:

— Պօղոսը, Պօղոսը. — ձայն տուին ամեն կողմէ:

— Աղէկ, աղէկ, գացէք ձեր գործին. ես անիկա խելքի կը բերեմ: Այս վայրկեանիս ժողովէ թափուածքը և մինչեւ ամբողջը չը ցրուես՝ տուն չես երթար:

Բ.

Վերջապէս հասաւ ոռճիկ բաժնելու ժամանակը: Բոլոր բանուորները գրաշարանոցէն, մեքենայի սենեակէն հաւաքուելու էին գրասենեակը, շրջապատեր էին սեղանը և կ'ըստանային իրենց դրամը: Գասպարը կատակներ կ'ընէր մէկուն մէկային հետ: Պօղոսը կը թներ էր պատին ու մրտա մատներով ամուր կը շփէր քունքը:

Մէյ մըն ալ դուռը լայն բացուեցաւ, փողոցէն թարմ օդին հետ ներս խուժեց օդի սոսկալի հոտը: Սեմին վրայ երեցաւ Պօղոսի հայրը՝ գինով, գզգզուած մազերով, վերարկուն թխին, ճմուռած գտակր ծոծրակին, մէկ ոտքի գուլպան վար ինկած:

— Եկեր եմ, եկեր եմ. — պօռաց ան ներս մտնելուն պէս. — այ, սըւոր տէրը շէն կենայ, շէն. հայ, հայ...

Ու տատանելով մօտեցաւ տպարանատիրոջ սեղանին և բռունցքը այնպէս զարկաւ տախտակին, որ վրայի կաղամարը, մանր իրերն ու հաշւեմատեանները վեր ցատկեցին:

— Աղա, քեզի մատաղ, եկեր եմ, եկեր եմ...

Բոլորն ալ խնդացին: Ամեն ոռճիկ ստանալու օր ան կատարեալ ճշդապահութեամբ կ'երեւար գրասենեակը ու կը գանձէր Պօղոսի վաստակը:

— Հեռո՛ւ, քիչ մը հեռո՛ւ. — բացականչեց տպարանատէրը՝ շտապելով անոր առջևը դնելու Պօղոսի ոռճիկը: — Հայտէ, հայտէ, առ ու զլխէս հեռացիր:

— Բեր, բեր ատ կլորիկները, բեր, ատոնց հոգիին մեռ-

նիմ. — Կ'ըսէր հարբածը՝ մէկիկ - մէկիկ վերցնելով արծա-
ղրամները: — Ա՛յ բեր, ա՛յ բեր. հոս միայն երեք է, երեք...

— Մէկ հատը այս անգամ հաներ ենք. այսօր հինգ երես
շարուածք է թափեր. նորէն պիտի շարել տամք:

— Ինչպէ՛ս թէ թափեր է... Ինչպէ՛ս թէ թափեր է...
Ինչպէ՛ս է համարձակեր... Ես հիմա անոր...

Եւ երկու բռունցքները բարձրացուցած, աչքերը արիւնով
լեցուն՝ դիմեց Պօղոսի վրայ, որ կծկրւեր էր ու կ'ըսպասէր
հարուածին: Եթէ բանւորները մէջ չը մտնէին՝ ան անպատճառ
տեղնուտեղը կ'սպաննէր տղան:

— Շարուածք կը թափե՛ս, հա՛, սատանայի ձագ. հացս կը
կտրե՛ս, հա՛. ես քու... — ու կը հայհոյէր, կը հայհոյէր:

Բանուորները հրելով-հրելով հագիւ հագ կըցան փողոց
հանել գինովը: Դեռ երկար ժամանակ՝ մայթին վրայ կեցած՝
ան կ'սպառնար ամենքին:

Իսկ Պօղոսը արդէն չը կար. անհետացած էր ետեւի դռնէն:

Գ.

Յաջորդ օրը Պօղոսը տպարան չեկաւ:

«Երեւի հայրը այնքան է ծեծեր, որ տեղէն շարժիլ չի
կրնար».— վճռեցին գրաշարները:

Վարի յարկը Գասպարը կեցած էր նորէն իր տեղը՝ մե-
քենային կից փոքրիկ պատուանդանին վրայ ու թուղթ կը
հասցնէր մեքենային, որ կանոնաւոր ու խլացնող դղրդիւնով
կ'երթար ու կու գար, կը դառնար ու կը դառնար: Վարպետը
տեսնելով, որ ամեն ինչ կարգին է և որ մեքենան կանոնաւոր
կը բանի, իր սովորութեան համեմատ բարձրացաւ վեր գրա-
շարանոցը: Գասպարը մնաց մինակ, կը սուլէր իր անվերջա-
նալի երգերը ու թուղթ կու տար մեքենային:

Կամաց դուրսի դուռը բացուեցաւ ու ներս մտաւ Պօղո-
սը: Ան ձեռքը բռնած էր երկաթի ահագին կտոր մը, որը սո-
վորաբար ինկած էր դուռը՝ տպարանին բակը: Եւ արագ մօտե-
նալով մեքենային, կ'ուզէր երկաթը նետէ ատամնաւոր անիւ-
ներուն տակը ու խախտէ, կտորէ, փճացընէ ամբողջ մեքենան:

Ակնթարթի մը մէջ Գասպարը վար թռաւ պատուան-
դանէն, բռնեց ամուր մը երկաթին ծայրէն, բաշեց սոսկալի
ուժով ու նետեց անդին: Այն ատեն Պօղոսը յարձակեցաւ անոր
վրայ, բռնեց ու կարծես հիմա ալ անիկա նետել կ'ուզէր ինքն-

իրենը դարձող մեքենային տակը: Բայց Գասպարը շատ աւելի
ուժով էր, գլորեց հակառակորդը գետին ու նստեցաւ վրան.

— Դու... դու... կ'ուզէիր ջարդե՛ս իմ մեքենաս...

— Մեքենա՞դ ալ, դու՛ն ալ, բոլորդ ալ... կ'ատեմ ես ձեզի
բոլորդ ալ... արիւնս ծծեցիք, արիւնս...

— Ո՛վ է ծծեր քու արիւնդ, մեքենաս:

— Գրաշարները, տէրը, հայրս, բոլորը: Թո՛ղ տուր. թո՛ղ
տուր կ'ըսեմ քեզի, թէ չէ կը խածնեմ:

— Խո՛ժ. բայց թոյլ չեմ տար. խենթեցեր ես. ի՞նչ է ըրեր
քեզի իմ մեքենաս:

— Ա՛ն է, է, ան այս դժոխքը պահողը:

— Խիղճդ կորուսե՛ր ես, Պօղո՛ս. բոլոր բանուորները ան-
բաղդ պիտի ընես, այ տղայ:

— Ձգէ, երթամ. ալ չեմ գար: Ձգէ երթամ ջուրը իյնամ:

Գասպարը բռնեց, նստեցուց Պօղոսը ու միշտ գրկած՝ ըսաւ.

— Ի՞նչ կը խօսիս, խեղճ տղայ, հիւանդ ես, խելքի եկո՛ւր:

— Ձգէ՛ երթամ, ձգէ, ալ չեմ գար, չեմ գար...

— Ձէ, լսէ: Դու՛ն երևի անօթի ես. քեզի երևի նորէն ծե-

ծեր են, հա՛. — հարցուց Գասպարը այնպիսի կարեկցութեամբ,
որ Պօղոսը ալ չը դիմացաւ ու սկսաւ հեկեկալ շարունակ կրկնելով.

— Ձգէ, կ'ըսեմ քեզի ձգէ...

— Հանգստացիր, հանգըս-
տացիր, — կ'ըսէր Գասպարը
գգուանքով ու մեղմութեամբ:

Իսկ մեքենան կ'երթար ու կու
գար դղրդիւնով ու կարծես ան
ալ կը կրկնէր. «հարգստացիր,
հանգստացիր...»:

Մարդ չիմացաւ, թէ ինչ
կատարուեցաւ հոն տպարա-
նին վարի յարկը, մեքենային
առջև: Միայն յաջորդ առ-

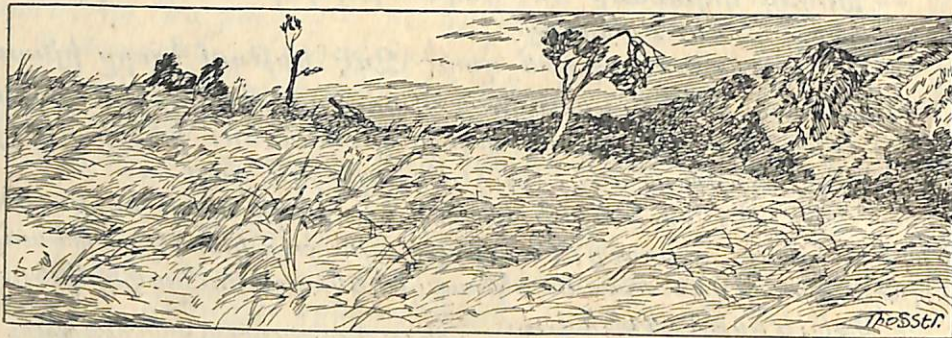
տուն ծերունի Մեխակը շատ
զարմացաւ, երբ տեսաւ որ
Պօղոսը իրմէ առաջ եկեր էր
և գործի կեցեր, զարմացաւ
նոյնպէս՝ թէ ինչու Գասպարն

ու Պօղոսը այդ օրը առանձին սիրով մը բարևեցին իրար...

Որո՞՞ց էին բուն պատճառները Պօղոսի անբաղդութան:

Գիշերն եկաւ, աստղերն ելան,
լուսնակն անուշ ցոլցլաց.
Ժողկուկն ամէն նոր քուն մտան,
ամալի ցօղով, լուսնի շողով
հարհանդ- մարմանդ քուն մտան:
Դէ, քուն մտէք զո՛ւք ալ, աստղեր,
վարդ ու պլպուկ, քուն եղէք,
օրօր հովեր, շորոր հովեր,
անուշ-անուշ քուն եղէք:

Անիէն կը վերադառնայի և կ'անցնէի հայ գիւղի մը մէջէն:
Գիշերը սաստիկ անձրեւ էր եկեր, այնքան սաստիկ, որ
շատ պատեր ու խրճիթներ փլեր էին: Փողոցները հեղեղ կը
վազէր կշկշալով: Երկինքը ծածկւում էր միաձոյլ կապարա-
գոյն ամպերով: Գեռ մէջէմէյ ալ կը մաղէր: Գիւղի վերջին
խրճիթին էի հասեր, երբ խրճիթի դուռը ճռռաց, քանի մը
մանուկներու ճիչեր ականջիս հասան և առջեւս դուրս եկաւ
այեգարդ ծերունի մը՝ բահը ուսը. վայրկեան մը ինծի նայե-
ցաւ, ետքը պատերուն տակէն անցք մը փնտռեց քայելու:
Անոր հնամաշ տրեխներէն ջուրը կը հոսէր գուլպաներուն
մէջը: Խոնաւութիւնը կը թափանցէր բաց կուրծքը:
Գիւղէն դուրս էինք եկեր: Մէկիկ-մէկիկ կը գիտէի երկու
կողմի արտերը: Շատերէն միայն քանի մը ակօսներ էին աւ-
րուեր և մէջը լճակներ գոյացեր: Քանի մը հատը ամբողջա-

պէս ողողուեր էին: Ջրի հոսանքները արմատախիլ էին ըրեր,
քշեր, տարեր էին ցորենի դալար ծիւերը և հաւաքեր ակօսնե-
րուն մէջ: Յեի էր գոյացեր ամէն մէկ շաւիղի վրայ, ամէն
մէկ փոսի մէջ պղտոր կարմրագոյն ջուր էր կիտուեր և շատ
հասկեր կը լողային անոնց երեսը, խեղդւածներու պէս:

— Վախ, վախ. — ըրաւ ծերունին:

Բայց փասը ընդհանրապէս շատ ալ մեծ չէր երևար: Հողը
դիմացեր էր. կ'երևային բոլորովին չը փասուած արտեր ան-
գամ. ծիւերը դիմացեր էին և հիմա զըւարթ ցցել էին սկսեր
իրենց գլուխները:

— Է՛, փառք Աստծու. — խօսեցաւ ծերունին այդ բոլորը
տեսնելով — այնքան ալ շատ չէ փասը:

— Քու արտն ալ այդպէս կ'ըլլայ, ծերո՛ւկ. — սիրտ տըւի ես:

Անխօս երերցուց գլուխը: Կը կասկածէր ու հայեացքը
միշտ հեռուններն էր:

Բ.

Այսպէս քալելով մենք հեռացանք գիւղէն և ետքը ծռեցանք
դէպի լեռները: Ծռելու ատեն ծերունին վայրկեան մը կանգ
առաւ և կ'աշխատէր հեռուէն նշմարէ իր արտին վիճակը:

— Ո՛րն է արտդ: — Ա՛յ, հո՛ն, բարձրը:

Ջրի հեղեղներ կը հոսէին հոն, ջրակոյտեր կը փայլէին:

Ծերունին գունատեցաւ:

— Տունս քանդուեր է. — մրմնջեց:

— Միթէ փասուե՞ր է:

— Դեռ չը գիտեմ. — ըսաւ խեղդւած ձայնով. — կարելի
է աչքերս աղէկ չեն որոշեր... ծերացեր եմ:

Առաջ գացինք: Կը մօտենայինք: Քալելը աւելի ու աւելի
զժուար կը դառնար. վերէն ցեխի հեղեղ էր զրեթէ, որ կ'իջ-
նէր վար, ծիւերուն ու ցօղուններուն հետ խառն...

Կը հեար ծերունին, շունչը կտրուեր էր: Քիչ մըն ալ քա-
լեցինք: Ալ կանաչ չէր երևար. ցեխի հեղեղ ու ջուր էր, որ
կը տեսնէինք. աւերիչ, ապականիչ հեղեղ:

Քանի մը քայլ ետքը կանգ առաւ ծերունին և բահը ու-
սէն վար բերաւ: Իր արտին քովը էր: Թշուառ արտ...
10

ա.

Ես կը բանէի հանքին խորը. գործիքովս կը քանդէի ապա-
ռաժր: Ընկերս ծալապատիկ նստած ճրագը ձեռքը լոյս կու տար:
Յանկարծ մեր ականջին հասաւ հեռաւոր խուլ դղրդիւն մը:
— Ի՞նչ էր. — բացականչեց ընկերս՝ վախէն ոտքի ելնելով:
Մօտերնուս մարդ մը անցաւ վագելով. կը հեար:

— Ի՞նչ էք կեցեր ան-
շարժ. — պոռաց ան առանց
կանգ առնելու. — չը լսեցի՞ք
կազի պայթիւնը... շուտ փա-
խէք դժուրս:

Եւ անհետացաւ: Նոյն
վայրկեանին մեր ճրագները
մալեցան և մենք թաղուե-
ցանք թանձր խաւարի մէջ:
Օղը սաստիկ խեղդող դար-
ձաւ:

Գլխապատառ կը վագէ-
ինք՝ սայթաքելով ամեն քայ-
լափոխի: Բայց ուր կը վա-
զենք: Մեր աջ ու ձախէն
կ'երկարին անհամար ոլորուն
անցքեր՝ ներքնուղիներ որոնք
նոյնպէս թաղուած են խա-
ւարի մէջ: անոնց վրայ կը
գտնուի նոյն տեսակ մուխ
ներքնուղիներու ուրիշ շարք

մը, ապա երրորդը, չորրորդը: Ինչպէ՞ս գտնենք մեր ճամբան
այդ ահագին լաբիւրինդոսին մէջ, այս սոսկալի ստորերկեայ
աշխարհին մէջ, երբ զրկուել էինք մեր անբաժան ընկերէն՝
լապտերին լոյսէն: Մովորական ժամանակ հոտ այս ու այն
կողմէն լուսաւոր կէտեր կ'երևան՝ բանուորներուն լապտեր-

Վերը փոսերուն մէջ գոյացած ջրերը պատուեր էին իրենց
թումբերը, փար էին հոսեր ուժգնութեամբ և զրեթէ սրբեր
էին արտը: Տեղ-տեղ ովազիւններու պէս մնացեր էին ու իրենց
մերկ արմատները ցոյց կու տային ցորենի ծիլի կղզեակները:
Երկար կանաչ շերտեր ջարդուած, արմատախիլ, հոգեվաք
սահեր էին իրարու վրայ ամեն ուղղութեամբ ու թաթխուելու
տիղմով: Հողը ամբողջ կանաչներ էր անոնց ղիականերէն...

Ինկաւ բահը ծերուկի ձեռքէն, աչքերը մուխը կոխեց,
ծունկերը կթոտեցան և նստեցաւ տեղն ու տեղը, գլուխը
թաղեց ձեռքերուն մէջ...

Ձին խթեցի: Սիրտ չունեցայ մխիթարական ոչ-մէկ խօսք
ըսելու: Աւելորդ էր: Եւ երբ հեռուէն ետ նայեցայ, տեսայ՝
թշուառ ծերունին միշտ նոյն դիրքին մէջ՝ նստեր էր իր աւեր
արտին քովը, գլուխը ձեռքերուն մէջ և ալեգարդ մազերը
տեղացող անձրևին տակ...

66. ԱՆՁՐԵՒ

Կեցէք, էյ ամպեր, ինչո՞ւ կը փախչիք,
անձրև չէք թափեր.

ծարաւ արտերը օրեր են համրեր,
ձեզ են սպասեր:

Քամի՛, այ քամի, խղճա՛ արտերուն
ու թո՛ղ որ մնան

ամպերը, շաղ տան կենսատու շիթեր
արտերուն վրան:

Քամին կտրեցաւ, անձրև մաղուեցաւ
դալար արտերուն.

արտը բարձրացաւ, ցօղուն արձակեց,
հասկերն են լեցուն:

Գիւղացին գնաց, տեսաւ, գոհացաւ.
Իր սրտին խորէն.

«Փնոք քեզ, Տէր-Աստուած, որ տըւիր մեզ հաց,
փրկեցիր սովէն»:

ները: Իսկ հիմա... մարած են մեր այդ կենսատու աստղիկները, իրենց հետը տանելով մեր կեանքն ու մեր յոյսը:

Մակայն կը վազենք: Յանկարծ մեր առջևը կը բարձրանայ թանձր մուխի պատ մը: Մռայլ, գարշելի հոտ ունեցող խաւարը պատերէ մեզի չորս կողմէն ու կ'այրէ մեր դէմքերը: Գլուխս կը դառնայ, խեղդըւելու վրայ ենք. ու խելագարի պէս ետ կը վազենք այդ դժոխքէն:

Բայց ուր ալ որ կ'երթանք, այդ անիծած կազերը՝ անանցանելի պատնէշի նման՝ կը կտրեն մեր ճամբան ու ետ կը հրեն: Միևնոյն տեղը մնալ չենք կրնար. կ'երթանք ասդին, անդին, ետ-ետ կը փախչինք, պտոյտ կու տանք ու կը դառնանք այդ մութ հանքին մէջ, որ մեզի թող տալ չուզեր ու պինդ բռնած պահեր է իր մռայլ ճիրաններուն մէջ:

Այսքանը միայն միտարարական էր, որ մեր գտնուած տեղը բոլորովին չէր լեցուած կազերով, երևի անցքը տեղ մը խծկրւեր էր: Հետզհետէ բոլորս ալ ուժասպառ իրարու քով թափեցանք գետին:

բ.

Բոլորովին յոգնած և յոյսս կտրած՝ ես մեքենաբար ձեռքս կը տանիմ գրպանս: Ի՞նչ կայ հոն. ժամացոյցս. հասարակ, պարզ ժամացոյց մը, ժանգոտ ու մաշած, որուն վրայ հանքը անջինջ դրոշմ է դրեր: Բայց զարմանալի է, այդ ժամացոյցը հիմա վրաս տարօրինակ տպաւորութիւն մը կ'ընէ:

Ան միակն է այս քաօսին մէջ, որ կանոնաւոր, խելացի բան մը կը ներկայացնէ: Ան մեզի կը միացնէ ամբողջ աշխարհին: Անոր թիկ-թիքը զարմանալի կերպով կը հանգստացնէ ինձի ու սիրտ կու տայ: Ան կենդանի է, կը խօսի: Կարծես կ'ըսէ ինձի. «Պնդէ քեզի, սիրելիս, խելքդ մի կորսնցներ. աշխատէ յարատև ու կանոնաւոր. և կը փրկուիս...»:

Ախ, այդ բարերար թիք-թիքը: Ինչքան սփոփեր է մեզի ան մեր այդ օրերու գերեզմանային դաժան կեանքի ժամանակ, երբ մենք սաստիկ սովի, ծարաւի ու յոգնածութեան երեսէն կատարեալ յուսահատութեան էինք հասեր: Մեզմէ

ամեն մէկը կը վերցնէր, կը շոյէր, կը փայփայէր, ահանջ կը դնէր, կը լսէր, անվերջ կը լսէր ու չէր ուզեր բնաւ բաժնուի: Կատարեալ երեխայ էինք դարձեր:

Եւ ես շուտ-շուտ ժամացոյցս կը լարէի, որ չըլլայ թէ կենայ:

գ.

Ժամացոյցս վերադարձուց ինձի պաղարիւնութիւնս:

— Չէ, պէտք չէ, որ յուսահատիմ.— ըսի ինքս ինձի:

Ընկերներս անշարժ պառկած էին յուսահատ: Վճռեցի յոյսի նշոյլ մը վառեմ անոնց սրտին մէջ և ստիպեմ շարժելու:

— Լսեցէք, ընկերներ, մեզի կը կանչեն. հանքը կը զարնեն. — ըսի ես:

«Հանքը կը զարնեն». ի՞նչ գրաւիչ խօսք մեզի պէս կորած, կեանքէն կտրուած մարդոց համար: Ատ կը նշանակէր, որ հոն վերը, ուր փայլուն արևը կը շոյէր երկիրը իր տաք ոսկեգօծ ճառագայթներով, հոն արդէն մտածեր են մեր մասին և ամեն ջանք գործ կը դնեն մեզի ազատելու:

«Հանքը կը զարնեն». ատ ձայն մըն է, որ երաժշտութեանէն ալ անուշ կը հնչէ, որ կ'իջնէ վերէն հրեշտակի նման մեր յոյսերը վառ պահելու և յորդորելու որ համբերութեամբ տանինք մեր բոլոր նեղութիւնները, մինչև որ մեր փրկիչներ գան հասնին մեզի: Հանքը զարնելը հաղորդակցութեան միջոց մըն է, տեսակ մը հեռախօս, իհարկէ շատ աւելի պարզ ու հասարակ. այդ միջոցով հանքահանները իմաց կու տան իրարու, երբ մէկուն դժբաղդութիւն պատահի՝ զարնելով այդ նպատակին համար շինուած խողովակը, որ իրար կը միացնէ ներքնուղիները: Նոյն բանը կ'ընեն և վերին յարկէն՝ վտանգւածներու մասին տեղեկութիւն ստանալու համար:

Եւ տեսէք, ի՞նչ տարօրինակ բան է մարդուս երևակայութիւնը: Այդ ձայնը, որ գոյութիւն չունէր, անոնք բոլորն ալ պարզ կը լսէին: Արագ ոտքի թռանք ու նորէն ճամբայ ինկանք թերևս ելքի անցք մը գտնելու:

դ.

Կ'երթանք անվերջ նեղ անցքերով, կը բարձրանանք, կ'իջնենք, կը մազլցինք, կը սահինք:

Ներքնուղիի վերին մասին մէջ պատնէշի պէս բանի մը կը պատահինք, ձեռքերով կը շօշափենք ու ամբողջ մարմնով կը ցնցուինք: Դիակներու ամբողջ գէզ մըն է: Դեռ սառած չեն անոնք. պարզ էր, որ մեր գալէն քիչ մը առաջ էին մտեր լինեց յաւիտենական քունը: Խեղճեր. երևի անոնց բանելու տեղը շատ մօտիկ է եղեր պայթումի տեղին և ուժգնօրէն ենթարկուել են գէշ կազերու ազդեցութեանը: «Անշուշտ մեզի ալ նոյն վիճակը կ'ըսպասէ մօտիկ ապագային»։ կը մտածեմ ես ու դարձեալ կը ցնցւիմ:

Շտապով կը թողնենք այդ սոսկալի վայրը և առաջ կը քալենք... անվերջ կը քալենք: Ոտքերնիս կը տանին մեզի բոլորովին մեքենաբար. ալ չը գիտեմ՝ թէ ուր կը գտնուինք, ուր կ'երթանք: Մտքերս չեմ կրնար կեդրոնացնել մեր վիճակին վրայ, որ որոշեմ ընելիքս: Շարունակ կը մտածեմ սիրելիներուս մասին. արդեօք բաղդ պիտի ունենամ անոնք նորէն տեսնելու: Կինս հիմա ինչքան կու լայ, երևի, զրկած փոքրիկը՝ անշուշտ կ'որած համարելով ինծի:

Բոլորս լուռ ենք ու տխուր խորհրդածութիւններու մէջ խորասուզուած:

Յանկարծ մեր գէմը բան մը կը շարժի մթութեան մէջ: Ու կը լսեմ հոնկէ ձայն մը, մարդկային ձայն մը, որուն մէջ անսահման ուրախութիւն կը հնչէ.

— Ահա, ահա եկան մեզի ազատելու:

Այդ առաջին ձայնէն ետքը կը լսեմ երկրորդը, երրորդը: Անոնք հինգ հոգի էին: Իրենց ինկած տեղերէն վեր կը ցատկեն ու կը վազեն գէպի մեզ:

Մթութեան մէջ կը փնտռենք իրար, ձեռքերնիս առաջ պարզած, աչկապուկ խաղցող երեխաներու պէս: Կու տանք անուննիս ու կը յայտարարենք, որ մենք ալ անոնց նման հանքի դժբաղդ բանտարկեալներն ենք:

Դժուար է նկարագրել անոնց յուսախաբութիւնը: Առաջարկեցինք՝ միանան մեզի ու երթանք միասին հանքէն ելք մը փնտռելու...

Վտակը ժայռէն անդունդ կը ցատկէ, թափ առած կ'իյնայ քարերու զխոռն, փրփուրը բերնին կը շաղէ, կ'եռայ, կ'եռայ անհանգիստ մէջը խիճերուն:

Ինչպէս ծերունին ձայնով պառաւած կը ձայնակցի ժիր թոռնիկի երգին, այնպէս ալ ծերուկ անտառը կամայ արձագանգ կու տայ ջուրի աղմուկին:

Սակայն բնութեան զըւարթ համերգի ունկնդիրն անխօս, յաւիտենական ժայռը մտախոհ իր մօայլ մտքի ետեւէն ինկած՝ կը լսէ միայն:

Ճակատամարտը վերջացաւ: Հեռուն դեռ կը լսուէր թընդանօթներու դղրդիւնը և յաղթանակող զօրքերու համագարկերն ու փողերը: Կուի դաշտին վրայ կոտորած սայլերու, թափթփած հրացաններու, փշրած սրերու, քանդած ցանկապատերուն մէջ ինկած էին սպաննուածներու կոյտեր, մարդոց ու ձիերու դիակներ, այլանդակուած, յօշոտուած. այդ կոյտերուն մէջէն տեղ տեղ կը լսուէր վիրաւորներու խոր հառաչանքները:

Չորցած առուի մը եզերքը, խիտ եղինջին մէջ՝ իրարմէ ոչ-հեռու պառկած էին երկու զինուոր, երկուքն ալ ծանր վիրաւոր: Անոնց համազգեստները տարբեր էին: Դեռ քանի մը ժամ առաջ կատաղի թշնամիներ էին անոնք իրարու գէմ կեցած՝ պատրաստ իրենց սըւկներով իրար խողխոյլելու, իսկ հիմա...

Հիմա լուռ կը նայէին իրարու և այնպէս խօսիլ կ'ուզէին, գոնէ բառ մը ըսել, բայց ափսոս որ իրարու լեզու չէին հասկընար: Յանկարծ աւելի երիտասարդը դժուարութեամբ երկու քայլ տեղ սողէսող տալով՝ մօտեցաւ իր թշնամիին և երկրնցուց անոր իր գինիին սրուակը. ետքն ալ կ'աշխատէր թաշկինակովը կտրէ անոր վերքէն հոսող արիւնը: Բայց չը

յաջողեցաւ, միայն ինքը աւելի թուլցաւ ու պառկեցաւ: Երբեմն մէկը, երբեմն միւսը ճիգ կը թափէին քիչ մը վեր բարձրանալու իրենց թեւին վրայ և օգնութեան կը կանչէին, բայց անոնց կանչելուն մօտիկէն պատասխան կուտար միայն փորը պատռուած ձիու մը աղեկտուր խրխինջը:

Բ.
Վերջապէս երիտասարդը յոգնած ու թուլցած քուն մտաւ: Վրայ հասաւ պարզրկայ գիշերը: ցուրտ հովը կը փչէր հեռաւոր լեռներէն: Կուր դաշտին վրայ աւելի ու աւելի կը նըլաղէին հառաչանքները. վիրաւոր ձին ալ չէր խրխնջար...

Կէս-գիշերին աւելի տարիքոտ վիրաւորը նորէն փորձ մը րրաւ նստելու, բայց իզուր. արդէն բոլորովին արիւնաքամ էր եղած: Մահուան սառնութիւնը սկսեւ էր պատել անոր անդամները...

Սչքր նետեց գէպի իր դրացին: Երիտասարդ վիրաւորը խոր քուն էր և տեսակ մը աւամայ կծկըւեր էր գիշերուան կճող ցուրտէն:

— Սառի պիտի. — անցաւ աւելի հասակաւորի մտքէն. — անպատճառ սառի պիտի խեղճը. ինչպէս ալ երիտասարդ է:

Երբ արշալոյսին գէժ վիրաւորները հաւաքող խումբը մօտեցաւ անոնց, երիտասարդը արթնցաւ, ուղեց բարձրանայ, բայց զարմացաւ, որ վրան վերարկու մը կար ձգւած:

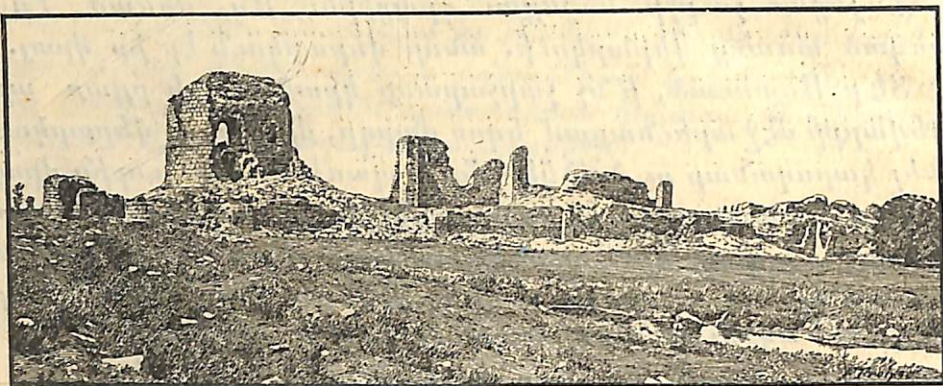
Նայեցաւ շուրջը. նայեցաւ դրացիին: Ան մեռած էր և պառկած առանց վերարկուի. անոր վերարկուն էր իր վրայ...

Տէ՛ր Աստուած, ի՜նչ չարչարանք կրած պիտի ըլլար այդ հոգեվարքի մէջ արիւնաքամ եղող մարդը, մինչեւ որ վերարկուն հանել կարողանար ու ծածկէր մօտը պառկած վիրաւորին վրայ:

Երբ երիտասարդը կը բարձրացնէին, որ տանին, ան խորին յուզումով ու երախտագիտութեամբ կը նայէր իր «թշնամի» տանջւած ու կարկամած երեսին ու չէր կրնար հայեացքը հեռացնել անոր կիսախուփ մարած աչքերէն:

70. ԱՐՇԱԽ

Երբ արշալոյսը գաղտուկ ժպտալէն՝ լեռան ու երկնի համբոյրի վայրէն՝ ցոյց տար դալկահար, քնատ աստղերուն քունէն կարմրած այտերը սիրուն, երբ Արագածի չորս-ճիւղ գագաթին թուխ-թուխ ամպերը խորունկ յօրանջով ճերմակ մահիճնուն ելնէին նազով, մե՛նք արբած լեռան մաքուր, գաղջ օդէն հողի ու ծաղկի զրգռիչ հօտէն՝ շարժելու տենչ մը կ'ըզգայինք յանկարծ: Արագ կ'երթայինք ու շոգին մէջէն շուտ կը թամբէինք մեր նախընտրած ձիւն. ու դալարագեղ լեռան թեք լանջէն ձին ճամբայ կ'իյնար միշտ հլու սանձին: Ահ, երբ ան կատգած, բերնին յորդ փրփուր, ճոխ բաշը հովին, աչքերուն մէջ հուր, շոգի ժայթքելով շեշտ կը սլանար՝ ոտքերն ու կուրծքը գետնին հաւասար, կ'արթննար մէջս վայրի բնազդներ. կ'ուզէի բան մը, որ փշրեմ, ջարդեմ, կ'ուզէի կուրծքս սուրող հովին գէժ, որ աւանջիս տակ ծաղրս կը հանէր:

71. ԱՆԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

Տափարակ, հարթ տեղ մը կը բացուի յանկարծ նայողին առջևը, մեծ դաշտ մը չորս կողմը սարերով պատած :

Մարդ քանի առաջ կ'երթայ՝ ամպն ու մառախուղը կը քաշուի, կը պարպուի, առջևդ այնպէս քաղաք մը կը բացուի, որ կարծես հազար-հազար ապրող ունի մէջը, ու գուն ցուրտի կամ տօթի ձեռքէն յոգնած՝ կ'ուզես, որ շտապես, երթաս աստուածասէր մէկուն դուռը իջնես, հանգստանաս ու ետքը նորէն ճամբադ բռնես ու երթաս :

Տեղէ մը ահագին բերդի մը պարիսպը քեզի կը խաբէ, ասդին զարմանալի եկեղեցիներու գմբեթներն ու մեծութիւնը, հոն բարձր մինարէները, պալատ ու ապարանքի գլուխները : Մտքիդ մէջ կ'ըսես՝ թէ այդ տեսածդ մեծ ու զօրեղ թագաւորի մը գահը պիտի ըլլայ, թէ հոտ ոսկին ու արծաթը աղբի հետ խառն պէտք է ինկած ըլլայ, հոտ օրը հարիւր կարաւան պէտք է ներս մտնէ ու հարիւրը դուրս գայ : Ու քեզի կը թւի, թէ ցերեկը փոշին ու մէզը կը բռնեն աչքերդ, գիշերը մութն ու խաւարը կը խաբեն քեզի, որ մարդ, շունչ, անասուն չես տեսներ հոն ու միմիայն դիակեր ագռաւներն են, որ աչքերուդ դէմ սևին կու տան :

Մարդ չը կայ մօտդ, որ հարցընես, գիր չես կարդացեր, որ գիտնաս : Մտքերուդ մէջը թաղուած, տեսածդ հրաշք կար-

ծելով կամ աչքակապութիւն, յանկարծ որ գլուխդ չես բարձրացներ՝ մարմինդ դող կ'իյնայ, կոներդ կը թուլնայ : Կ'ըսես թէ՛ վիշապ մը կամ թշնամի մը դեռ նոր է մտեր քաղաքը ու բոլոր մէջը ապրողները կամ կուլ է տըւեր, կամ սուրի է քաշեր, կամ գերի տարեր ու ինքն ալ փախեր : Կ'ուզես աչքդ գոցես ու ետ դառնաս :

Ախ, չէ, չէ, ետ մի դառնար. հոսկէ ծուխը քանի հարիւր տարի է, որ կտրուեր է. կեցիր, մի փախնար, անշունչ քարերն ու եկեղեցիները մարդակեր չեն : Բաց աչքերդ, սիրտդ քեզի ժողովէ : Այս սրբատաշ տաճարները, այս ահագին բերդը, այս քարերը քեզի կ'ըսեն, թէ սա գոռոզ Անին է, քու թագաւորներուդ հօր մայրաքաղաքը, որ ժամանակ մը անչափ փառ-թամացեր էր, ճոխացեր էր ու մեծամտեր էր իր հարստութեամբն ու իր փառքովը :

72. ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Մոլոր, մինակ այց եմ եկեր աւերակը հայրենի, կը թափառիմ ու կը խորհիմ անցած կեանքը վաղեմի :

Է, հոստեղ այ ժամանակով շէն ու կենդան է եղեր, ուրիշ օրով, ուրիշ կեանքով ուրիշ մարդիկ են ապրեր :

Ահա անոնց տեղն ու տունը լուռ-լուռ փոսեր ցիրուցան, ահա անոնց շիրիմները մամուռ, անշուք, աննշան :

Ահա մեծի ապարանքը ու ամրոցը կիսաւեր, ահա անոնց խաղաղ վանքը, լուռ կ'աղօթէ կարծես դեռ :

Մթնշաղը գետինն առեր,
լուռ է աշխարք, արարած՝
բեկորներուն աչքս յառեր՝
կը մտածեմ շրւարած:

Հին դարերու մշուշին մէջ
կը նշմարեմ ես ահա
փարթամ քաղաք, տներ անվերջ,
մեծ պալատներ ու սրահ...

Ու սրահը ճոխ զարդարուած
կը վառի ուշ գիշերով,
սրահին մէջ՝ լուսաւորուած
բիւրեղէ թանկ ջահերով:

Հայրենիքի ազատանին
հաւաքուեր է խնճոյքի,
տօն կը տօնէ, տօն յաղթութեան
իր հաւատքի ու գէնքի:

Ու փափկասուն տիկիները
հանգիսաւոր ընթացքով
ճեմ են առեր, շուրջ կը նային,
սէր կը թափեն հայեացքով:

Պարիկները պար են բռներ
ու կը տոփեն համարձակ
ու կը թնդայ մեծ սրահը
երգ ու նուագ ներդաշնակ...

«Վոյ...», «վոյ...». բուն էր, վայեց:
Մուկ է: Ու ես գլխիկոր
այն աւերակ քաղքին վրայ
կեցած, ինչպէս մէկ բեկոր...

ա.

Տասնը եօթը տարեկան էր
Ճօրճ Սթիֆէնսընը, երբ վե-
րակացու նշանակուեցաւ ած-
խահանքի ջրհան մեքենային
վրայ: Շատ պատասխանատու
պաշտօն մը. պէտք է հսկէր,
որ ջուր չը հաւաքուի հորերուն
ստորերկրեայ անցքերուն մէջ
և հոն աշխատող բանուորները
չը խեղդէ: Ջրհանը պէտք է
անընդհատ ու կանոնաւոր գոր-
ծէր: Ճօրճ շատոնց՝ կ'երագէր
այդ պաշտօնին հասնի, այն
ատենէն ի վեր, երբ դեռ փոք-

րիկ մանուկ մը, կու գար հօրը մօտ, որ այդ տեսակ մեքե-
նայի մը հնոցին կրակ վառողն էր:

Հիմա սիրահարած իր մեքենային վրայ՝ ուշադրութեամբ
կ'ուսումնասիրէր անոր կազմութեան ամեն մանրամասնու-
թիւնը: Երբ աշխատանքները կը վերջանային և ընկերները
կ'ըշտապէին զուարճանալու, Ճօրճ կը քանդէր իր մեքենան, կը
մաքրէր բոլոր մասնիկները և նորէն կը սարքէր: Մեքենան կը
բանէր միշտ կանոնաւոր, բայց Ճօրճի սուր աչքը կը նկատէր
անոր կազմութեան մէջ քանի մը թերութիւններ. ու պատա-
նին շարունակ կը մտածէր՝ արդեօք կարելի չէ՞ր կերպ մը
կատարելագործէր մեքենան: Ան կ'ուզէր ծանօթանայ ուրիշ
տեսակի շոգեշարժ մեքենաներու հետ. մեքենագէտէ մը խընդ-
րեց այդ մեքենաներուն նկարները: Ժամերով կը զննէր այդ
նկարները, բայց ոչինչ չէր հասկնար:

Պատանին երբեք այդպէս սաստիկ, այդպէս խոր չէր
զգացեր իր անուս ըլլալը. կարգալ գրել անգամ չը գիտէր: Իր
մէջը հաստատ վճռեց գիր սորվի: Բաղդէն այդ միջոցին մօ-
տերը վարժապետ մը դպրոց էր բացեր, Սթիֆէնսընը դիմեց

անոր օժանդակութեանը և շաքաթական մէկ-երկու դուրուշի չափ վճարելով սկսաւ դաս առնել: Իրիկունները իր գործը աւարտելուն պէս՝ կը վազէր այն գիւղը ուր դպրոցն էր, և փոքրիկներուն քովիկը նստած մէկ-երկու ժամ կ'աշխատէր, ապա շուտով կը վերադառնար տուն, կը նստէր բուխերիկին առջևը մինչև կէս-գիշեր, կը կարդար ու կը գրէր քարետախտակին վրայ: Յերեկն ալ մեքենային մօտը զբաղած՝ ամէն մէկ յարմար վայրկեանէն օգուտ կը քաղէր և թրւաբանութեան խնդիրներ կը լուծէր: Բանուորները կը խնդային վրան, երեսանները գրպային մէջ կը ծաղրէին, բայց Սթիֆէնսը ուշ չէր դարձներ և ձմեռուան վերջը արդէն գիտէր գրել-կարդալ ու թրւաբանութեան չորս գործողութիւնը... Իր ուսուցիչը այդքանէն աւելի ինքն ալ չը գիտէր:

բ.

Այլ գրքերը բաց էին Սթիֆէնսընին առջևը: Բայց իր օրական վաստակովը հազիւ կը կարողանար միայն տնային անհրաժեշտ ծախքերը հոգալ, գիրք գնելու դրամ չէր մնար. սակայն Ճօրճ այդպէս շուտով վնասողներէն չէր: Իրեն յատուկ հնարամտութեամբ ինքնիրեն կօշիկ կարկտել սորվեցաւ և ազատ ժամերը սկսաւ կօշկակարութեամբ պարապիլ: Պատուէրները անպակաս էին, այդպէսով ան կըրցաւ այնքան դրամ ետ դնել, որ իր խնայած գումարովը գնեց մեքենագիտութեան վերաբերող անհրաժեշտ գրքերը:

Տարւէ տարի անոր տնային ծախքերը կ'աւելնային: Պսակուեր էր և շուտով գաւակ մը ունեցաւ, որուն անունը Բօպլըրդ դրաւ: Հիմա պէտք է աւելի վաստակէր: Ճշմարիտ է, ռոճիկն ալ հետզհետէ կ'աւելնար և աւելի ու աւելի բարդ մեքենաներու վարելը կը յանձնէին իրեն, բայց ատոր հետ միասին կ'աճէր և իր բնածին սէրը դէպի մեքենագիտութիւնը: Ան սոսկ բանուոր մը չէր, այլ միշտ կատարելագործումներ կը մտցնէր իրեն յանձնուած մեքենային մէջ. տունը փորձեր կ'ընէր, փոքրիկ օրինակներ կը շինէր, նոր մեքենաներ կը հնարէր, ուրիշներու գիւտերուն կը հետևէր... Անհրաժեշտ էին գրքեր, նկարներ, փորձի համար նիւթեր, իսկ այդ բոլորի համար կը պակսէին միջոցներ:

Ճօրճ ազատ ժամերուն, ոտնամաններէ դատ, ժամացոյցներ ալ կը նորոգէր, հագուստ կը ձևէր, նոյնիսկ բեռ կը կրէր: Միաժամանակ ալ շարունակ կը սորվէր: Իր պաշտած կիներ վախճանեցաւ. շուտով կորսնցուց և հայրը. ուրիշ փորձանքներ ալ եկան գլխուն: Անոր աշխատասիրութիւնն ու բարեխղճու-թիւնը ամենուն զարմանք կը պատճառէին ոչ պակաս իր հնարագիտութենէն: Մեքենաներու ամբողջ թանգարան մըն էր դարձեր իր տունը. ամէն տեղ դրւած էին ինքնահնար մեքենաներու օրինակները:

Սթիֆէնսընի անունը բարձրացաւ մանաւանդ գէպքէ մը ետքը, երբ մէկ շաքաթական մէջ շտկեց ջրհան մեքենայ մը, որը կարգի բերելէ հրաժարեր էին արդէն բոլոր գիտնական և ուսում առած մեքենագէտները: Իրեն յանձնեցին իսկոյն աւելի շահաւէտ պաշտօն մը. դրացի ածխահանքերէն ու գործարաններէն սկսան դիմել անոր և գործնական խորհուրդներ հարցնել:

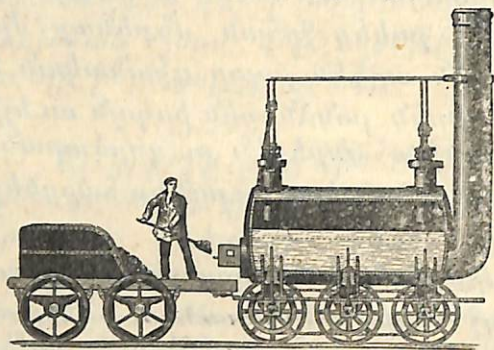
գ.

Արդէն այդ ժամանակէն միտք մը հանգիստ չէր տար անոր, համակեր էր անոր ամբողջ հոգին: Կը մտածէր այնպիսի մեքենայ մը շինէ, որ կարող ըլլայ շոգիի օգնութեամբ ամենաժանր բեռները հեռաւոր տարածութիւններ փոխադրելու: Արդէն հնարեր էր այդ տեսակ վայրաշարժ մը, բայց դեռ շատ թերութիւններ ունէր. պէտք էր շարունակ կատարելագործէր: Ատոր համար ալ անհրաժեշտ էր անընդհատ հետազօտել, փորձեր ընել և միշտ սորվիլ:

Տղան՝ Բոպլըրդը արդէն տասերկու տարեկան էր: Հայրը տըւաւ Նիւքեսի լաւագոյն դպրոցը: Ամէն առտու տղան էջը հեծած կ'երթար քաղաք և իրիկունը կը վերադառնար, կը պատմէր հօրը ինչ որ այդ օրը դպրոցը սորվեր էին: Ասիկա սովորութիւն մը դարձաւ, որ անկէ ետքը շարունակուեցաւ տարիներ: Այսպէսով Բոպլըրդը դարձաւ տեսակ մը իր հօր ուսուցիչը: Ամէն շաքաթ օր տղան կը բերէր դպրոցի կամ ուրիշ գրական ընկերութեան մը գրադարանէն հօրը հարկաւոր գրքերը, իսկ եթէ թանկագին ու սակաւագիւտ հրատա-րակութիւնները տուն չէին տար՝ ինքը կը կարդար ուշադրու-

Թեամբ, քաղուածքներ կ'ընէր և նկարները կ'արտանկարէր: Որդին, որ հօրմէն պակաս չէր սիրեր մեքենագիտութիւնը, այդ նկարներու օգնութեամբ կը յաջողէր հօրը բացատրելու ամենաբարդ մեքենաներու կազմն ու գործածութիւնը: Առանց քաշուելու, անկեղծ յափշտակութեամբ հայրը կը սորվէր իր զաւկէն, ինչ որ բաղդը հնարաւորութիւն չէր տրւեր իրեն սորվելու: Բայց և որդին անգնահատելի տեղեկութիւններ կ'ըստանար հօրմէն գործնական մեքենագիտութեան մասին:

Հիմա վայրաշարժի կատարելագործութիւնը աւելի արագ ու յաջող առաջ կ'երթար: Հետզհետէ մեքենան աւելի արագ

կը քալէր և աւելի ծանր բեռներ քարշ կու տար ետեւէն երկաթէ գոյգ գծերուն վրայէն: Գիտնական մեքենագէտները զեռ կը ծաղրէին «ինքնուսը» և անոր գիւտը չէր ընդհանրանար. բայց գործնական մարդիկ արդէն կը հասկնային երկաթուղիի

գիւտին նշանակութիւնը, եւ երբ ընկերութիւն մը կազմուեցաւ Լիվըրփուլէն Մանչեստր գիծ մը շինելու համար՝ հիմնադիրները Սթիֆենսընը կանչեցին իբրեւ կառուցանող: Գիտնական մեքենագէտները կը գրէին ու կը ծաղրէին իրենց թերթերուն մէջ. «Ի՛նչ կրնայ ըլլար աւելի անհեթեթ ու աւելի ծիծաղելի, քան այն գաղափարը, թէ վայրաշարժները ձիէն աւելի արագ պիտի քաշեն. թող Սթիֆենսընը չափաւորէ իր երևակայութիւնը, եթէ չուզեր, որ խենդի տեղ դնեն ու յիմարանոց նետեն»:

Սթիֆենսընը չէր ընկճուեր: Իր մեղմ, բայց տոկուն բնաւորութեամբն ու հաստատամտութեամբը ան հասաւ իր նպատակին. կառավարութիւնը թոյլ տրւաւ, որ երկաթուղին շինուի:

Դ.

Ատկէ առաջ Սթիֆենսընը շինած էր մէկ-երկու կարճ երկաթուղիներ, բայց այս մէկը հսկայական գործ էր: Պէտք էր երեսուն քիլոմէթր երկարութիւն ունեցող խոր ճահճի մը

մէջէն ճամբու համար թումբ անցընէր, լեռներ ճեղքէր, ստորերկրեայ անցքեր ծակէր, 64 կամուրջ պէտք է շինէր, որոնցմէ մէկը շատ մեծ ու շղթաներով կախուած: Այս տեսակ դժուարութիւններու կառուցողական արուեստը դեռ չէր յաղթած: Ստիֆենսընը կը հասկնար, որ այդ շինութեան յաջողութենէն էր կախուած իր գիւտի ապագան: Անիկա ամեն տեղ էր. կը նախագծէր, կը հսկէր, օրինակ կու տար, ամբողջ օրը ոտքի վրայ էր: Իր ձեռքին տակ կ'աշխատէր և Բոպրորդը: Փորձառութիւնն ու գիտութիւնը ձեռք ձեռքի էին տրւեր: Ամբողջ օրը աշխատելէն ետքը՝ ճորճ Ստիֆենսընը գիշերուան մեծ մասը նախագիծեր կը գծագրէր, նոր ու նոր յարմարութիւններ կը հնարէր և ուրիշներու հետ կը թղթակցէր: Եւ երբէք ոչ մէկուն խելացի խորհուրդը չէր արհամարեր:

1830 թւի յունուարի 1-ին գիծը պատրաստ էր: Բայց ընկերութեան վարիչները կը տատանէին՝ գիծը բանեցնէին՝ ձիով, անշարժ մեքենաներով, թէ՛ վայրաշարժով: Ստիֆենսընը համոզեց, որ վայրաշարժերու մրցում նշանակեն:

Որոշուած օրը Ստիֆենսընը մասնակցեցաւ մրցումին իր նոր շինած «Ռակէտ» վայրաշարժով: «Ռակէտը» դուրս եկաւ՝ քաշելով ետեւէն բազմաթիւ բեռքերու վակոններ և առաջ շարժեցաւ ժամը 24 քիլոմէթր արագութեամբ: Ետքն ալ միայն մարդակիր վակոնով մը, որուն մէջ 36 հոգի էին նստած, սլացաւ 50 քիլոմէթր արագութեամբ: Ամբոխը չէր հաւտար իր աչքերուն՝ և ցնծութեամբ կ'ողջունէր Ստիֆենսընը:

«Ռակէտը» յաղթեց էր: Աշխարհի ամենէն մեծ գիւտերէն մէկը եղած էր: Յուզուած, ինքնավստահ, գլուխը բարձր բռնած՝ հայրը տուն կը դառնար այդ օրը, յենած գաւկի ուսին: Եւ անսահման երջանիկ էր:

Թէ Անգլիա և թէ ուրիշ երկիրներ արագ երկաթուղիներ սկսան շինուիլ: Թագաւորները, գիտական ընկերութիւնները, մեծ մեքենագէտները կը դիմէին ճորճ Ստիֆենսընի խորհուրդներուն: Ամբողջ աշխարհը ճանչցաւ «ինքնուս մեքենագէտը» ու խոնարհեցաւ անոր հանճարին ու գիտութեան առջև:

Ստիֆենսըն իր ո՞ր յատկութիւններուն կը պարտի իր յաջողութիւնը: Ինչո՞ւ համար երկաթուղիին գիւտը աշխարհի մեծ գիւտերէն մէկն է: Համեմատեցէ՛ք Ստիֆենսընն ու Ֆուլտոնը իրարու հետ:

Մհ, որքան քաղցր է ձմրան բանտէն վերջ
բնութեան գիրկը, խենթի պէս, նետուիլ,
ու խորհրդաւոր, սիրուն ձորին մէջ
և՛ սքանչանալ, և՛ ոգևորուիլ:
Տաք իրիկուն էր, երբ սայլն առաւ կանգ.
վերջին ոլոր մ'ալ, ու ձորը մտանք:
Գետն իր խուլ երգով դէմերնիս փութաց,
պագաւ երեսնիս իր շնչովը թաց.
ձոխ ուռիներու թաւուտ ճիւղերէն
սուր դայլայլիկներ կտրուկ, թրթռուն
յանկարծ անձրեաց մեր խոնջած գլխուն.
մինչ գաղտնի ձայներ, որ մարդ կը ծաղրեն,
ձորի այն բարձր անձաւներէն կոյս
նայնը կը կրկնէր թովուած ականջնուս:
Նրբամէջ ձորը դիւթել կ'ուզէր մեզ՝
վառ ծաղիկներով պճնած դէմքն ու լանջ.
փարթամ բնութեան իբրև նուրբ բեհեզ
նետեր էր ուսին կրկնոց մը կանաչ.
սակայն վախնալով, որ հովն անպատկառ
ծածկոյթը մարմնէն կատակով բանար՝
անփոյթ դիրքով մը փաթթեր էր մէջքին
փրփուրէ գետի արծաթէ գօտին:
Հոտ, ժայռուտ ձորի պատուտած կողէն
պարզուկ գմբեթ մը երկինք կը միտի՝
սուր-սուր սլաք մը լարուած աղեղէն,
որ, ըսես հիմա վեր թռչի պիտի:
Ու խենթ գետակը իր վազքին ատեն,
երբ դէմը կու գայ այդ սուրբ գմբեթին՝
պատկառած, զգուշ կը քաշուի մէկ-դին,
որ Գեղարդ վանքին տեղ տայ իր տաշտէն:
Բայց ի՛նչ... տեսած էք բնութեան ծոցին
պապերնուդ փառքը լոխկ, առանձին...

ա.

Ես այն տարին չորրորդ կարգն էի: Մեր դասարանը երեք
չորս հոգի կային, որոնք թէ՛ հասակով, թէ՛ տարիքով մեծ էին
մեր մէջը. անոնք կը հրամայէին մեզի. ուսուցիչներն անգամ
ուրիշ տեսակ էին անոնց հետ, իսկ մենք փոքրերս կը վախ-
նայինք իրենցմէ ու կ'ակնածէինք: Թէև դասերնին միշտ չը
գիտէին, բայց դասերէն դուրս ուրիշ ամեն բան գիտէին:
Դուրսը խաղի ժամանակ անոնք էին ղեկավարն ու պարա-
զուխը. դասարանի ներքին գործերուն մէջ միշտ անոնք էին
ամեն բան կարգադրողն ու որոշողը. հերթով օրապահ կ'ըլլա-
յինք բոլորս, բայց իսկական, մշտական օրապահը անոնք
էին. անոնք կը վարէին դասարանը և անկարգութիւններու բո-
լոր աղբիւրը անոնցմէ էր: Մենք բոլորս կը հնազանդէինք անոնց՝
նախ որ կը վախնայինք ծեծուելէ, եթէ չը լսէինք, մէյ մըն ալ
որ կ'ըզգայինք անոնց գերազանցութիւնը ու կը խոնարհէինք:
Անոնք կը ծխէին ալ. գրպանին միշտ ծխախոտ կար. դա-
սամիջոցներու ատեն կը քաշուէին պարտէզին կամ մեր դըպ-
րոցի հին շէնքին մէկ խոր անկիւնը ու կը ծխէին. ատ ալ որ
չեղաւ՝ կը մտնէին արտաքնոցները ու հոն կը ծխէին: Բոլորս
գիտէինք, բայց ի հարկէ ոչ-մէկը ուսուցիչներուն ոչինչ չէր
յայտներ. չէ՞ որ ատիկա կը դառնար մատնութիւն: Մենք ոչ
միայն չէինք յայտներ, այլև կը հիանայինք. անոնք շարունակ
կը ծաղրէին մեզի, թէ մենք դեռ երեխայ ենք, դեռ ոչինչ չենք
հասկնար, և այնպէս յաղթանակով ներս կը քաշէին մուխը,
ետքը դուրս կ'արձակէին շրթունքներուն մէջէն, հետն ալ այն-
պէս արհամարանքով կը նայէին մեր վրայ...

բ.

Այդ արհամարանքը ինծի շատ կը վիրաւորէր. ես ալ կ'ու-
զէի անոնց պէս քաշ ըլլամ, անոնց պէս մեծ ըլլամ, մարդու
կարգ անցնիմ. ես ալ կ'ուզէի ծխեմ:

Վճռեր էի մէջս, բայց սկսիլը կը յետաձգէի. ներքին
բնագդական բան մը կը զսպէր ինծի, թող չէր տար. մէյ մըն
ալ, որ հայրս շատ բարի, բայց շատ ալ խիստ մարդ էր. եթէ
խմանար, հոգիս կը հանէր:

«Այ, վախկոտ եմ, այ, երեխայ եմ. անոնք շիտակ կ'ըսեն» — անցան մտքէս անգամ մը և այդ գաղափարը սաստիկ դպաւինքնասիրութեանս:

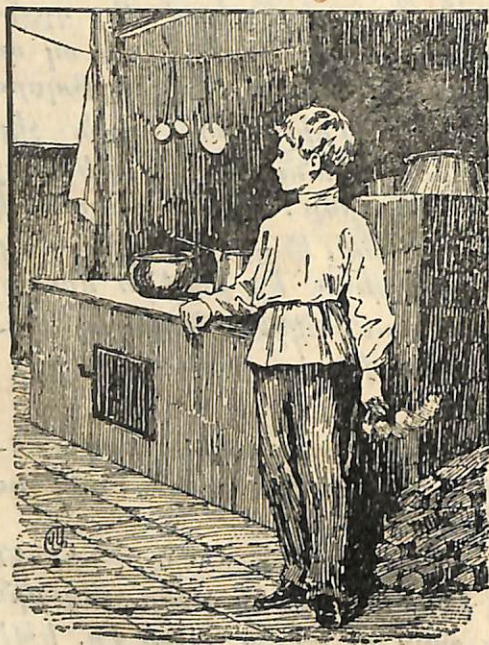
Աչքիս դէմը պատկերացաւ մեր դասարանի ամենէն մեծը, ծխախոտը դնչին, ինքնագոհ, որ սպանիչ արհամարհանքով մը կը նայէր ինծի...

Այ վերջացաւ. առանց այլևայլի մտայ մեր դահլիճը, ուր սեղանին վրայ միշտ պատրաստ գլանիկներ կային դրուած հիւրի համար, որովհետև ոչ հայրս կը ծխէր, ոչ ալ մեծ եղբայրս:

Վերցուցի գլանիկ մը, արագ կոխեցի գրպանս ու դուրս ելայ. բայց ուր ծխէի. մտածեցի այս կողմ, այն կողմ, յարմարը խոհանոցն էր:

Ճաշերէն ետքը մայրս հոն բնաւ չէր մտներ, ծառան ալ գործերը աւարտած՝ կ'երթար իրեն համար պտտելու և կը վերադառնար իրիկուան դէմ:

Գ.

Մնացեր էինք մինակ՝ ես, գլանիկս ու խոհանոցը: Եւ ինծի կը թըլէր, թէ երեքս ալ իրարու կ'ըսպասէինք: Հանդարտ քայլերով մտայ խոհանոց և դուռը գոցեցի առանց աղմուկի:

Սիրտս ու ոտքերս կը դողային... Արագ սկսայ լուցկի փնտռել: Լուցկի չը կար ոչ կրակարանին մօտը, ոչ սեղանին վրայ, ոչ պահարանը, ոչ մէկ տեղ. անպիտան ծառան անշուշտ դրեր էր գրդպանը, ու կորսւելեր: Ան ալ ծխող էր:

Փայտի պէս կեցեր կը մտածէի՝ ի՞նչ ընեմ:

Յանկարծ միտք ըրի, որ վառարանին մէջ կրնայ կրակ ըլլար:

Մօտէն դիտեցի՝ կ'երևային փոքրիկ վառ կտորներ: Փոխանակ ունելիով կտոր մը վերցնելու, Աստուած խելքս առեր էր այդ վայրկեանին, ամբողջ մարմնով ծռեցայ վառարանին վրայ, գլանիկին մէկ ծայրը միշտ բերանս, միւս ծայրը խօթեցի մոխիրներուն մէջը փայլկոտող կրակին ու պինդ, երկար ներս քաշեցի ծխախոտին մուխը:

Կուրծքս մուխով լեցուեցաւ: Բարձրացայ, ետ քաշուեցայ ու սկսայ ագահաբար ու իրարու ետեւէ աւելի ու աւելի խոր ներս քաշել ծուխը. միևնոյն ժամանակ վախով կը նայէի դռանը, որ յանկարծ բացող մը չըլլայ:

Մէջ մըն ալ գգացի, որ սիրտս կը խառնուէր ու գլուխս պտոյտ կու գար. նետեցի ծխախոտը անդին, վազեցի դէպի դուռը ու... մնացածը ալ չեմ յիշեր...

Դ.

Երբ աչքս բացի, տեսնեմ՝ մեր սենեակն եմ. մայրս քնաքշաբար կը շոյէր գլուխս: Տեսնեմ՝ նոյնպէս և իմ չարաբաստիկ գլանիկս առջևս սեղանիս վրայ դրաւ:

— Ծխախոտը թոյն է, աչքիս լոյս. — ըսաւ մայրս լուրջ ձայնով մը, երբ ուղքս ետ էր եկեր և ես քիչ մը հանգստացեր էի. — ան կը քայքայէ մարդուս առողջութիւնը, մանաւանդ երբ կ'ըսկսին մատաղ հասակէն ծխելու: Խօսք տուր ինծի, արեւիդ մեռնիմ, ագնիւ խօսք տուր, որ այլևս երբէք ծխախոտ չես դներ բերանդ, մինչև հասուն մարդ դառնալդ: Իսկ անկէ ետքը, երբ որ մեծնաս, ալ ինքդ կը հասկնաս ու ալ ինքդ գիտես. — Վերջացուց մայրս և խորին խանդաղատանքով համբուրեց ճակատս: Ես լալով փարեցայ մօրս կրծքին:

— Մայրիկ, կը խոստանամ քեզի, որ ալ երբեք ծխախոտ ձեռքս չեմ առներ, քանի որ կ'ապրիմ աշխարհիս երեսին, երբէք:

— Կ'ուզե՞ս, — ըսաւ մայրս — ցցենք այս թերատ գլանիկը գրասեղանիդ պատին, իբրեւ անմոռաց յիշատակ քու ուխտիդ:

Եւ մայրս իր ձեռքովը գամեց գլանիկը պատին: Մինչեւ այսօր ան գամուած է հոն աչքիս դիմացը: Երեսուն տարի է արդէն. և ես հաստատ պահեցի իմ խոստումս:

Ու ամեն անգամ, երբ կը տեսնեմ աշակերտներ, կամ նոյն իսկ աւելի հասակաւոր ուսանողներ բերաննին ծխախոտ դրած կը խօսակցին կամ կը թափառին՝ ես երեսս միշտ անդին կը դարձնեմ, զգուանքի նմանող խորին անախորժ զգացումով մը...

76. ԿԱԼ

Սիրեցի քեզի, գիւղացի եղբայր,
երբ կարմիր շապկով, մագոտ կուրծքդ բաց,
հին թաշկինակ մը գլուխդ կապած,
եղանը ձեռքդ խուրձ կը գորես,
էհէյ կը կանչես, կը հրամայես,
դէզէն կ'իջնես վար, կամդ կը նայիս,
մըջիւնի նման, մինչեւ իրիկուն
կ'աշխատիս, անվերջ առանց յոգնելու,
առանց տրտունջի, հոգոց հանելու:

Իսկ երբ իրիկունն իջնէ աստղալից՝
տուն կը բոլորես ժիր բանուորներդ,
ձայն կու տաս, որ գան մատաղ հարսներդ,
կալը կը ժողվես, թիակդ կ'ուսես,
և լեռնէն հէնց որ փչէ մեղմ հովը,
լուսինն ալ ելնէ սփռէ իր շողը,
կալսածդ կու տաս հովին ու գովին,
ոսկի ցորենը ու դեղին դարման
կը զատես, կ'առնես պաշարդ տարուան:

ա.

1829 թվի Սեպտեմբերի սկիզբներն էր: Կաթողիկոսի
թարգման և գրագիր Խաչատուր սարկաւազին էին յանձներ,
որ ցոյց տայ Սուրբ Էջմիածնի հնութիւնները Պարրոտին:
Գերմանացի գիտնական պրոֆեսորը իր հինգ աշակերտնե-
րուն հետ եկեր էր Ռուսերու նոր նըւաճած երկիրը՝ Սըա-
րատեան դաշտը ուսումնասիրելու և կը ցանկար բարձրանալ
Մասիս լեռան գագաթը: Իր գիտցած ուսերէնովը սարկա-
ւազը յափշտակութեամբ ամբողջ օրը տեղեկութիւններ կու-
տար հիւրերուն՝ պատցնելով Վաղարշապատի վանքերը:

Մութը կոխեր էր արդէն և յոգնած ճամբորդները շա-
տոնց է քաշուեր էին հանգստանալու վանական հիւրանոցը:
Իսկ երիտասարդ սարկաւազը յուզուած դեռ կ'երթելէկէր
տաճարի ստուերին մէջ: Ան կը մտածէր այդ օրուան իր
ստացած տպաւորութիւններուն վրայ: Օտարականները աւե-
տարանը, մասունքները և սուրբերուն պատկերները չէին
համբուրեր, մոմ չէին վառեր, երեսին խաչ չէին հաներ, նոյն-
իսկ պատարագի միջոցին. և ատիկա կը վշտացնէր ջերմեռանդ
սարկաւազը: Բայց ինչ ուշադրութեամբ աւանջ կը դնէին ա-
նոնք հայկական ժամերգութեան ու եկեղեցական երգերուն,
ինչ հետաքրքրութեամբ կը դնէին մասունքները, վանքի
թանկագին իրերն ու հնութիւնները, շինութիւններու ձեւն
ու զարդերը, հայերէն ձեռագիրները, մանաւանդ ինչքան
մանրամասն կը հարցնէին՝ չը կա՞յ արդեօք որ եւ է բան ձե-
ռագիրներուն մէջ Մասիսի մասին:

Անոնք ամբողջ իրիկունը երկար դիտեր էին Մասիսը:

Խաչատուր սարկաւազը յիշեց՝ թէ ինչպէս ինքն ալ շատ
տարիներ առաջ մանուկ ատեն՝ նստած բլրակի մը վրայ իր
հայրենի ֆանաքեռ գիւղին դուրսը՝ ժամերով աչքը չէր հե-
ռացներ այդ աննման լեռան ձիւնապատ գագաթէն:

«Հոն կ'ապրի Նոյ նահապետը իր բիւրեղէ ապարանքին
մէջ. — կը պատմէր հայրը. — անթիւ գոհարներով կը փայլփլին
անոր պատերը արշալոյսին ու վերջալոյսին. և փղոսկրէ զահին
վրայ բազմած ծերունի նահապետը անհասելի բարձունքէն կը

հակէ շուրջը՝ հայկական աշխարհը»։ Եւ խաչատուրը իր տղա-
յական երեւակայութեամբը անգուսպ կը թռչէր դէպի այդ
բարձունքը։ Ո՛հ, ինչպէս կ'ուզէր թեւեր ունենայ, ու սաւառնի
վեր, վեր, Նոյ նահապետին քովը, կենայ անոր առջեւն ու ըսէ.
«Պապիկ, պատմէ ինձի աշխարհի կործանումին ու մեծ ջրհե-
ղեղի մասին, պատմէ ինչ որ անցեր-գացեր է անկէ ետքը իմ
անբաղդ հայրենիքիս վրայէն...»։

Եւ ահա հեռաւոր հիւսիսէն, Դորպատէն, հազարաւոր
մղոններ կտրելով՝ այդ օտարազգիները թռեր եկեր են, կ'ու-
զեն հասնին ծերունի նահապետի չքնաղ ապարանքին...
Ո՛ւրկէ են առեր անոնք այդ յանդուգն թեւերը, ի՞նչ կ'ու-
զեն իմանալ Մասիսի գլխու ծերունիէն։

Բ.

Երբ երկու օր ետքը օտարականները կը ձգէին հիւրասէր
վանքը, խաչատուր սարկաւազը անոնց հետն էր։ Պրոֆեսոր
Պարրոտի խնդիրքով կաթողիկոսը թոյլ էր տրւեր, որ սար-
կաւազը ընկերակցի Գերմանացիներուն, իբրեւ թարգման և
իբրեւ երկրի հանգամանքներուն ծանօթ ու աչքաբաց երի-
տասարդ։ Սարկաւազը անչափ երջանիկ էր։ Ան կը քշէր
իր ձին կից Պրոֆեսորի ձիուն և վստահ ու հակիրճ պատաս-
խաններ կու տար անոր հարցերուն։

Յաջորդ օրը խումբը հասաւ Սուրբ Յակոբի վանքը, Մա-
սիսի լանջին վրայ և պրոֆեսորը սկսաւ իսկոյն վերելքի
պատրաստութիւնը տեսնել։ Իր մէկ ընկերոջը հետ միւս
առտուն իսկ փորձեց ան արեւելեան կողմէն վեր ելնելու։
Երեք օր չը վերադարձաւ։ Անոր բացակայութեան միջոցին
խումբի մնացած անդամները նոյնպէս պարապ չէին կեցած.
մէկը աստղերն ու օդի երեւոյթները կը դիտէր, միւսը ծա-
ղիկները կը ժողվէր, խոտեր, զանազան բոյսեր, ձձիներ,
ցամաքային ու ջրային կենդանիներ, երրորդն ալ կը չափէր ու
կը նկարէր շրջակայքը։ Խաչատուր սարկաւազը մէկուն կամ
միւսին հետ էր միշտ, կ'աշխատէր ինքն ալ բանով մը օգնէ
անոնց և յաճախ կը հարցնէր ինքնիրեն. «Ինչերնուն է պէտք
այս բոլորը. այդ գործիքներով միթէ կը չափուի՞ աստղերուն
շարժումը կամ լեռներուն բարձրութիւնը այսպէս հեռուէն
հեռու»։ Եւ ներքին ձայն մը ստէպ կը կրկնէր, թէ ինքը գեռ

շատ էր թերուս և շատ քիչ բան էր սորված վանքի ժառան-
գաւորաց դպրոցին մէջ ու թիֆլիզի Ներսիսեան դպրոցը։ Ան
կ'ըզգար ու կը տեսնէր, որ հայերէն գրքերէն իր սորվածը ան
չէ, ինչ որ գիտէն այդ մարդիկը։ Կ'ըզգար ու կը յուսահատէր։

Վերջապէս պրոֆեսորը վերադարձաւ և յայտնեց թէ հա-
զիւ կրցեր է տասերեք հազար ոտնաչափ բարձրանալ, աւելի
դիւրին ըլլալու է արեւմտեան կողմէն։

«Ի՞նչ պիտի ընեն ասոնք վերը» — աւամայ կ'անցնէր սար-
կաւազի մտքէն, երբ պրոֆեսորն ու իր ընկերները հագուստ-
ները կը կապէին և ուտելիքի պաշար կը տեսնէին. անոնք հագան
երկաթագամ կօշիկներ, ձեռքերնին առին սրածայր ու կեռզլուխ
զաւազաններ։ Սարկաւազը ալ չհամբերեց և դիմեց Պարրոտին.

— Պարոն պրոֆեսոր, խնդրեմ ինձի ալ առէք ձեզի հետ։
Պրոֆեսորը զարմացած նայեցաւ երիտասարդին երեսը.

— Բայց չէ՞ որ դուք գեռ անփորձ էք, անսովոր վերելքի
դժուարութիւններուն... վերջապէս դուք ո՛չ զգեստ ունիք, ո՛չ
ալ յարմար կօշիկներ։

— Պարոն պրոֆեսոր, մենք լեռներու զաւակ ենք, ման-
կուց սովոր ենք մագլցելու ժայռերը. ցուրտէն ալ չեմ վախնար։
Անոր վառվռուն աչքերուն մէջ այնքան եռանդ ու հաս-
տատամտութիւն կը ցոլար, որ գիտնականը մերժել չը կրցաւ.

— Լաւ, եկէք։

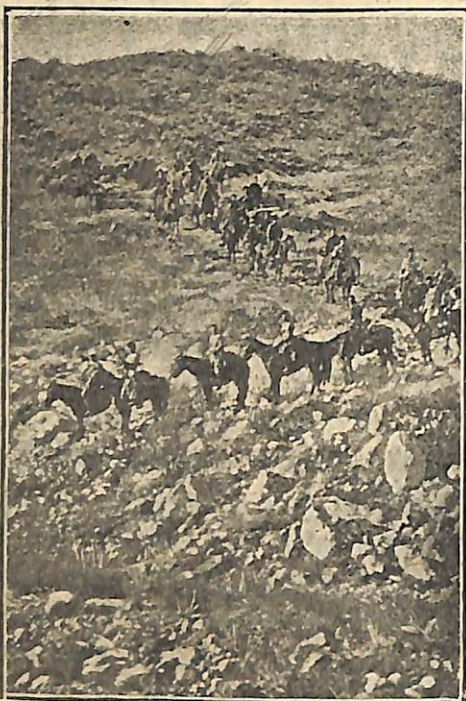
Գ.

Տեղացի հայ կալուածատէր մը, վեց գիւղացի և երկու
ռուս զինուոր պէտք է ուղեկցէին գիտական արշաւախումբին։

Առտուն կանուխ բոլորն ալ դուրս ելան վանքի պարիսպ-
ներէն ու բռնեցին այն բարակ շաւիղը, որ կը ձգուէր Մասի-
սի արեւմտեան լանջին վրայ։ Բեռները կը տանէին ձիերով։

Երկար ժապաւէնի մը պէս կը սողար կարաւանը դէպի վեր։
Շաւիղը մէյ մը կը կորսուէր, մէյ մը նորէն կ'երեւար, մինչեւ
որ բոլորովին անհետացաւ։ Ճամբորդները երբեմն կ'իջնէին
մեծ ու փոքր ձորակներ և նորէն կը մագլցէին ժայռերէն,
բայց շարունակ կը բարձրանային դէպի վեր, դէպի վեր։ Սար-
կաւազը թեթեւ կը քալէր գիտնականներուն քովէն, որոնք
ամէն վայրկեան կը ծռէին որ և է քար, բոյս կամ կենդանի վեր-

ցընելու գետնէն, շարունակ կը չափէին, կը դիտէին ու կ'ար-
ձանագրէին իրենց յուշա-
տետրերուն մէջ:

Անդադար առաջ կ'երթա-
յին: Քանի մը անգամ միայն
կանգ առին պատառ մը բան
ուտելու կամ խմելու այն
սառնորակ ջրէն, որ Մասիսի
սառույցներուն տակէն բղխե-
լով կը կարկաչէր այս կամ
ձորակին յատակը:

Արդէն վերջալոյս էր: Ա-
րեւը կը մօտենար Բարթող
լեռներուն: Վարը դաշտին
մէջ ստուերները կ'երկարէին,
մշուշը հետզհետէ աչքէ կը
կլանէր գիւղերն ու դաշտի
բլուրները: Երասխի գալարուն
մէջքին փայլը կը մարէր ու
վերջապէս հանգեցաւ. արեւի
շողերը դեռ կը խաղային միայն

դիմացը Արագածի թագին ցից ծայրերուն հետ:

— Նայեցէք, նայեցէք, — բացականչեց սարկաւազը, — ամբողջ
դաշտը ծածկըւեր է մշուշով. հոն գրեթէ բոլորովին խաւար է:

Հոն միշտ խաւար է. — նկատեց գերմանացի պրօֆեսորը:
Սարկաւազը ցնցըւեցաւ ամբողջ մարմնով ու լուռ հետե-
ւեցաւ Պարրօտին. կ'ըշտապէին գիշերատեղին:

Երբ տեղ հասան՝ վերջին ճառագայթները կը մարէին Մա-
սիսի սպիտակափառ կատարին վրայ: Իսկոյն խարոյկ վառեցին
հետերնին վերցուցած փայտովը, սեղան բացին, հանեցին հաց,
պանիր, գառան պաղ միս, իսկ սուրճը եփ կու գար կրակին վրայ:

Քիչ մը ետքը ամէն մէկը ամուր փաթթըւած իր վերար-
կուին մէջ՝ պառկեր էին քարերուն տակը բացուած թաղիքէ
վրանին մէջ: Սարկաւազն ալ Սուրբ Յակոբի վանքի վարդա-
պետէն փոխ առած եափունջին նետեց վրան ու կերպ մը
կծկտեցաւ վրանի մուտքին մօտիկ: Քովէն կը լսուէր յոգնած

ճամբորդներուն մրափիւնը, իսկ ինքը՝ պաշտօնը գլխուն փաթ-
թած՝ անթարթ կը նայէր պարզ աստղայից երկնքին: Իր մտքէն
չէր հեռանար պրօֆեսորի խօսքերը. նայեցաւ վար՝ Արա-
րատեան դաշտին վրայ. լոյսի և ոչ մէկ կայծ:

— Այո, մշտական խաւար է հոն... — կրկնեց ան դառնութեամբ:

Արեւմտեան պաղ հովը, որ սկսեր էր հետզհետէ սաստկա-
նալ, ոսկորներու ծուծը կը թափանցէր. ան ալ կարծես կը
շնչէր սարկաւազի ականջն ի վար. «խաւար է...»:

Դ.

Լուսցաւ: Առնելով իրենց հետ միայն կարևոր հագուստ-
ներն ու քիչ մը ուտելու բան՝ ուղևորները սկսան վերելքը՝
վրանն ու ձիերը թողնելով գիշերատեղին:

Կ'անցնէին ահագին քարակոյտերու վրայէն, որ կարծես
հսկայական ձեռքով մը դրոշմած էին իրարու վրայ. կը բարձ-
րանային լարուած ուշադրութեամբ և զգուշ. սխալ քայլ մը ու
վերջացաւ: Ահա և սառցագիծը: Հոտկէ կ'ըսկսէր յաւիտենա-
կան ձիւնի տարածութիւնը: Արդէն կ'երթային սառույցի վրայէն.
թէև ոտքը կը սահէր, սակայն ընդհանրապէս շատ աւելի դիւ-
րին էր բարձրանալը: Օդի նօսրութեան պատճառով կուրծքը
լայն շունչով կը քաշէր ու սիրտը կը բարախէր աւելի արագ:

Կէսօր էր արդէն և զագաթը բաւականին հեռու էր դեռ,
երբ օդը փոխուեցաւ: Ամպերը պատեցին ուղևորները, պաղ
քամին փչեց աղմկալի: Վտանգաւոր էր ճամբան շարունակելը:
Հասած էին տասնըհինգ հազար ոտնաչափ բարձրութեան:
Վայրկեան մը վարանումէ ետքը՝ պրօֆեսորը փորել տրւաւ
սառույցը ու խաչ մը տնկեց՝ վրան մակագրուած, թէ 1827
թւին ոռւս կայսրութեան սահմանները հասան մինչև հոս:

Գիտնականը անգամ մըն ալ կարօտով նայեցաւ դէպի վեր,
դէպի Մասիսի անպամած գագաթը, որը չէր ուզած այցելուներն
ընդունիլ, ու հառաչանքը կրճքին մէջ խեղդելով՝ հրամայեց նա-
հանջը: Ամենուն ետեւէն կ'երթար ինքը Պարրօտը՝ գլուխը կախ,
կարծես անզգայ: Սարկաւազը կը քալէր քովէն և երբեմն
թուղթիկ հայեացք մը մը նետէր անոր դէմքին: Երիտասարդը
կ'ուզէր մտիթարական բան մը ըսէ, բայց խօսք չէր գտներ:

— Օգաչափ գործիքը տրւէք ինձի, պարոն պրօֆեսոր,
ես կը տանիմ. — ըսաւ վերջապէս մեղմութեամբ:

Պրօֆեսորը լուռ գործիքը երկնցուց անոր:

ե.

Իշան նորէն Սուրբ Յակոբի վանքը: Պարրոտը չէր շտապեր հոնկէ հեռանալու. յամառութեամբ կ'ըստպատէր. իսկ օդը օրէ օր կը վատթարանար: Մասիսը պաշարուած էր սև-սև ամպերով, գագաթէն կը լսուէր փոթորիկի աղմուկն ու կայ-ծակներուն ճայթը. կարծես ծերունի Մասիսը զայրացած էր, որ մարդիկ յանդգներ էին ոտք դնելու իր կուսական սառոյցներուն վրայ: Քանի մը օր ետքը, հազիւ Մասիսի ճակատը պարզուէր էր, երբ Պարրոտը յայտարարեց իր ընկերներուն:

— Վաղը ես նորէն պիտի բարձրանամ գագաթը:

Իր ուղեկիցները լուռ էին և այդ լուծեամբ կը հրաժարէին հետևելէ:

— Ես ալ կու գամ ձեզի հետ, պարոն պրօֆեսոր. — ըսաւ սարկաւագը:

Սեպտեմբերի 27-ին նոր ու աւելի սակաւամարդ կարաւան մը կը ձգուէր նորէն դէպի Մասիսի գագաթը:

Այս անգամ անոնք գիշերեցին աւելի բարձր, ճիշդ

սառցագծին տակը՝ մեծամեծ քարերը իրենց ապաստան ընտրելով: Յուրտը սաստիկ էր. խարոյկի կրակն անգամ չէր տաքցըներ, աչք գոցելը անկարելի էր: Կէս-գիշերին գագաթը նորէն ամպեց և խուլ որոտի ձայներ կը լսուէին: Բայց առտուն առաջին ճառագայթները հազարումէկ գոյներով հրավառեցին սառոյցի բիւրեղները. գագաթը բոլորովին մաքրուէր էր ամպերէն: Հիացած ու քաջայերուած՝ առաջ դիմեցին անոնք սառոյցներուն վրայէն, հասան իրենց անկած խաչին տեղը: Ուղեկիցներէն չորս գիւղացի ուժասպառ կանգ առին հոն.

հետեւեցան միայն երկու զինուորները և երկու ուրիշ գիւղացի: Ողորկ սառոյցին վրայ կացինով շարունակ ոտնատեղ փորելով՝ կ'ենէին վեր: Ահա գագաթի երկու բլուրները: Վերջին ճիգ մըն ալ, գրեթէ վաղէվազ կը բարձրանան ու վերջապէս ամենէն բարձր բլուրին ծայրն են...

Սքանչելի տեսարան: Պարրոտը կը ցնծար: Սարկաւագը ապշած կը նայէր շուրջը. լեռներ, հովիտներ: Ահա հիւսիսային կողմը Արագածը, ահա ոտքերուն տակը Փոքր Մասիսի սուր գագաթը, իսկ հոն հեռուն՝ Սիփանը: Ինչ գեղեցիկ կը գալարին Երասխը մէկ կողմէն, Եփրատը միւս կողմէն: Սարկաւագը ամբողջ էութեամբ զմայլած էր, բոլոր ջիղերը երջանկութեանէն կը թրթռային: Ան փռուեցաւ սառոյցին վրայ, համբուրեց նրբիրական ձիւնը և յուզումէն արցունք կը թափէր: Կը փնտռէր իր մը, բան մը այդ ձիւներուն մէջ, որ տանի հետը իբրեւ յիշատակ, բայց ոչինչ չը կար: Փրցուց կտոր մը սառոյց: Իսկ Պարրոտը իր գործիքներով շտապով կը շափէր բարձրուած թիւնը. 16.200 ոտնաչափ էր:

Կէս ժամ ետքը կը վերադառնային նորէն դէպի իրենց գիշերատեղին: Եւ այդ իրիկունը Պարրոտը սովորականէն աւելի կը խօսէր: Կը պատմէր իր ուրիշ ելքերու մասին եւրոպական քանի մը բարձր լեռներու գագաթները և թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունին գիտութեան համար այդ ուսումնասիրութիւնները: Սարկաւագը տրտում ալանջ կը դնէր անոր ոգեւորուած ձայնին:

— Երանի՛ ձեզի. — դուրս թռաւ սարկաւագի շրթունքէն:

— Լսեցէք, Խաչատուր սարկաւագ, — յանկարծ դիմեց պրօֆեսորը, — միթէ՛ դուք՝ այդպէս ընդունակ, եռանդուն ու ճարտար երիտասարդ մը՝ պէտք է մնաք ձեր այդ կիսատ ուսումնովը: Ինչո՞ւ չէք երթար համալսարան:

— Կը տեսնէ՞ք այն Մեծ Մասիսը. աւելի դիւրին է հոն բարձրանալը:

— Բայց մենք բարձրացանք: Ես ձեզի խօսք կու տամ, որ դուք համալսարան կ'երթաք:

Տարի մը ետքը Խաչատուր Աբովեանը ճամբայ կ'իյնար դէպի Գորպատ: Պրօֆեսոր Պարրոտի միջնորդութեամբ կառավարութիւնը անոր ճամբու ծախք ու թոշակ էր նշանակեր:

Հայրենական լեզու 47 Հայրենական լեզու 47
 Հայրենական լեզու 46
 Հայրենական լեզու 48
 ՊԶՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

Քանի մը ժողովրդական բառերու ու ասոյքներու որոնք դեռ նոր մտնելու վրայ են մեր գրական լեզուն եւ որոնք գործածուած են մեր նախորդ յօդուածներուն մէջ:

Արար = Կենդանիներու չորցուցած աղբը, որ վառելու կը գործածեն. հապէտ արարոց = այն երկայն փայտը, որով աթորը՝ կրակը կը խառնեն:

Արմաղան = Սիրուն:

Գլխառուն = Գլխական տան զրխաւոր բաժանմունքը:

Գոմահանդ = Հանդերուն մէջ այն տարածութիւնը, ուր շինուած են տմառուան գոմերը:

Սուրդ (բուրք.) = Լեռներուն վրայ հովիտներու վրաններուն խումբը:

Պափուցի (բուրք.) = Թաղիքէ շինուած, անթիւ, միակաւոր, լայն ու երկայն վերնոց մը:

Փերմացք = Ուտելէ ետք ամանի մէջ աւելցած ուտելիքի մնացորդները:

Ժամը օրին = Ժամու զանգակները զարկին: Տալ = զարնել:

Ժանգալ = Լայնատերեւ, փշիչոտ խոտ:

Մազան = Լեռներու էջքին վրայ նեղ տափարակ տեղեր՝ ըլլա՛յ բնական թէ՛ արուեստական:

Կախան = Ձմեռուան համար կախուած պահած պտուղներ:

Կածուկ = Երկայն ու նեղ տերեւներով փշիչոտ խոտ:

Կողբ դեմալ = Յամաւի, կամաւորի:

Հախուել = Արագ ու ազատօրէն ուտել. կ'ըսուի չոր բաներու համար. եթէ աւելի հեղուկ է, կըսենք՝ լափել:

Հարայ-երոց = Սառն աղմուկ ու իրարանցում:

Հեռ (թիւի մը ետեւէն) = Հեղ, անգամ. չորս հեռ = չորս անգամ:

Ճղել = Ճիւղ բառէն՝ երկուքի բաժնել, ճղքել. ճեղքել:

Ճուր (նաեւ ճիւր) = Ողկոյց:

Մէկ աչով նայիլ (մէկուն) = Բանի տեղ չը դնել: «Ի՞նչն ինձի մէկ աչքով մի՛ նայիր»:

Մղկալ = Կսկծալ. կ'ըսուի աւելի հոգեկան ցաւերու համար. կըսուի ինձի համար:

Ձիւր = Տպածոյ կտոր (պատմա):

Ձուել = Աչքերը լայն բացած աւելի կ'ըսուի և ռաքերուն լայն բացուելու:

Պարզրկայ = Աստղալից, հաւգիտ ու սառնամանիք գիշեր:

Սարք = Կարգ. Սարքել = շինել, յարմարցնել, կարգի բերել. կը գործածուի և միասին՝ կարգ ու սարք:

Յալ (գոյնի մը հետ) = Զարնել, սեւին տալ, կարմրին տալ = սեւ զարնել, կարմրի զարնել:

Յոռել = Ճմռակ:

Յ ա ն կ

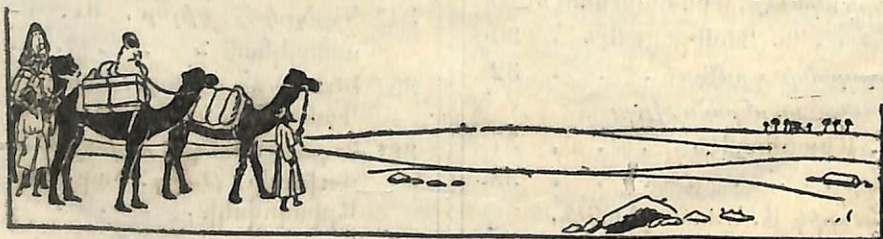
Իւղին ժամը	3	20 Էջը մեր մէջ Կ. Մելիք-Շահնազարէն, կրճատ.	42
Յովնաննեսեանէն	3	21* Կոռնիկին մահը, ըստ Դ. Վարուժանի.	46
Արախ մը ծառին վրայ, Փափագեանէն, կրճատ.	5	22 Կոյրերու վարժարանը, ըստ Ամիլխի.	47
Ա. փոփոխ	9	23* Անախորժ լուրը ըստ Կ. Մելիք-Շահնազարի.	52
Այգի, ըստ Սմ. Շահագիգի Դաթուան ու Պետրիկիան.	9	24 Ձմեռուան դէմ, Բաժնիէն.	52
Այգեքաղ, ըստ Յ. Աղաբաբի Նաբէկի նժոյգը	14	25* Սոխակին վիշտը.	55
Գինի. Վ. Միրաբեանէն փոփոխ	16	26 Երկաթուղին.	56
Փոքրիկ նաւաստին	17	27* Թաթուլին գալաճօր, Քոիլովի թրգ. Դաբ. Եպ. Այվազովսկի	58
Նաւաւար, Ա. Մատուրեանէն, փոփոխ	20	28 Խորթ եղբայրս, Ա. Անարոնեանէն, կրճատ.	59
Խենթ Մարէ.	21	29* Սասունցի Դաւիթ կոիւր	64
Սասունցի Դաւիթն ու Կողբաղին	22	30 Հայերէնի առաջին ուսուցիչը	73
Ճնճուկ. Տուրգենեւի	28	31* Անգրագէտ, Սիրակովի, Յ. Յովնաննեսեանի թրգ. էն	76
Սարերու սրբան թրգ. Ա. Մատուրեանի, կրճատ.	29	32 Ձմեռ, Խաչ. Աբովեանէն	77
Գերի արծիւր, Իոստանսկիէն	29	33 Դայլը	78
Արծիւ, Դ. Դեմիրբեանէն	30	34* Պարզրկայ գիշեր, Ա. Իսահակեանէն	82
Ապարանի գոմէջը	32	35 Ծնունդի գիշերը, Ներսէս Դանիէլեանի. կրճատ.	83
Այունը սարերուն վրայ Վ. Միրաբեանէն	37	36* Կարապ, ձուկն, ու խեղափառ Քոիլովի, թարգ. Դաբ. Եպ. Այվազովսկի	85
Յորդ	38	37 Գիրգորը.	85
Թորիկ Ա. Մատուրեանէն, Խոփոխ	42		

38*	Կոխ	92
39	Բարեկենդան, Պերն Պոռ- եանէն, կրճատ	93
40	Հսկայ փեթակը	98
41*	Քրտինք, Ա. Ծատուրեանէն կրճատ	99
42	Քրիստափոր Գոլումպոս	100
43*	Փառք մայր-հողին, Ար. Խնկոյեանէն, կրճատ	106
44*	Գարուն, Գ. Մեսեանէն	106
45	Շէկոն ու Մարալը, Ա. Ահա- րոնեանէն, կրճատ	106
46*	Ելի՛ր, գեղջուկ, Շուշանիկ Կուրդիկեանէն, կրճատ	111
47	Ամենաթանկագին բանը	112
48*	Ողջոյն ձեզի, Ա. Ծատուր- եանէն, կրճատ	113
49	Նախրապան Մանուկը. Պերն Պոռեանէն, կրճատ	113
50*	Զատիկ, ըստ Յով. Յովնան- եանեանի	116
51	Մեր պարտէզը, Շուշանիկ Տեր-Նիկողոսեանէն	116
52*	Զմեռն անցաւ, ըստ Ատե- փաննոսի	118
53	«Գրողի մեքենան»	118
54*	Արմատներն ու տերեւները, Քոխլովի, ըստ Ար. Խնկոյ- եանի թրգ. փոփոխ	123

55	Երասխի վրայէն, Վ. Փա- փազեանէն, կրճատ	124
56*	Զինորսին խրճիթը, Պլեշնեւի ըստ Ար. Խնկոյեանի թարգ.	129
57	Եղջերուն	130
58*	Երգ մը կայ մանկուց	132
59	Ագռաւներու յարձակումը, Շ. Տեր-Նիկողոսեանէն	132
60*	Դէպի սարերը	134
61	Յովհան Կուտեմպերկ	135
62*	Դիշեր, Սմ. Շահազիզէն	138
63	Տպարանին մէջ	139
64*	Բուն, Աւ. Իսահակեանէն	144
65	Արտը, Վ. Փափազեանէն	144
66	Անձրեւ, Կ. Մ. Շահնազար փոփոխ	146
67	Պայթիւն հանքին մէջ, Հե- ղինե Մելիք-Հայկազեանէն	147
68*	Համերգ	151
69	Թշնամիները	151
70*	Արշաւ	153
71	Անիի աւերակները, Խ. Ա- բովեանէն	154
72*	Աւերակներու մէջ	155
73	Խնքնուս մեքենադէտը	157
74*	Գեղարդի ձորը	162
75	Առաջինն ու վերջինը	163
76*	Կալ, ըստ Յ. Կոստանեանի	165
77	Վերելք Մեծ Մասիսի վրայ	167

Մեր հեղինակութիւնները, մեր կազմած յօդուածները, մեր բարգմանութիւն-
ները ու փոխադրութիւնները ստորագրութիւն չեն կրեր:

2013

3699

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0062326

